

T.C
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**1980 SONRASI DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE
TÜRK SİYASAL HAYATINDA TEKNOKRAT
OLARAK TURGUT ÖZAL**

Doktora Tezi

Tezi Hazırlayan
Hazerfen GÜLTEKİN

İstanbul, 2022

T.C
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**1980 SONRASI DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE
TÜRK SİYASAL HAYATINDA TEKNOKRAT
OLARAK TURGUT ÖZAL**

Doktora Tezi

Tezi Hazırlayan

Hazerfen GÜLTEKİN

Öğrenci No:

150715001

ORCID ID: 0000-0002-2028-2653

Danışman:

Prof. Dr. Levent ÜRER

İstanbul, 2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “1980 Sonrası Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatında Teknokrat Olarak Turgut Özal” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlanılan eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım. 23.06.2022

Hazerfen GÜLTEKİN

TEZ ONAYI

Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü *Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora* öğrencisi **150715001** numaralı **Hazerfen GÜLTEKİN**'in hazırladığı **“1980 Sonrası Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatında Teknokrat Olarak Turgut ÖZAL”** konulu DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca 23.06.2022 günü saat 10:00’da Zoom programı aracılığıyla on-line olarak yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin **KABUL**’üne **OYBİRLİĞİ**’yle karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Prof. Dr. Le*** ÜR*** (Danışman)		
Doç. Dr. Pı*** GE*** BA*** (Üye) (Beykent Üniversitesi)		
Dr. Öğr. Üyesi At*** Bi*** KA*** (Üye) (Beykent Üniversitesi)		
Prof. Dr. Bu*** Sa*** GÜ*** (Üye) (İstanbul Üniversitesi)		
Prof. Dr. Al*** Po*** GÜ*** (Üye) (Okan Üniversitesi)		

Adı ve Soyadı : Hazerfen GÜLTEKİN
Danışmanı : Prof. Dr. Levent ÜRER
Türü ve Tarihi : Doktora, 2022
Alanı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Anahtar Kelimeler : Teknokrasi, Demokrasi, Liberalizm, Dış Politika, Siyaset.

ÖZ

1980 SONRASI DEMOKRATİKLEŞME SÜRECİNDE TÜRK SİYASAL HAYATINDA TEKNOKRAT OLARAK TURGUT ÖZAL

Demokrasi, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkinin vatandaşların devletin hizmetinde olmadığı, devletin vatandaşlarının hizmetinde olması ilkesine uygun bir açık toplum bulunduğu ölçüde mevcut olmaktadır. Teknokrasi kavramı ise teknik olarak eğitilmiş uzmanların uzmanlık bilgisi ile hâkim siyasi ve ekonomik kurumlardaki konumları sayesinde hüküm sürdüğü bir yönetim sistemi olarak tanımlanmakta ve demokrasi halkın yönetimine atıfta bulunurken, teknokrasi ise uzmanlar tarafından yönetime atıfta bulunmaktadır. Ülkemizde 1980 sonrası demokratikleşme sürecinin en çarpıcı teknokrat örneği Turgut Özal olmuştur.

Aslında demokraside halkın yönetimi söz konusu iken teknokrasi kavramı uzmanların yönetim sürecine dahil edilmesidir. Daha çok liyakat sistemine dayanmaktadır. Bu yönüyle aslında teknokraside demokrasiden uzaklaşıldığı fikirleri de hâkim olmaktadır. Ancak demokrasinin etkin olarak işlemesi halinde teknokratik yönetim modelinden de bahsedilebilecektir. Nitekim 1980 darbesi sonrası yaşanan bunalımlı süreçte birçok değişikliğe gidilmiş ve siyasi partilerin faaliyete başlaması ile Turgut Özal liderliğinde dönüşüm başlamıştır. Bu bakımdan Özal, 1980 sonrası dönemde Türk Siyasetinde önemli bir figür olarak yer edinmiştir.

Bu çalışmada, Özal dönemi Türkiye'si anlatılarak Özal öncesi dönem siyasi ve ekonomik şartları açıklanmış ve Özal dönemi ile sonrası karşılaştırmalar yapılarak Özal'ın liderliği ile erişilen bulgular neticesinde ortaya konularak siyasi karakterinden bahsedilmiş ve günümüz Türkiye'sine olan etkileri ile yapılması gerekenler tavsiye niteliğinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Name and Surname : Hazerfen GÜLTEKİN
Supervisor : Prof. Dr. Levent ÜRER
Degree and Date : PhD, 2022
Major : Political Science and International Relations
Key Words : Technocracy, Democracy, Liberalism, Foreign Policy, Politics.

ABSTRACT

TURGUT ÖZAL AS A TECHNOCRAT IN TURKISH POLITICAL LIFE IN POST 1980 DEMOCRATIZATION PROCESS

Democracy exists to the extent that the relationship between the rulers and the ruled exists to the extent that there is an open society in accordance with the principle that the citizens are not at the service of the state, but that the state is at the service of its citizens. The concept of technocracy, on the other hand, is defined as a governance system in which technically trained experts prevail thanks to their expert knowledge and their positions in dominant political and economic institutions, and democracy refers to the rule of the people, while technocracy refers to the administration by experts. Turgut Özal has been the most striking example of technocrats in the post-1980 democratization process in our country.

In fact, while the rule of the people is in question in democracy, the concept of technocracy is the inclusion of experts in the management process. Technocracy mostly based on the merit system. In this aspect, the ideas of moving away from democracy in technocracy are also dominant. However, if democracy functions effectively, a technocratic management model can also be mentioned. As a matter of fact, in the depressive process experienced after the 1980 coup, many changes were made and with the start of activities of political parties, transformation began under the leadership of Turgut Özal. In this respect, Özal has become an important figure in Turkish Politics in the post-1980 period.

In this study, the political and economic conditions of the pre-Özal period are explained by explaining the Turkey of the Özal period, and by making comparisons with the Özal period and after, it is revealed as a result of the findings reached with the leadership of Özal, and its political character is mentioned and the effects on today's Turkey and what needs to be done are tried to be explained as a recommendation.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ

ABSTRACT

KISALTMALAR iv

SÖZLÜK..... vi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM SİYASAL GELİŞİM

1.1. Siyasal Gelişim Tanımı	11
1.2. Demokrasi ve Demokratikleşme	19
1.2.1. Demokrasi Kavramı.....	19
1.2.3. Demokratikleşme Kavramı.....	21
1.3. Demokrasinin Özellikleri	22
1.4. Demokrasinin Kendi İçinde Sınıflandırılması	27
1.4.1. Sosyal Demokrasi	27
1.4.2. Ekonomik Demokrasi	28
1.4.3. Liberal Demokrasi	28
1.4.4. Katılımcı Demokrasi	32
1.4.5. Katılımcı Demokrasinin İlkeleri ve Stratejileri	36
1.5. Demokrasi ve Toplumsal Dinamikler	38
1.5.1. Sivil Toplum ve Devlet	38
1.5.2. Aydınlar	45
1.6. Liberalizm	46
1.6.1. Klasik Liberalizm	50
1.6.2. Liberalizm-Demokrasi İlişkisi.....	55
1.7. Siyasal Liberalizm.....	59
1.7.1. Sınırlı (Minimum) Devlet.....	59
1.7.2. Anayasal Devlet.....	62
1.7.3. Siyasal Temsil	64
1.8. Liberal Politikanın Temelleri	66
1.8.1. Özgürlük	66

1.8.2. Eşitlik.....	68
1.8.3. Tolerans ve Hoşgörü.....	72
1.8.4. Liberal Tarafsızlık	75
1.8.5. Teknokrasi	77

İKİNCİ BÖLÜM

LİBERALİZM VE DEMOKRASİ AÇISINDAN TURGUT ÖZAL

2.1. Turgut Özal'ın Yaşamı.....	91
2.2. Özal'ın Siyasi Görüşleri	93
2.3. Özal'ın Liberalist Görüşleri ve Yönetim Felsefesi	101
2.3. Muhafazakâr Olarak Özal	106
2.4. Özal'ın Değişim Siyaseti.....	107
2.6. Özal'ın Askeri Rejim ile İlişkisi	109
2.7. Siyaset Anlayışı Açısından Turgut Özal	112
2.8. Turgut Özal'ın Liberalizm Politikası	114
2.9. Turgut Özal'ın Ekonomiye Bakışı ve Politikaları.....	116
2.10. Özal'ın Demokrasi ve Özgürlük Anlayışı.....	119
2.11. Özal'ın Liberal ve Demokratik Açidan Düşünce ve İfade Özgürlüğüne Bakışı	123
2.12. Cumhurbaşkanı Olarak Turgut Özal	124

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZAL DÖNEMİ POLİTİKALARI ve GÜNÜMÜZ

TÜRKİYE'SİNE ETKİLERİ

3.1. Özal Öncesi Dönem Siyasi Durum ve Dış İlişkiler	124
3.2. 24 Ocak Kararları ve Ekonomik Durum	132
3.2.1. 24 Ocak Kararlarının Temel Nedenleri ve Ekonomik Ortam	132
3.2.2. 24 Ocak Kararlarının Uygulanması.....	136
3.2.3. 24 Ocak Kararları ve Özal'ın Neo-Liberalist Yaklaşımı.....	139
3.3. Turgut Özal Dönemi Türkiye Siyasi Ortamı.....	142
3.4. Özal Hükümetleri Dönemi	145
3.5. Özal ve Türkiye'nin Demokratikleşme Süreci.....	147

3.6. Özal'ın Demokratikleşme Girişimleri	154
3.7. Özal'ın Dönemi Demokratikleşme ve Ekonomi Dinamikleri	157
3.7.1. Demokratikleşme Açısından İktisat Politikaları.....	157
3.7.2. Demokratikleşme ve Batı ile İlişkilerin Güçlendirilmesi	159
3.7.3. Elitler ve Orta Sınıf Mücadelesi	160
3.8. Özal Hükümetlerinin Demokratikleşme Faaliyetleri	162
3.9. Demokratikleşmenin Bir Aracı Olarak Özal'ın Ekonomik Politikaları ve Devlet Dışı Aktörler ile İlişkiler	166
3.10. Özal'ın Dış Ekonomi Politikası ve Günümüze Yansımaları.....	172
3.11. Özal Dönemi Muhafazakârlık Ve İslamcılığın Yükselişi	178
3.12. Özal'ın İslamcılık Anlayışı ve Günümüz Türkiye'sine Yansımaları.....	182
3.13. Özal'ın Liberal Politikalarını Günümüz Siyasetine Yansımaları.....	191
3.14. Korumacılıktan Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Sosyal Ve Ekonomik Yapılara Etkisi.....	194
3.15. Teknokrat Devlet Yönetimi Özal Hükümeti ve Diğer Teknokrat Lider Örnekleri	196
SONUÇ	206
KAYNAKÇA.....	216
EKLER	239
EK-1: 11.05.2022 Tarih ve 220 Sayılı Etik Kurulu Onayı.....	239
EK-2: 09/10/2019 Tarihli Bülent AKARCALI Röportaj İzni.....	240
EK-3: 09/10/2019 Tarihli Bülent AKARCALI Röportajı.....	241
EK-4: 20/09/2019 Tarihli Prof. Hikmet ÖZDEMİR Röportaj İzni.....	246
EK-5: 20/09/2019 Tarihli Prof. Hikmet ÖZDEMİR Röportajı.....	247

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.G.E	: Adı geçen eser
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
CEDAW	: Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığı Önlenmesi Sözleşmesi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DEİK	: Dış Ekonomi İlişkiler Kurulu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DYP	: Doğru Yol Partisi
EFTA	: Avrupa Serbest Ticaret Birliği
EBK	: Et ve Balık Kurumu
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HP	: Halkçı Parti
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
İHY	: İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi
İKV	: İktisadi Kalkınma Vakfı
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
KİT	: Kamu İktisadi Teşkilatı
MDP	: Milliyetçi Demokrat Partisi
MESS	: Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MÖ	: Millattan Önce
MSP	: Milli Selamet Partisi

MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
PSBR	: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SS	: Sayfa Sayısı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TL	: Türk Lirası
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TÜGSAŞ	: Türkiye Gübra Sanayi A.Ş.
TÜSİAD	: Türkiye Sanayicileri ve İş adamları Derneği
TZDK	: Türkiye Ziraat Donatım Kurumu
USD	: Amerikan Doları
VB	: Ve benzeri
YY	: Yüzyıl
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu

SÖZLÜK

DEMOKRASİ: Halkın temsilcilerini seçmesi ve yönetimde bu temsilciler aracılığıyla söz sahibi olduğu bir yönetim modeli ve kelimenin tam anlamıyla halkın egemenliği demektir.

DIŞ POLİTİKA: Bir devletin sınırları ötesindeki devletlere uyguladığı siyaset ve politikalar.

LİBERALİZM: Bireysel özgürlük üzerine kurulan siyasi felsefe veya dünya görüşü, serbestlik. Siyasette mevcut kurulu düzeni değiştirme veya yeniden düzenleme; siyasal değişimin savunucuları tarafından geliştirilen kurallar ve uygulamalar; ekonomide ise serbest rekabete dayalı ve devlet müdahalesine karşı bireyin özgürlüğünü ve kendini yöneten bir pazar anlayışını savunan teoridir. İlerleme inancı, insanların kendilerini yönetmesine ve insanlar için en iyi olanın gerçekleştirilmesi ile siyasi ve sivil özgürlüklerin korunması temeline dayanan siyasal felsefedir.

NEOLİBERALİZM: Serbest ticareti ve ekonomiyi destekleyen siyasal ideoloji. Yeni sağ olarak adlandırılan neoliberalizm siyasi olarak muhafazakâr yapı ile liberal yapının harmanlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik olarak ise; ekonominin serbestleşmesi ve ekonomiye devletin müdahalesinin azaltılması olarak görülebilmektedir. Reagan ve Thatcher dünyada örneklerinden ve öncülerindendir.

SİYASET: Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış, politika.

TEKNOKRASİ: Sanayi, ekonomi ve devlet yönetiminin politikacılar değil, uzmanlar, teknisyenler ve uygulayıcılar tarafından yönetilmesine dayanan sistem. Teknik olarak eğitilmiş uzmanların uzmanlık bilgisi ile hâkim siyasi ve ekonomik kurumlardaki konumları sayesinde hüküm sürdüğü bir yönetim sistemi olarak tanımlanmaktadır.

GİRİŞ

Demokrasi, halkın temsilcilerini seçmesi ve yönetimde bu temsilciler aracılığıyla söz sahibi olduğu bir yönetim modeli olarak ifade edilebilir. Bu yönüyle demokrasi, bireylerin hür iradelerinin temsilciler aracılığıyla karar mekanizmalarına yansıtılması olarak da tanımlanabilir. Her ne kadar demokraside asıl olanın doğrudan demokrasi olduğu belirtilse de pratikte bunun her zaman uygulanması mümkün olamamaktadır. Demokrasinin gelişimi ve yaygınlaşmasında ise siyasi partilerin ve demokratik seçimlerin önemli bir etkisi söz konusudur. Ülkemizde de 1950 yılından itibaren çok partili siyasal hayatın başlaması ve yapılan seçimler ile 1960 yılına kadar gelinmiş ancak 27 Mayıs 1960 yılında gerçekleşen darbe ile ülkenin başbakanı ve bakanları idam edilmiş, demokrasiye ağır darbe vurulmuştur. 1980 yılına gelindiğinde yeni bir darbe ile hükümet düşürülmüştür. Siyasi parti liderleri sürgüne gönderilmiş ve ülke yeniden gerilemeye başlamıştır. Bu süreçte Türk Siyaset sahnesine önemli bir siyasi lider ve teknokrat olarak Turgut Özal girmiş ve 12 Eylül 1980 tarihinde yaşanan darbe sonrasında ülkede gerçekleştirilen ilk genel seçimlerde Özal'ın liderliğini yaptığı Anavatan Partisi, 400 kişilik Türkiye Büyük Millet Meclisinde 211 milletvekili çıkararak tek başına iktidar olmuştur. Bu dönemden itibaren özellikle ekonomi alanında uygulanan neoliberal (yeni sağ) politikalar ile yeni ve gelişimci bir yaklaşım sergilenmiş ve liberalizm temelinde ülkede demokratikleşme yolunda önemli adımlar atılmıştır.

Yeni sağ olarak adlandırılan neoliberalizm siyasi olarak muhafazakâr yapı ile liberal yapının harmanlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik olarak ise; ekonominin serbestleşmesi ve ekonomiye devletin müdahalesinin azaltılması olarak görülebilmektedir. Reagan ve Thatcher dünyada örneklerinden ve öncülerinden olmaları ile beraber ülkemizde ise bu düşünce daha çok Turgut Özal ile özdeşleşmiştir denilebilir.

Bununla birlikte bir ülkede demokrasinin işleyebilmesi aslında o ülkedeki yönetim şekliyle de yakından ilişkili olmaktadır. Siyasi partilerin varlığı, serbest seçimler, açık oylama gibi yapılar bunun bir göstergesi olmaktadır. Bu bakımdan siyaset ile yönetim sürekli iç içe bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireylerin gündelik yaşamlarında ve iş hayatlarında siyaset ve idare her zaman için karşılaştıkları

kavramlar olmaktadır. Bireyler yaşamış oldukları bölgenin sorunları hakkında eleştiriler, görüşler ve öneriler dile getirebilirler. Dolayısıyla bireyler aslında bir fikir ileri sürerken aslında bir yönetim tarzı da ortaya koymaktadır. Bu şekilde demokratik haklarını kullanan bireyler yönetimde de söz sahibi olma hakkını kazanmaktadır.

Siyaset kavramı birçok açıdan tanımlanmış ve literatürden yer alan bu tanımlardan her biri aslında siyaset olgusunun bir yönünü izah etmesi ve birçok unsuru dışarıda bırakması bakımından eleştirilere de konu olmuştur. Her ne kadar bu şekilde belirtilse de söz konusu tanımlar siyaseti, bir sanat olarak nitelendirmekten başlayarak devlet yönetimi, otorite ilişkileri, baskı veya kabul ettirme yolu, iktidar mücadelesi gibi hususlarla izah etme yoluna gitmişler ve birçok siyaset bilimci de siyaseti bir iktidar mücadelesi olarak tarif etmiştir. Bu iktidar mücadelesi içerisinde siyasi partilerin de önemli bir yeri olmuştur. Nitekim 1980 yılında siyasi partilerin kapatılması ve bazı siyasi liderlerin siyasetten yasaklanması ile ülkede bir bunalım başlamış ve 1983 yılında yapılan serbest seçimlere kadar bu durum devam etmiştir. Yapılan seçimlerden sonra kurulan Özal hükümeti ile birlikte siyasette de yeni bir dönem başlamış ve demokratikleşme anlamında önemli atılımlar hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra ekonomik anlamda da birçok reform yapılarak neoliberal politikalar çerçevesinde ekonominin canlandırılması hedeflenmiştir.

Seçimle gelen iktidar veya hükümetler, seçimler sonunda değişebilmekte ve her yeni iktidar doğal olarak kendisi için en uygun gördüğü siyaseti saptamakta serbest olmaktadır.

Türkiye'nin genç bir ülke ve genç bir yönetim geleneğine sahip olduğu düşünüldüğünde, Özal dönemine kadar olan süreçte Türkiye'nin gelişimini etkileyen bazı eksikliklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bireysel ve insan haklarına olan saygı ve bunları koruma altına alan kanunlar, ülkenin iletişim ve ulaşım ağını etkileyen altyapı eksiklikleri, demokrasinin tam anlamıyla işlemeyişi ve yaşanan darbeler, ülke ekonomisinin gelişmesini engelleyen devlet müdahaleleri gibi olumsuzluklar yaşanmıştır. Özal döneminde ise dünya genelinde ortaya çıkan yeni sağ düşüncesinin de etkisiyle liberalleşme noktasında önemli adımlar atılmış ve özellikle genç işsizliğin azaltılması, gelir dağılımı bakımından az gelire sahip grupların avantajına birtakım çözümler üretilmesi, kalkınmada öncelikli yörelerde gelişmenin

hızlandırılması ve ekonomik ve sosyal altyapının geliştirilmesine yönelik çalışmalar hedeflenmiştir. Bu çerçevede ekonomik büyümenin istikrarlı bir şekilde gerçekleştirilerek yüksek enflasyonun kontrol altına alınacağı ve üretim faktörlerinin âtıl kalmaması amaçlanmıştır. Bununla birlikte ekonomik düzenin belirli kurallar çerçevesinde düzenlenerek ekonomiye müdahalede makro politika araçlarına ve gereken hallerde kurumsal düzenlemelere ağırlık verileceği ifade edilmiş ve üretim yapısının, Türkiye'nin sahip olduğu kaynaklar çerçevesinde, ülkenin coğrafi yapısı, kalkınmada öncelikli olarak gösterilen bölgelerin nitelikleri ve uluslararası rekabet açısından dış ticaret hacimlerinin dikkate alınarak belirleneceği amaçlanmıştır.

Özal'ın Türk kamu yönetiminde bir lider olarak ön plana çıktığı yılların, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarlığı yaptığı dönemler olduğu ifade edilebilir. Nitekim Özal bu dönemde Teşvik Uygulama Dairesi ve Kalkınma Fonunu kurmasıyla önemli çabalar göstermiş ve özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesini gaye edinmiştir. Bu bakımdan 1983 yılından itibaren Özal liderliğinde Anavatan Partisi döneminde uygulanmaya başlanan liberal ekonomi politikalarının çerçevesinin de çizildiği ifade edilebilir. Özal'ın ABD de Dünya Bankasında, Amerika Birleşik Devletleri eski Savunma Bakanı ve o yıl itibarıyla ise Dünya Bankası Başkanı Mc Namaranın danışmanlığını yapmış olması ve o dönem içerisinde ABD'nin demokratik yapısını, bireysel özgürlüklere verdiği değeri, ekonomik yapısını ve başkanlık sistemini detaylı çalışabilmiş olması teknokrat olarak kendini geliştirmesine katkı sağlamış ve ülke yönetimine geldiğinde uygulanabilir politikalar olarak hedeflenmiştir. Bu bakımdan hem bir teknokrat hem de demokrasi yanlısı olarak Özal döneminde gerçekleştirilen ekonomi politikalarının Türkiye'nin kalkınmasında etkisi olduğu yapılan araştırmalarca ortaya konmaktadır. 1980 sonrası siyaset sahnesinde yer alan Özal için Avrupa'nın gücü neoliberal ekonomi politikalarından kaynaklanmakta idi ve bu gücü Türkiye de elde edebilirdi. Dolayısıyla siyasi yaşamındaki çalışmaların büyük bölümünü ekonomik kalkınma yönünde harcayan Özal, iktisadi bakımdan kalkınan ülkelerin sosyal ve diğer meselelerin çözümünde de önemli aşamalar kaydedeceğine inanmaktaydı. Bunun için devlet merkezli bir model yerine bireyi temeline alan bir kalkınma modeli benimsemiş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün uygulamasını sık gördüğümüz, günümüz ülke yönetiminin de kullandığı aynı zamanda ise referans ettiği literatüre “millet devlet için değildir, devlet millet içindir” , “devlet

millet için vardır, devletin milleti ile bütünleşmesi esastır” olarak geçen ifadesi ile bunu desteklemiştir.

Özal’ın iktidara geldiği dönem itibariyle dünya genelinde yeni sağ düşüncesinin hâkim olması ve kamu yönetiminde meydana gelen piyasa odaklı dönüşümler, Türkiye için de bir fırsat olmuş ve kalkınma planlarında gerçekleştirilmek istenen reformlar için zemin hazırlanmıştır. Nitekim bu reformların da temelinde aslında ekonomik anlamda liberalizm vurgusu yapılmış ve bununla birlikte ülkenin daha etkin yönetilebilmesi için de başkanlık modelinin uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Hatta başkanlık sistemi ile yerel idarelerin halka daha verimli hizmet sunacağını savunmuş ve bunun için yeni bir yönetim anlayışına da sahip olmak gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Özal’ın iktidar olmasından sonra bürokratik anlamda bir değişim ve dönüşüm gerçekleşebilmesi açısından bireylerin din ve vicdan hürriyetlerinin de sağlanması gerektiği konusundaki düşünceleri önemlidir. Bu tutumu da aslında Özal’ın demokrat ve reform yanlısı duruşunu göstermektedir.

Özal’ın iktidara gelmesinden sonra hazırlanan ve 1985-1989 yıllarını kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda İdari Reform, Personel Reformu, Hukuk ve Adalet Reformu, Vergi Reformu, Kambiyo ve Dış Ticaret Reformu, Mahalli İdareler Reformu, Kit Reformu, Eğitim Reformu ve Konut Reformu söz konusu olmuş ve bu alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Kamu hizmetlerinde verimliliğin artırılması, kamu hizmetlerinde istihdam edilecek personelin niteliğinin artırılması, Anayasa çerçevesinde hukuk ve adalet mevzuatının düzenlenmesi, tasarrufu teşvik edici vergilendirmenin olması, üretimin yapısının, Türkiye’nin mevcut maddi ve beşerî kaynak birikimleri çerçevesinde değerlendirilmesi, kamu hizmetlerinde etkinlik ve süratın esas alınması, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin ürettikleri mal ve hizmetlerin kalitesini yükseltici tedbirlerin alınması ve eğitim kademelerinde niteliğin yükseltilmesi gibi modeller benimserek reformist bir bakış açısı izlenmiştir.

Bununla birlikte demokratikleşme noktasında özellikle 1980 askeri darbesinden sonra yaşanan bunalımlı süreçten çıkabilmek için eğitimde, ekonomide ve adalette birçok çalışmanın hayata geçirildiği de görülmektedir. Dolayısıyla Özal ile birlikte başlayan değişim ve dönüşüm politikaları Türkiye’nin gelecek 20 yılının inşasında önemli bir aşama olarak ifade edilebilir.

Ayrıca, Özal'ın devletin vatandaşların hizmetinde bir araç olduğunu savunması ve bunun için de devletin sınırsız olan yetkilerinin azaltılarak devlet tanımının yeniden yapılması gerektiği fikri önem arz etmektedir. Nitekim bürokrasinin devletin üzerinde bir yük olduğuna işaret ederek sivil ve liberal bir yönetim söylemi yapmış ve bu bakımdan demokratikleşme kavramı üzerinde önemle durmuştur. Dolayısıyla yeni sağ düşüncesinin hâkim olmasıyla birlikte dünyada egemen hale gelen yapıda Türkiye'nin durağan bir yapı sergilemesi söz konusu olmamıştır. Böyle olması halinde küreselleşen dünya düzeninde siyasi ve ekonomik anlamda merkezi konumda olan ülkeler karşısında Türkiye daha güçsüz görünecek ve gelişim noktasında çaba gösteremeyecekti. Özal'ın bu dinamikleri göz önünde bulundurarak ülkenin gelişimi noktasında bireysel özgürlükleri savunması ve neoliberal ekonomiyi temel argüman olarak sunması önemli bir gelişme olarak gösterilebilir. Nitekim Özal'ın her zaman ifade ettiği ve savunduğu temel görüş olan millet ve fert kavramları da bunun bir göstergesidir. Devletin de millet için var olması ve ekonomik gelişmeyi destekleyici uygulamaları ile bu görüşlerinin temeli de oturmuştur. Özal'ın bu düşüncelerinin esasının da aslında başkanlık sistemine olan vurgusu olduğu ortadadır. Özal, parlamenter sistemin Türkiye gibi çokkültürlü bir yapı için uygun olmadığını ifade etmiş ve bu bakımdan başkanlık sisteminin hızlı kararlar alınabilmesi açısından Türkiye için en uygun yönetim sistemi olduğunu belirtmiştir. Böylelikle bireylerin yerel bazda daha katılımcı bir tavır sergilemeleri kolaylaşacak ve hem hizmetin rasyonelliği sağlanacak hem de demokratikleşme anlamında hız kazanılacaktır.

Tüm bu görüşlerinin yanında muhafazakâr bir yapıya da sahip olan Özal'ın liberal yönü gündemde daha fazla yer edinmiştir. Özellikle eğlence yerlerine gitmesi, alkol kullanması ve eşiyle plaj görüntüleri vermesi Özal'ın modern bir yapıya sahip olduğunu ve halktan birisiymiş gibi bir görünüm oluşturmaya sebep olmuştur. Bu yönüyle Özal, halkın sevgi ve saygısını da kazanmış ve özellikle 1980 askeri darbesinden sonra halkın yüzünde bir tebessüm oluşturmaya bakımından da tarihe geçmiştir. Onun bu halkçı duruşu da aslında Türkiye'nin demokratikleşme noktasında önemli bir adım attığının da ifadesi olmuştur.

Özal'ın Türkiye için önemli bir kişilik olmasının ana noktalarından olan yeni sağa ait ekonomi yaklaşımı ile Türkiye'nin ihtiyacı olan alanlarda reformlar yapılması da kolay hale gelmiştir. Özal'ın serbest ticaret ve girişim özgürlüğünü savunan yapısı

da demokratikleşme çalışmalarının temeli de atılmıştır. Özal her zaman için ekonomik ilişkilerin bireysel özgürlükler ve toplumsal ilişkileri de düzenleyeceğini ve hatta ülkeler arasındaki anlaşmazlıkların dahi ekonomik ilişkiler neticesinde olumlu seyir alacağını altını çizmiştir. Bu bakımdan Özal'ın liberal ekonomi politikalarının uygulanmasındaki ana amaçlardan birisi de aslında daha demokrat bir Türkiye arzusu olmaktadır. Nitekim Özal'ın 1980 darbesinin oluşmasına sebep olan durumlardan en önemlisinin sağ ve sol ideolojik çatışmalar olduğu ileri sürerek milleti ve devleti birbirinden ayırıştıran bu yapıların yerine daha merkezde ve daha demokrat bir yapının kurulması gerektiği fikri ile kurmuş olduğu Anavatan Partisinin temel argümanlarının da bu noktalar olduğu bilinmektedir. Partinin 1983 yılında iktidar olmasından sonra hükümet programında da milli hakimiyeti ve milletin üstünlüğünü, millî birlik ve bütünlüğü herşeyin üzerinde gördüğü; millet iradesinin gerçekleşmesi noktasında halkın serbestçe vereceği oyların önemli olduğu ve bunu sağlayabilmenin temelini ise ancak demokrasi ile mümkün olacağı ve insan temel hak ve hürriyetlerinin vazgeçilmez kabul edildiği ifade edilerek ve bu yönüyle demokratikleşme noktasında önemli vazifeler edinmiştir. Aynı programda Özal'ın da belirttiği üzere devletin millet için var olduğu ve devlet-millet bütünleşmesinin esas olduğu ifade edilerek çatışmadan uzak bir toplum özleminin hayata geçirileceği vurgulanmıştır. Bu bakımdan toplumsal barışın sağlanmasına yönelik çabaların oluşturulduğu ifade edilebilecektir. Nitekim Özal'ın savunduğu ve parti programında da yer alan bu görüşler ile birlikte Türkiye'de farklı inanca sahip olan kesimler arasındaki duvarların kalkarak birbiriyle çatışmayan ve anlaşma odaklı yapıların meydana gelmesi için çaba gösterileceğinin vurgulanması da önemlidir. Özal, tüm bu milletçi söylemlerinin temeline yine ekonomik gelişmenin önemine vurgu yaparak bakmış ve özellikle teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmamak amacıyla bilgisayar ve telefon gibi iletişim sistemlerinin gelişmesine önem vermiştir. Özal'ın bu politikalarının ana noktası yine değişim olmuş ve her zaman için değişim kavramına olan vurgusu önemli hale gelmiştir. Özal'a göre bu değişimin gerçekleşmesi daha kolay olmalıdır çünkü Türkiye'nin sahip olduğu beşeri ve teknik imkanlar yeterlidir. Dolayısıyla Özal, değişimden yana olan düşüncesini her zaman ön planda tutmuştur.

Özal, partisinin milliyetçilik, muhafazakârlık, sosyal adaletçilik ve serbest pazar anlayışları çerçevesinde politikalar üreterek her zaman için liberal ekonomi yanlı

alışmalar yaparak Türkiye'nin uluslararası alanda rekabetçi bir yapıda olmasını savunmuştur. Özellikle ekonomik sorunların temelinin liberal politikalar uygulanmaması olduğu ileri sürmüş ve ekonomik anlamda bağımsız ve güçlü bir yapının ancak liberal ekonomi politikaları ile gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

zal'ın ekonominin geliştirilmesine yönelik politikaları çerçevesinde özellikle yurtdışına yaptığı seyahatlerde Türkiye'den yatırımcıları götürmesi de önemli bir gelişme olarak gösterilebilir. zal böylelikle hem yatırımcılara güven vermiş hem de uluslararası arenada Türkiye'nin de önemli bir g olduğunun altını çizmiştir. Bunun için de her zaman olduğu gibi serbest bir piyasa ekonomisinin gerekliliğine vurgu yapmış ve müteşebbislerin canlandırılması için çalışmalar gerçekleştirilmesini vurgulamıştır. Bu bakımdan zal'ın iktidara gelmesinin ardından ekonomik ağırlıklı reformlara öncelik verildiği de görülmektedir. Ekonominin serbet bir düzen içerisinde kendi başına hareket etmesinin önemli olduğunu vurgulayan zal, devletin bu alana müdahaleden kaçınması gerektiğini belirtmiştir. Bunun için dünya genelinde önemli bir g olmanın IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar ile anlaşmalar yapılarak sağlanacağını ifade etmiş ve küresel ekonomide aktif bir rol üstlenmeye çalışmıştır.

Tüm bu gelişmeler neticesinde iktidarının ilk yıllarında başarılar elde eden zal 1987 yılına gelindiğinde ise önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştirilerin temeli tamamen ekonomik olmuş ve ağır enflasyonist baskının oluşturduğu darboğazlar gündeme gelmiştir. zal ise bu durumun ülkenin hızlı gelişimi ve kalkınması neticesinde olduğunu belirterek bunun doğal bir durum olduğunu beyan etmiştir. Nitekim zal'ın değişim ve dönüşüm siyaseti çerçevesinde küresel alanda rekabetçi bir yapı oluşturma yolunda adım atan Türkiye, ekonomik anlamda küresel bir aktör olduğunu da göstermiştir.

zal'ın değişim ve dönüşüm politikalarının bir diğer noktası da aslında demokratikleşme yolundaki çabaları olmuştur. Demokratik anlamda bireysel hak ve özgürlüklere her zaman önem veren zal, devlet karşısında bireysel hukuku her zaman ön planda tutmuş ve din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlanmasına yönelik yasal düzenlemeler yapmıştır. Nitekim, her bireyin fikrini hür bir şekilde ifade edebilmesi zal için önemli olmuş ve insanların kendilerini ifade etmeleri için uygun zeminin hazırlanmasının devletin görevi olduğunu vurgulamıştır. zal'ın bu

düşüncesinin temeli de aslında her toplumun kalkınması için sadece ekonomik değil demokratik olması gerektiğine ilişkin görüşü olmaktadır. Nitekim Özal, toplumların ve dolayısıyla ülkelerin kalkınabilmesi ve gelişebilmesi için ekonomik özgürlüklerin yanısıra bireysel özgürlüklerin de sağlanması gerektiğini ifade etmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

1980 sonrası demokratikleşme sürecinde Türk siyasal hayatında bir teknokrat olarak Turgut Özal incelenmiştir. Bu araştırma kapsamında Turgut Özal dönemi Türkiye'sinin siyasal yapı ve liberalizm incelenirken, o dönem Türkiye'sinde liberalizm ve neo-liberalizm etkisi araştırılmıştır.

Özal'ın bir teknokrat olarak 1980 sonrası Türkiye'sinin bürokrasisini değiştirdiği, darbe dönemine nazaran bürokrasiyi şeffaflaştırarak halka daha açık hale getirdiği, darbe sonrası ülkede özellikle neoliberalizm politikaları ile büyük bir dönüşüme girildiği ve reformlar uygulandığı hipotezini ortaya koymak ile beraber, hazırlanan bu tez uygulanan söz konusu politika ve reformların kendisinden sonra gelen yönetimlere ve günümüz Türkiye'sine olan etkilerinin araştırılmasını ve bu araştırma sonucunda ortaya çıkan gerçekleri siyaset bilimine kazandırarak ilerleyen dönemlerde ayrı akademik çalışmalar ortaya çıkarmayı ve akademisyenlere ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Tezin amacı, araştırma soruları çerçevesinde Özal'ın siyasi kimliğini teknokrat olarak ortaya koyabilmek, Özal öncesi ülkenin durumunu açıklarken Özal ile hangi reformların gerçekleştiğinden bahsettikten sonra günümüz Türkiye'sinde Özal'ın ve politikalarının ne gibi değişimlere ve uygulamalara sebep olduğunu açıklığa kavuşturabilmektir.

Çalışmada araştırma konusu çerçevesinde gerekli terimsel bilgiler verildikten sonra üç döneme odaklanılacaktır. Birincisi Özal öncesi dönem olarak adlandırılan ve darbe dönemini kapsayan dönem, ikinci olarak Özal'ın Türkiye yönetiminde sahneye çıktığı ve aktif olarak rol aldığı dönem ve son olarak da Özal sonrası siyasetin ele alındığı ve kendisinin de yer aldığı dönem ile günümüz Türkiye dönemidir.

Bu doğrultuda hazırlanan çalışmanın birinci bölümünde siyasal gelişim, demokrasi, demokratikleşme, liberalizm ve teknokrasi kavramları ele alınarak demokrasinin çeşitleri incelenecek ve liberalizm konusu açıklanacaktır.

İkinci bölümde Türk Siyasal hayatında önemli bir figür olan Turgut Özal'ın siyasi görüşleri incelererek liberalizm- neoliberalizm konusundaki tutumu, uygulamaya çalıştığı politikaları ile birlikte demokrasi ve özgürlük anlayışı ele alınacaktır.

Üçüncü ve son bölümde ise Özal öncesi Türkiye'nin siyasi ve ekonomik durumu, Özal'ın göreve geldikten sonra uyguladığı politikaları ele alınarak özellikle demokratikleşme ve ekonomi politikalarının Türkiye üzerindeki etkileri anlatılarak çalışma sonlandırılmaya çalışılacaktır.

Araştırma Soruları

Çalışmada aşağıdaki araştırma sorularının cevaplanacağı varsayılmaktadır:

1. Turgut Özal öncesi Türkiye'nin siyasi ve ekonomik durumu nasıldı?
2. Turgut Özal'ı teknokrat olarak adlandırabilir miyiz? Teknokrasi kavramı nedir?
3. Türkiye'deki diğer teknokrat örnekleri kimler olmuştur?
4. Turgut Özal'ın gerçekleştirmiş olduğu ekonomik ve siyasi reformlar nelerdir?
5. Turgut Özal'ın askeri rejim ile ilişkileri nasıldı?
6. Turgut Özal'ın siyasi ve ekonomi politikalarının kendisinden sonraki yönetimlere ve günümüze yansımaları nasıl olmuştur?
7. Günümüz Türkiye'si Turgut Özal'dan ve onun politikalarından ne şekilde yararlanmaktadır?
8. Özal dönemi Türkiye'sinde liberalism – neo-liberalizm etkileri nasıl olmuştur?

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma “Multidisipliner/Çoğulcu Analiz” ve “mülakat” yöntemi ile yapılacaktır. Çalışmanın yöntem ve metodolojisi; siyasi tarih, siyaset, Türkiye siyasi tarihi ve siyaset bilimi gibi bir dönem analizine ve siyaset bilimine odaklanan metotlar çerçevesinde ele alınacaktır. Metodik olarak, literatür taramasını kullanılarak Özal

döneminin sosyal gerçekliğini anlamak için siyaset bilimi, ekonomi ve siyaset sosyolojisi disiplinlerinden yararlanmaya çalışılmıştır. Bu sebeple ilk bölüm içerisinde kullanmakta olduğumuz terimlerin açıklamalarına yer verilmiştir. Bu disiplinler arası yol bize sosyal ve siyasi gerçekliğe daha geniş bir bakış sağlamıştır. Ayrıca Özal dönemi ekonomi politiğı dışında siyasal oluşumların entelektüel kökleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak, Turgut Özal'ın danışmanlığını yapmış olan Sayın Hikmet Özdemir ve Sayın Bülent Akarcalı ile karşılıklı görüşme (mülakat) tekniğı ile röportaj yapılmıştır. Yine yapılacak araştırmayı geliştirecek şekilde; çok detaylı bir literatür taraması, makaleler, siyasi ve diplomatik tarih çalışmaları incelenecek ve sonrasında konumuzla ilişkili bilgiler yorumlanarak çalışmamıza dâhil edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASAL GELİŞİM

1.1. Siyasal Gelişim Tanımı

Siyasi Gelişme kavramı, Batı'nın liberal geleneğinden elde edilmiştir ve Batı liberal demokrasisini gelişmiş bir toplum modeli olarak yansıtır. Teorik açıdan bakarsak, terim kesin ve belirli bir tanımdan yoksundur. Terim genellikle politik modernleşme, politik dönüşüm veya politik değişim kavramları yerine kullanılır¹.

Siyasi Gelişim geniş anlamda siyasal gelişme, bir devletin siyasal kültüründe meydana gelen değişimler anlamına gelir. Siyasi kültür, karmaşık bir bağ tutumu, duyguları, mitleri, ideolojileri ve siyasi rolle ilgili bir devletteki hedefleri içerir. Aynı zamanda bireysel kimlik ve öz saygı duygusunu ve genel olarak insanları karakterize eden hak ve görev kavramlarını içerir. Siyasi gelişme aynı zamanda siyasal kurumların kökenini, evrimini ve bugünkü durumlarını da anlamaya çalışır².

Siyasi kurumları, seçim kurallarını ve prosedürlerini, siyasi partileri (muhalafet dahil), yönetim teşkilatını (yürütme, yasama ve yargı) ve sivil toplumun karar verme şekillerini kapsar. “Siyasi gelişim” in kavramsal eksikliği, Hagopian tarafından, “Political Development, Revisited” adlı çalışmasında şöyle eleştirilmiştir: “Geçtiğimiz yarım yüzyılda, siyasal gelişim alanı neredeyse yalnızca karşılaştırmalı politikaya aitti ve kapsamı dışında kalan karşılaştırmalı bir politika alanı yoktu. 1960'lı yıllarda siyasal gelişme alanı sadece karşılaştırmalı siyasetin kavramsal sınırını oluştuyordu.”³

Siyasi gelişme ile ilgili literatürü incelersek, genel olarak geleneksel (ana akım) ve modern (ana olmayan) ve son (sovyet sonrası) olmak üzere üç kategoriye ayrılır. Bu ayrışma, siyasal gelişme ve modern ulus-devlet olarak nitelendirilebilecek yönler

¹ Phillips Cutright, "National political development: Measurement and analysis.", **Comparative Government**. Palgrave, London, 1969. 29-41.

² Joseph La Palombara ve Myron Weiner, **Political Parties and Political Development**. (SPD-6), Princeton University Press, 2015, s. 45.

³ Frances Hagopian, "Political development, revisited", **Comparative political studies**, 33.6-7 (2000): 880-911.

hakkında net bir anlayış sağlar. Bu üç ayrım tarihin farklı evrelerinde evrimleşmemiş, ancak farklı bir siyasi gelişim tanımı sunmaktadır. Hem geleneksel hem de modern kuramcılar sömürgecilik sonrası dönem üzerinde çalıştı ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın durumunu inceledi. Batı demokratik modelinin, ulus inşasının ve modernleşmenin bu devletlerin devlet inşası için her derde deva olduğunu savundu. Dolayısıyla devletlerin rolü istikrar ve düzeni sağlamak olduğu kadar vatandaşa sürekliliği olan haklar ve özgürlük sağlamaktır⁴.

Ancak, modern teorisyenler bu devletlerin sömürge bağımlılığından kurtulmaları için kendi kendine yeterliliği ve özerkliği tek çözüm olarak savundular. Demokrasiye ve sosyalizmine olan inancını yitiren üçüncü ve son dönemdeki teorisyenler demokratik ve liberal piyasa ekonomisini “özgürlüğe giden yol” olarak tanımladılar⁵. Bu gruplar ya baskıcı sosyalist sistemlerin reform hareketlerini eleştirel olarak tartıştılar ya da bu hükümetlerin ve demokratikleşme ve piyasa ekonomisine nüfuz eden iç ya da dış aktörlerin başarısızlığını izlemeye çalıştılar.

Siyasi gelişimde modernliği sunan bir nitelik olarak geniş bir yelpazede çalışmalarına devam etmiştir ancak kavramsal tanımı henüz tamamlanmamıştır. Bilinen birçok teorisyen kendi aralarında keskin bir şekilde farklılaşmışlardır. Örneğin Packenham “politik gelişmenin genellikle sadece ekonomik sistemdeki değişikliklere değil, aynı zamanda sosyal yapıdaki, idari kapasitedeki değişikliklere ve politik kültür olarak adlandırılan bu tutum ve beklenti setine de bağlı” olduğunu ifade etmiştir⁶. Pye’a göre ise “Siyasi gelişme derecesini ölçmek için tek bir ölçek kullanılamaz. Çok göreceli ve geniş bir terimdir ve kişiden kişiye ve devletten ülkeye değişir”⁷.

Pye ayrıca “hem gelişmiş hem de gelişmekte olan toplumlardaki gözlemcilerin “az gelişmiş”, “gelişmiş” veya “geri” kavramlarıyla ilgili net bir düşünce olmadığını ve bu belirsizliğin bir kısmının ise, iki toplumdaki benzerlikler ve farklılıklar hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklandığını” ifade etmiştir. Pye şu sonuca

⁴ Samuel P. Huntington, "Political development and political decay." **World politics**, 17.3 (1965): 386-430.

⁵ Janos Kornai, The socialist system: **The political economy of communism**, Oxford University Press, 1992, s. 105.

⁶ Robert A. Packenham, **Liberal America and the third world: Political development ideas in foreign aid and social science**, Princeton University Press, 2015, s. 89.

⁷ Lucian W. Pye ve Sidney Verba, **Political culture and political development**, Princeton University Press, 2015, s. 98.

varmaktadır “herkes bazı farklılık biçimlerinin kabul edilebilir olduğunu, diğerleri ise kabul edilemez olduğunu iddia etmektedir. Bu benzerlik ve farklılıkları analiz ederek politik gelişme koşullarını ayırıştırabileceği açıktır”. Huntington’a göre, siyasi gelişme, üzerinde bir anlaşmanın olduğu ve ölçülebilen karaktere sahip olan ekonomik gelişmeden kavramından farklıdır”⁸.

Yukarıda belirtilen eleştirilere rağmen siyasi gelişmenin kavramsallaştırılması ile ilgili faydalı olabilecek kanıtlanmış teorik konular vardır. Bu yönler, her ulus-devlette inşasında ayrı bir sıra ile ortaya çıkan genel olgulardır⁹.

- Ulus-devlet inşası (vatandaşlık ve azınlığın yeniden düzenlenmesi ile tanımlanan)
- Hukukun üstünlüğü ya da anayasalcılık (otoritenin gücünün sınırlandırılmasıyla kanunun yapılması)
- Kurumsallaşma (yasama, yürütme ve yargıya ilişkin kurallar, yönetmelik ve çalışma prosedürlerini oluşturma)
- Eşitlik: oy hakkı kazanma ve kamuda çalışma
- Rasyonel yönetim (yetkili kamu hizmeti oluşturulması, devletin kapasitesi ile ilgilidir)
- Siyasi güçlerin varlığı (çok partili sistemin ve sivil toplumun aktif vatandaşlık yaratmasına izin vermek)

Bu bağlamda kimi araştırmacılar, literatüre farklı katkılar sağlamıştır. Nitekim Köker, siyasal gelişmeyi yöneldiği hedef açısından amaçsal, daha geniş kapsamlı modernleşme sürecinin siyasal taraflarını ve neticelerini ifade etmesi açısından türevsel, etkin bir biçimde işleyen modern toplum için gerekli siyasal koşullar anlamında da işlevsel olmak üzere üç farklı gruba ayırmıştır.

Gendzier ise siyasal gelişme teorisyenlerini işlevselciler, toplumsal süreç yaklaşımı destekçileri ve kurumsalcı ya da yeni-kurumsalcı olarak gruplandırmıştır.

⁸ Huntington, a.g.e., ss. 386-430.

⁹ Myron Weiner, "Political integration and political development", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 358.1 (1965): 52-64.

Fakat söz konusu ayrımın görünürde kaldığı belirtilmiştir. Aralarında önemli ölçüde iş birliği olduğu ve birbirlerinin sınırlarını işgal ettikleri de eklenmiştir¹⁰.

Packenham siyasal gelişme teorileri üç temel akım kapsamında incelenmiştir. Bunlardan ilki 1950'li dönemin başına değin geçerliliğini koruyan ve yasal-kurumsal değişkenlere vurgu yapan siyasal modernleşme yaklaşımı, ikincisi ise savaş sonrası dönemde başat olan, iktisadi, toplumsal ve psikolojik değişkenleri ön plana çıkaran siyasal demokrasi yaklaşımıdır. Packenham'ın belirttiği üçüncü yaklaşım ise, 1960'ların ortalarında geçerli olmaya başlamış ve istek, yetenek, kapasite ve tercih terimleriyle siyasal gelişmeyi açıklamıştır. Siyasal gelişmeyi farklı sosyal, ekonomik ve diğer siyasal fenomenleri ortaya koyan bağımsız bir değişken olarak görmüştür¹¹.

Siyasal gelişme kavramını siyasal demokrasi olarak nitelendiren teorisyenlerden birisi olarak gösterilen Lipset; Lerner, Almond, Verba ve Pye'ı örnek olarak göstermiştir¹². Biz burada, siyasal gelişme konusundaki metodolojik değişimlerden çok toplumsal koşullara bağlı olarak oluşan anlamsal değişimlerden bahsedeceğiz. Nitekim metodolojik değişimlerin bilimsel dile gönderme yapması bu tercihi yapmamıza sebep olmuştur. Toplumsal şartlarda olumsuzlukları veya iktidar ilişkilerini saklamak amacıyla bilimselliği ön plana çıkarmanın kendisinin bir ideolojik inşa olduğu, siyasal gelişme kavrayışının tarihsel ve anlamsal değişiminde somutlaşmıştır.

Siyasal gelişim yaklaşımında genel olarak iki ana bakış açısıyla incelenmektedir. Birincisi büyük ölçüde sistem teorisinin uygulanması (sosyologlar tarafından geliştirilen) ile ilgili olan teorik bakış açısıdır. İkinci bakış açısı ise "ortaya çıkan", "yeni" ve "batılı olmayan" ulusların incelenmesi ile ilgilidir. Siyaset üzerine yapılan çalışmalara göre, ortaya çıkan Batı dışı sistemler üzerine yapılan çalışma yeni fikirler ortaya koymuştur. Siyasal gelişim teorilerini ortaya koyabilmek için hazırlanan bu çalışmada ikinci bakış açısı kapsamındaki ilk olarak David Easton ve Gabriel Almond'un görüşleri incelenecektir.

¹⁰ Irene L.Gendzier, Robert Vitalis ve Thomas Ferguson, **Development against democracy: Manipulating political change in the Third World**, Pluto Press, 2017, s. 71.

¹¹ Packenham, **a.g.e.**, s. 90.

¹² Seymour Martin Lipset, **Political man: The social bases of politics**, Macmillan, 1959, s. 68.

David Easton'un "sistem analizi" de son zamanların, bu alanda ortaya konmuş en kapsamlı modeli olarak kabul edilmektedir. David Easton siyaset alanında açık sistemik terimlere yoğunlaşmıştır¹³. Siyasal sistemi "toplumdaki otoriter değerlerin tahsisi" ile ilgili bir sistem olarak tanımlar.

Easton, talebi "belirli bir konuya ilişkin yetkili bir tahsisatın yapılması" olarak tanımlar. Talep girdisi ise çevrede meydana gelen değişimleri siyasal sisteme entegre ederek sistemin belirli bir amaç etrafında eyleme yönelmesini ve sistemin bu sayede uzun dönemde varlığını devam ettirmesine imkân tanır. İnsanlar siyasi karar vericilere talepte bulunur ve sistem talepleri kararlara dönüştürür. Talepler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir¹⁴.

- Ücret talepleri, eğitim olanakları, yollar ve ulaşım gibi mal ve hizmetlerin tahsisine yönelik talepler.
- Kamu güvenliği ile ilgili hükümler, piyasalar üzerindeki kontroller, evlilik, sağlık ile ilgili kuralların düzenlenmesine yönelik talepler.
- Oy kullanma, görevde bulunma ve siyasi dernek kurma gibi siyasi sisteme katılım talepleri
- Normların onaylanmasına yönelik talepler, politika seçkinlerinden politika niyetinin iletilmesi veya iletişim ve bilgi talepleri¹⁵.

Siyasi destek, hükümetin malları ve hizmetleri halka ulaştırmamasından dolayı eksik olabilir. Ancak, hükümetin öngörülen bir süre içinde doğru bir şekilde düzeltilmemesi durumunda, insanlar sistemin kendisinden destek alabilirler.

David Easton'un gelişimsel bakış açısıyla sistem analizi konusundaki görüşleri, siyasi sistemlerin işlevleriyle ilgili bazı teorik girdiler sunmaktadır. Herhangi bir politik sistemin operasyonel mekanizması girdi-çıkı analizini ile değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra, geri bildirim, sistemle insanlar arasında tam tersi etkili bir iletişim kanalı olarak da hareket edebilmektedir.

¹³ David Easton, "Theoretical approaches to political support", **Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique**, 9.3 (1976): 431-448.

¹⁴ David Easton, John G. Gunnell ve Michael B. Stein, **Regime and discipline: democracy and the development of political science**, University of Michigan Press, 1995, s. 15.

¹⁵ Easton, Gunnell ve Stein, **a.g.e.** s. 15.

Gabriel Almond'un ise siyasal sistemi girdi-çıkı fonksiyonlarıyla tanımlamaktadır. Girdi işlevlerinin siyasal sosyalleşme, kural yapımı, kural uygulaması ve kural kararından oluştuğunu söyler¹⁶. Ayrıca sistemi dinamik ve sürekli hale getirmek için yetenek fonksiyonlarından da bahseder. Girdi fonksiyonu olarak siyasal sosyalleşme, bireylerin siyasal kültüre alınma sürecidir. Son ürünü, siyasal sisteme, onun rolüne dayanan bir dizi değer ve biliştir. Aile, okul, çalışma grubu ve gönüllü dernek rolü birincil yapılar arasında önemlidir. İkincil etkiler, siyasi partiler, devlet kurumları, medyadır. Sosyalleşme açık veya gizli olabilir. Bilgi değerlerinin veya duygularının açıkça politik nesneye iletilmesini gerektirdiği zaman ortaya çıkar. Siyasi olmayan tutumların sistemdeki benzer rollere yönelik iletimini içerdiği zaman gizlidir¹⁷.

Bazen bir toplum içindeki gruplar taleplerini ifade etmek için uygun kanalları bulamazlar ve çıkarları tatmin olmaz. Sonuç olarak, şiddete neden olabilecek bir hoşnutsuzluk meydana gelebilir. Bu, otorite tarafından bastırılması gereken bir durum olabilir. Toplumda içsel olan çatışmaların açık hale gelmesiyle ilgi bir birikmedir. İfade tarzı çatışmayı şiddetlendirebilir veya uzlaştırıp azaltabilir. Yasa koyucular, siyasi yöneticiler ve bürokratlar gibi kurumsal çıkar grupları vardır. İsyanlar ve gösterilerle talepleri ifade eden çıkar grupları bulunmaktadır¹⁸.

Talebi genel politika alternatiflerine dönüştürme işlevine ilgi toplaması denir. Toplayıcı işlevin kapsamlı yapısını analiz ederken, Almond, devlet bürokrasisini ve siyasi partiyi, geniş çapta ifade edilen çıkarlar ile nihai yapım arasında arabuluculuk yapan iki özel yapı olarak düşünür. Almond dört tür parti sistemini vurgulamaktadır¹⁹:

- Otoriter parti sistemi;
- Milliyetçi bir hareketin bütün çıkarları bir araya getirdiği veya birleştirmeye çalıştığı, otoriter olmayan baskın;
- Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere'de olduğu gibi rekabetçi iki parti sistemi

¹⁶ Gabriel A. Almond, "Political development: analytical and normative perspectives", **Comparative Political Studies** 1.4 (1969): 447-469.

¹⁷ Almond, **a.g.e.**, ss. 447-469.

¹⁸ Almond, **a.g.e.**, ss. 447-469.

¹⁹ Almond, **a.g.e.**, ss. 447-469.

- İskandinavya ve Fransa gibi rekabetçi çok partili sistemler.

Birleşme stilleri, büyük ölçüde parti sisteminin doğasına dayanan birleştirilmiş yapılara göre değişir. Almond, üç önemli ilgi alanı türüne işaret etmektedir. Bunlar: pratik pazarlık, mutlak değer odaklı ve geleneksel pazarlıktır. Pragmatik pazarlık tarzında, çok sayıda çıkar sınırlı sayıda alternatif politika ile birleştirilir. Bu toplama stili, ABD, İngiltere vb. gibi gelişmiş siyasi sistemlerde göze çarpmaktadır. Mutlak değer odaklı tür, katı bir rasyonalizm olarak görünebilir. Çıkarlar, çeşitli çıkarları karşılamak için ideoloji temelinde toplanır. Komünist ve faşist sistemler bu kategoriye girer. Gelenekselci ilgi toplama tarzları geçmişteki geleneklere, tarihe ve toplumun önceki örneklerine dayanır.

Her türlü insan etkileşimi, iletişimi birleştirir. İletişim olmadan, hiçbir sosyal ve politik etkileşim mümkün değildir. Blondel, sistemin parçaları birbiriyle iletişim kuramadığı sürece politik sistemin çalışamayacağını belirtmektedir.

Benzer şekilde Almond, “siyasi sistemde gerçekleştirilen tüm işlevlerin iletişim yoluyla yerine getirildiğini” vurgulamaktadır. Örneğin hükümetin yargı organları, işlevlerini sistemlerin farklı bölümleriyle iletişim kurarak yerine getirir. Almond, iletişim yapısını beşe ayırmaktadır²⁰.

İlk olarak, gerçekleştirilen yüz yüze temaslardır. İkincisi, geleneksel sosyal yapılar, yani aile veya dini organizasyonlardır. Üçüncüsü, yasama ve bürokrasi gibi politik girdi yapılarıdır. Dördüncü olarak, sendikalar ve ilgili çıkar grupları gibi girdi yapılarıdır. Beşinci olarak, gazete, televizyon, radyo, dergi vb. içeren kitle iletişim araçlarıdır. İletişimsel yapı, içinde bulunduğu politik sisteme bağlıdır. Almond, iletişimin doğasıyla ilgili olarak batı ve batı olmayan siyasal sistemler arasında ayrım yapmaktadır. Batı sistemlerinde, politikadan topluma ve bunun tersi yönde serbest bilgi akışı vardır, ancak batılı olmayan sistemlerde bilgi geçişinde çok az özerklik vardır²¹.

Kural yapma, hükümetin yasama kanadının işidir. Ancak kural yapma terimi, yasalara göre tercih edilmiştir, çünkü yasalar ile karşılaştırıldığında yaygın bir süreç

²⁰ Almond, **a.g.e.**, ss. 447-469.

²¹ Gabriel Almond, **Political development: essays in heuristic theory**, Little, Brown, 1970, s. 45.

anlamına gelir. Kural oluşturma yapısı, geleneğe ve toplumun yasal düzenlemesine bağlı olarak farklı politik sistemlerde değişiklik gösterebilir²².

Modern demokratik sistemlerde kural oluşturma yapısının niteliği hem kabile hem de ataerkil sistemlerden farklıdır. Siyasi partiler ve çıkar grupları tarafından dile getirilen ve toplanan taleplerin sonucudur. Kural uygulamasının en önemli yapısı bürokrasidir. Bu kapsamda Almond ve Powell Merle Fainsod beş farklı bürokrasi sınıfı önermişlerdir. Beş model şöyledir:

- Temsilciler bürokrasisi
- Parti devlet bürokrasisi
- Egemen bürokrasisi
- Askeri bürokrasisi
- İktidar bürokrasisi.

Temsilci bürokrasi, rekabetçi bir siyasi düzen ile görülmektedir. Bu sistemde halkın seçilmiş temsilcileri gerçek bir otorite kullanır. Bu sistemin işleyişi büyük ölçüde parti sistemlerine bağlıdır. Parti devlet bürokrasisi, totaliter rejimlerin ve bir parti egemen siyasi sistemin ürünüdür. Egemen bürokrasi, bir yöneticinin otoriteyi bir bürokrasi aracılığıyla dayattığı sistemdir. Askeri hâkim bürokrasi askeri görevlilerin sivil bürokrasiyi kontrol altında tuttukları sistemdir. Bu model tarihsel olarak yaygındır.

Lucian W. Pye, Almond ve Powell, Samuel Huntington, Edward Shills ve Fred W. Riggs, siyasi gelişme teorisinin temel savunucularıdır. Lucian W. Pye, siyasal gelişim kavramını açık ve kesin bir şekilde tanımlayan ilk siyaset bilimcisidir²³. Eski yaşam biçimlerinin kültürel yayılma ve adaptasyon, birleşme ve uyumunu yeni taleplere göre tanımlamaktadır. Ayrıca, ulus devlet sisteminin evriminin politik kalkınmaya doğru atılan ilk adım olduğunu ve bunu dünya kültürü diyebileceğimiz toplumlarda kademeli yayılmayı düzenleyen 'temel kavram' olarak gördüğünü söylemektedir.

²² Almond, **a.g.e.**, s. 45.

²³ Lucian W.Pye ve Sidney Verba, **a.g.e.**, s. 76.

1.2. Demokrasi ve Demokratikleşme

1.2.1. Demokrasi Kavramı

Bir idare metodu olan demokrasi, halkın yönetiminde siyaset kararının idareciye veya devlete verilmesini gösterir ve bu bir bakıma kelimenin teknik anlamda ifadesidir.

Demokrasi bugünün en yaygın devlet ve toplum düzenidir. Aynı zamanda kalkınmış ülkelerden kalkınmakta olan ülkelere en fazla aktarılan kültür ve siyaset unsurudur. Demokrasi kelimenin tam anlamıyla halkın egemenliği demektir. Giovanni Sartori, “demokrasi kelimesinin Yunanlılar tarafından icat edildiğini, ancak onların herhangi bir model sunmadıklarını ve Yunanlıların bireylerin hakları konusunda hiçbir fikrinin olmadığını iddia etmiştir. Başka bir deyişle, demo ve krato kavramlarının daha derin analizleri ciddi sorunlara yol açmıştır²⁴.

Her ne kadar “halkın kuralı” olarak tanımlanması, kısmen Yunan Eskiçağında demokrasi uygulamalarını açıklasa da modern ve çağdaş demokrasileri açıklamakta başarısız olmuştur. Böylelikle “demokrasi” terimi, 19. yüzyıl boyunca temsilcilerinin serbest ve rekabetçi seçimler tarafından seçildiği bir temsili hükümet sistemini tanımlamak için kullanılmıştır²⁵. Çağdaş dünyamızda en yaygın demokrasi türü, önce Avrupa’da, sonra ABD’de ortaya çıkan Batı liberal demokrasisidir. Bu, halk arasında bir uzlaşmaya dayanan ve yönetilenlerin eylemleri açısından yönetilenlere karşı sorumlu olduğu bir yönetim şeklidir²⁶.

Robert A. Dahl siyasi partiler ve bireyler arasında sürekli bir siyasi rekabet süreci sağlayarak seçimleri teşvik eden bir hükümet sisteminin demokrasiyi diktatörlükten ayırdığını ifade etmiştir²⁷. Dahl’a göre liberal bir demokrasinin temel demokratik ilkesi; oy verme hakkı, seçilme hakkı / kamu görevlisi için uygunluk,

²⁴ Giovanni Sartori, **Democratic theory**, Praeger, 1965.

²⁵ Stefan Breuer, "The concept of democracy in Weber's political sociology", **Max Weber, democracy and modernization**, Palgrave Macmillan, London, 1998, s. 1-13.

²⁶ Jürgen Habermas, "Three normative models of democracy", **Constellations**, 1.1 (1994): 1-10.

²⁷ Robert Alan Dahl, Ian Shapiro, ve José Antônio Cheibub, **The democracy sourcebook**, Mit Press, 2003.

siyasi liderlerin destek ve oy için rekabet hakkı, serbest ve dürüst seçimler, örgütlenme özgürlüğü, özgürlük hakkıdır²⁸.

Sartori, “demokrasiyi tanımlama konusunda, eğer demokrasiyi tanımlamak yalnız kelimenin anlamını vermek demek olsaydı, sorun kolayca çözüldü. Çünkü bütün gereken biraz Yunanca bilgisi olacaktı” demiştir²⁹. Demokratik bir sistemin yaşamasının esas şartı demokrasi fikrinin anlaşılabilirliğidir. Eğer demokrasinin prensipleri ve mekanizmaları ortalama insanın entellektüel ulaşımı dışında ise yaşayamaz. Yalnızca bir siyasal sisteme demokrasi denilirse onun demokrasi olduğuna inanılırsa demokrasi, kendi adı kullanılarak yok edilmektedir.

Demokrasi, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkinin vatandaşların devletin hizmetinde değil, devletin vatandaşlarının hizmetinde olduğu ve aksinin değil de hükümetin halk için olduğu ilkesine uygun bir açık toplum bulunduğu ölçüde vardır. Kısacası, toplumun devletten önce geldiği, önünde yer aldığı bir yönetimdir.

Gerçekten demokraside ortak payda halktır. Ancak dikkatle irdelendiğinde bunun sıradan bir halk olmadığı görülmektedir. Yöneten halktır, yönetilen halktır, yönetim onun için vardır" denilerek halka atfedilen öneme dikkat çekilmektedir. Demokrasiyi tanımlama amaçlı ilk yazılı verinin M.Ö. 5. yy.'da kaleme alınmış olan Herodot tarihinde bulunduğu ve bu eserde demokrasinin “halkın yönetimi, yasalar yanında eşit olması, tüm sorunlar ve fikir ayrılıklarının açık olarak tartışılması, idarecilerin makamları itibarı ile sorumlu tutulmaları” şeklinde tanımlandığı belirtilmektedir³⁰.

Yönetim şekli açısından değerlendirildiğinde demokrasinin, Yunan filozofları dönemine kadar uzandığı söylenebilir. Modern açıdan demokrasi kavramı esas itibarıyla, batı toplumlarında onsekizinci yüzyıl sonlarında meydana gelen devrimci hareketlere uzandığı görülmektedir. 20. Yy. ortalarına gelindiğinde demokrasinin manası üzerindeki tartışmalar üç temel yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Buna göre bir yönetim şekli olarak demokrasi³¹;

²⁸ Robert A. Dahl, **On democracy**, Yale university press, 2008, s. 58.

²⁹ Gianfranco Pasquino, "The political science of Giovanni Sartori", **European Political Science**, 4.1 (2005): 33-41.

³⁰ Alain Touraine ve Kevin McDonald, "Democracy", **Thesis Eleven** 38.1 (1994): 1-15.

³¹ Giovanni Sartori ve Tunçer Karamustafaoğlu, "Demokrasi teorisine geri dönüş." **Liberal Düşünce Dergisi** 62 (2011): 39-48.

- 1) Yönetim otoritesinin kaynaklarına
- 2) Yönetimin hizmet ettiği amaçlara
- 3) Yönetimin kuruluşundaki usullere göre tanımlanmıştır.

Demokrasilerde ana yöntem, yöneticilerin yönettikleri halk tarafından seçim yoluyla seçilmelerini içermektedir. 20. yy. dahi bir siyasal sistemde adayların oylar için özgürce yarışabildikleri ve neredeyse tüm yetişkin nüfusun oy hakkına sahip olduğu adaletli, dürüst, düzenli aralıklı seçimler yoluyla seçildikleri ölçüde, demokratik olarak tanımlanmaktadır³².

Bu şekilde tanımlama demokraside, muhalefet ve katılma söz konusudur. Kavramın anlamından da anlaşılacağı gibi demokrasi temelde bir iktidar sorunudur. Bunlar aşağıda açıklanacaktır.

1.2.3. Demokratikleşme Kavramı

Demokratikleşme olarak ifade edilen kavram, Schmitz ve Sell tarafından “belirli bir amaca yönelik bir rejim değişikliği süreci, temel demokrasinin kurulması ve istikrarı” şeklinde ifade edilmektedir³³. Bununla birlikte “Demokratikleşme,” demokratik olarak nitelendirilmeyen bir siyasi düzenin demokratik bir çerçeve içine sokulmasına giden süreci de ifade etmektedir.

“Demokratikleşme süreci olarak ifade edilen bu modelde otoriter rejimin ayaklanma veya devrimci bir işgal suretiyle yıkılması söz konusu olmakta ve eski rejim muhaliflerinin liberal bir söylem çerçevesinde kenetlenerek adım atması ile rejimin demokratik rejim olarak yeniden yapılanması meydana gelmektedir”³⁴.

Burada önemli ölçüde alakalı hale gelen şey, demokratikleşme sürecinin ilerleyeceği demokrasinin kendisinin tanımı ve temel nitelikleridir. Schumpeter çalışmasında oldukça dar bir tanım verir ve demokrasiye daha pratik bir yaklaşım

³² Ufuk Yavuz, Şimşek Özdemir ve Elif Aktaş, "Demokrasi Üzerine", **Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi** 14 (2006): 259-269.

³³ Hans Peter Schmitz ve Katrin Sell, "International Factors in Processes of Political Democratization", *Democracy Without Borders, Transnationalization and conditionality in new democracies*, London (1999): 23-41.

³⁴ Juan Linz, **The breakdown of democratic regimes**, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1978.

benimsemeyi seçerek siyasi seçimler yoluyla vatandaşların temsil edilmesinin resmi yönlerine odaklanır³⁵.

Schmitter ve Karl tarafından da vurgulandığı gibi, “demokrasinin en popüler tanımı, adil bir şekilde yapılan ve dürüstçe sayılan düzenli seçimlerdir”³⁶. Linz ve Stepan için demokratikleşme, bir hükümeti seçmede özgür ve popüler seçimlerdir. “Önemli bir siyasi grubun demokratik rejimi devirmeye ya da devletten ayrılmaya ciddi çaba göstermediği durumlarda demokrasinin şehirdeki tek oyun haline geldiğini” iddia etmektedir³⁷.

Diğer taraftan bazı entelektüeller için demokratikleşme, yalnızca önceden belirlenmiş bir politik kurumlar kümesinin kurulmasından ziyade, tüm vatandaşların haklarını genişletmeyi amaçlayan sonsuz bir süreçtir. Sosyal ve ekonomik faktörleri arttıran hakları içermesi ve dolayısıyla bu temel siyasi hakların kullanımı için daha uygun bir ortam yaratmasıdır.

1.3. Demokrasinin Özellikleri

Demokrasi, aydınlanma ve modernliğin gerçek değerlerini içselleştiren, halkın genel idaresine göre kurulan ve işleyen siyasal bir sistemdir. Ekonomik gelişmişlik, kendilik, laiklik ve kuşkusuz aydınlanma hareketi ile yakından ilişkili olan demokrasinin temel özellikleri şunlardır³⁸.

1. Çoğulculuk: Toplumda değişik grupların, kültürlerin farklı düşüncelerin varlığının ve yaşama hakkının tanınmasıdır.
2. Çoğunluğun yönetme hakkı: İktidarın yetkilerini azınlıkçı bir elit kesim yerine çoğunluk tarafından (çoğunluğu temsil edenler yoluyla) kullanılması hakkıdır.

³⁵ Stuart Cunningham, "Joseph A. Schumpeter, Capitalism, socialism, and democracy", **International Journal of Cultural Policy**, 16.1 (2010): 20-22.

³⁶ Philippe C.Schmitter ve Terry Lynn Karl, "What democracy is... and is not", **Journal of democracy**, 2.3 (1991): 75-88.

³⁷ Alfred Stepan ve Juan J. Linz. "Democratization Theory and the" Arab Spring", **Journal of Democracy**, 24.2 (2013): 15-30.

³⁸ Jeffrey L.Kerr, "The limits of organizational democracy", **Academy of Management Perspectives**, 18.3 (2004): 81-95.

3. Çoğunluğu denetleme ve uyarmakla yükümlü bilinçli ve etkin bir muhalefetin varlığı: Lipset deyişiiyle iktidara gelmeye çalışan bir veya birden çok önder takımının olması gerekir.
4. Katılımcılık: Sadece siyasi katılımcılıkla sınırlı değildir. Yurttaşların toplumsal yaşam sürecinin her aşamasında sahip olduğu statüye göre, toplumsal fonksiyonlarını yerine getirmesi sürecidir.
5. Seçimler: Demokrasinin önemli bir unsurudur. Herkese eşit oy hakkı, her oy eşittir anlayışına dayalı olan demokrasi de seçimlerin manası, herkese seçme ve seçilme hakkı tanımaktadır.
6. Siyasi partiler: Demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur. Siyasi partilerin halka dayanması, çoğunluğu temsil edebilmesi gerekir. Yoksa siyasal partilerin halkı temsil etmemesinden kaynaklanan “halksız demokrasi” ortaya çıkar.
7. İktidarı ele geçiren siyasal partileri denetleyen, onlara muhalefet eden diğier siyasal partilerin yanında sendikaların, baskı gruplarının gönüllü kuruluşların olması zorunluluğu demokrasinin vazgeçilmez nitelikleri arasındadır.
8. Temsilcilerin yurttaşların siyasi, sosyal ekonomik haklarını korumaları demokrasinin bir diğier özelliğidir.
9. Seçilen temsilcilerin geçici üstünlüklerini, kaybedenlerin çeşitli görevlere gelmelerini engellemeleri doğırltusunda kullanmaları demokrasinin önemli özellikleri arasında yer alır.
10. Kulluktan çıkıp insanlaşan yurttaş temel alan demokrasi yurttaşların her türlü düşüncelerini ifade etme özgürlüklerine imkân tanıyan siyasal bir anlayış esas alır.
11. Özgürlük ve eşitliğı birleştiren devlet yönetimi biçimi olmasıdır.
12. Demokrasi her şeyden önce, bir kültüre dayanır ve demokrasinin varlığı ürettiğı kültürün benimsenmesi ve yurttaşlarca içselleştirilmesi ile olasıdır.

Güngör, demokrasinin özelliklerini şöyle açıklamaktadır³⁹.

1. Demokrasinin göze çarpan ve demokrasinin demokrasi olarak adlandırılmasında temel nokta olarak gösterilen esas hürriyet kavramının varlığı olmaktadır. Yalnızca insan olarak sahip olunan haklara diğer insanların aynı haklarını çiğnememek koşuluyla, istenildiği şekilde kullanıldığında hür olunmaktadır. İstedigine inanma, istediği öğrenimi görme, istediği vatani seçme, insana yakışacak şekilde yaşayacak bir işe ve gelire sahip olma gibi hususlar bu haklar arasındandır.
2. Seçme hürriyeti, demokrasinin dışardan en çok göze çarpan tarafıdır.
3. Demokrasinin ayakta kalabimesi noktasında etkili olan en önemli husus söz konusu hürriyetlerin ortadan kaldırılmasına engel olan sağlam kurumların varlığı olmaktadır. Nitekim, Anayasa çerçevesinde kurulan ve yetkileri belirlenen bu demokratik kuruluşlar hem rejimi korumakta hem de çoğunluğun azınlık üzerinde tahakküm kurmasına engel olmaktadır.

Mayo ise demokrasinin, demokratik sisteminin ayırıcı prensiplerini şöyle sınıflandırmaktadır⁴⁰.

1. GÜDÜLEN siyaset yapıların popüler kontrolü. Bu prensibin kurumsal görünüşü bütün dünya tarafından modern demokrasilerin vazgeçilmez özelliği olarak kabul edilen güdülen siyaset yaratanların (temsilcilerin) az veya çok muntazam aralıklarla seçilmeleridir.
2. Demokrasinin ikinci prensibi siyasi eşitliktir. Buda bütün yetişkin vatandaşların oy vermede eşitliği şeklinde kurumlaşmıştır.
3. Ya popüler kontrolün müessiriyeti (serbest) ya da siyasi hürriyetler olarak belirtilebilir.
4. Temsilciler farklı düşüncelere sahip oldukları zaman çoğunluğun kararı hâkim olur. Faraziye göre, eşit oy vermeğe dayanan bir seçim sisteminde temsilcilerin çoğu, seçmenlerin çoğunluğuyla seçilir ve böylece yasama

³⁹ Süleyman Güngör, "E-Demokrasi: Umutlar ve Riskler", **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, 1.39 (2015).

⁴⁰ Henry Bertram Mayo, **Demokratik teoriye giriş**, Türk Siyasi İlimler Derneği, 1964.

organındaki çoğunluk idaresi, alman kararları sanki seçmenlerin çoğu tarafından alınmış gibi meşru kılar.

Demokrasinin özelliklerinin bir başka sınıflaması ise şöyledir⁴¹:

1. Bütün demokrasiler, vatandaşların hür bir şekilde ve çoğunluğun hakimiyetine dayanan ilkeler çerçevesinde siyasal kararlara katılımlarının sağlandığı sistemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak azınlıkların hakları bu çoğunluğun iyi niyetine bırakılmamaktadır.
2. Demokratik idarenin bir diğer özelliği, hukuka tabi olarak iktidarın gücünün sınırlanmasıdır. Hukukun üstünlüğü vardır. Kısaca demokrasi, aynı zamanda, yönetimin nasıl işlediğini belirleyen bir anayasal kuralları ve usuller kümesidir.
3. Açık, serbest ve dürüst seçimler mevcuttur.
4. Halkın egemenliği.
5. Hükümet, vatandaşların rızasına dayanır.
6. Çoğunluğun yönetimi söz konusudur.
7. Ülkede yaşayan azınlıkların hakları korunmalıdır.
8. Temel insan hakları güvence altında olmalıdır.
9. Yasalar önünde herkese eşitlik sağlanmalıdır.
10. Davalar hukuki usullere doğrultusunda görülmelidir.
11. Hoşgörünün ve uzlaşma ortamının sağlanması önemlidir.

Demokrasinin salt bir yönetim rekabeti olduğu düşünülemez. Geniş nüfusa sahip ve demokratik olarak farklılaşmış toplumlarda demokrasi, bireylere ve toplumsal gruplara kendilerini güçlendirme ve oldukları veya olmak istedikleri gibi kabul edilme olanağını veren koşulların varlığını gerektirmektedir⁴².

⁴¹ Larry Berman, Bruce Allen Murphy, Oliver H. Woshinsky, **Approaching democracy**, Prentice Hall, 1996.

⁴² Asena Coşan Pınar, "Örgütsel Demokrasi", **Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 21.2 (2014): 231-248.

Yani, demokrasinin toplumlar açısından bireysel ve kolektif anlamlandırma süreçlerinin benimsenmesini ve özerkliğini gerektirmektedir. Demokrasi, sadece bir mekanizma değildir. Demokrasi aynı zamanda bir takım temel prensiplerinde adır. Bu prensipler özgürlük, eşitlik, adalet, dayanışmadır⁴³. Özellikle özgürlük olgusu çok daha özel bir değer taşır.

Demokrasiler aşağıda sıralanan dört ana değeri taşımak zorundadır. Bunlar;

1. Seçme ve seçilme özgürlüğü.
2. Düşünce ve söz özgürlüğü.
3. Sendika kurma özgürlüğü.
4. Baskı grupları meydana getirme özgürlüğü.

Yukarıda belirtilen hürriyetler ile yürütmenin kanunlara uygunluğunun ve yargının da bağımsızlığı konusunun aynı şekilde önemli olduğu açıktır. Demokrasi kavramı ne şekilde ifade edilirse edilsin, öncelikle insan haklarını temel alan özgürlükler rejimidir⁴⁴. Tüm bunların yanı sıra katılımın sağlanması, eşitlik, çoğulculuk ile birlikte diyalog ve uzlaşma, düşünce ve tartışmaya açıklık, azınlığa da saygı gösteren çoğunluk yönetimi, hukukun üstünlüğünün sağlanması, yargının bağımsızlığı, genel oy ve serbest seçimdir⁴⁵.

Demokrasideki temel amaç, farklılıkların yok edilmesi değil bu farklılıklara sahip kişilerin uzlaştırılmasıdır⁴⁶. Demokratik yönetimler ve demokratik olmaktan uzak yönetimleri birbirinden ayıran, göreve gelme konusundaki genel kurallar ile göreve gelenlerin hareketlerinden sorumlu tutan uygulamalardır⁴⁷. Demokrasinin temel özelliği dışarıdan ithal veya empoze ile değil bizzat bireylerce benimsenerek yaşam bulması ve gelişebilmesidir.

⁴³ Stefan Melnik ve Atilla Yayla, **Özgürlük, refah ve demokrasi mücadelesi**, Liberte yayınları, 2006.

⁴⁴ Adem Doğan, "Demokrasi ve ekonomik gelişme", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 25 (2005): 1-19.

⁴⁵ David Beetham, "The quality of democracy: Freedom as the foundation", **Journal of Democracy**, 15.4 (2004): 61-75.

⁴⁶ Samuel A. Chambers ve Terrell Carver, **Connolly: Democracy, pluralism and political theory. Vol. 1**, Routledge, 2007.

⁴⁷ Chantal Mouffe, "Deliberative democracy or agonistic pluralism?", **Social research**, (1999): 745-758

Demokrasinin benimsenmesinde ciddi risklerin göze alınmasına gerek yoktur. Sadece ilkelerinin bir hayat şekli olarak toplumu meydana getiren bireylerin çoğunluğu tarafından özümsemi ve olağan davranış biçimleri haline gelmesi yeterli olur.

1.4. Demokrasinin Kendi İçinde Sınıflandırılması

Demokrasinin uzun bir bekleme evresinden sonra Batı Avrupa ülkelerinde tekrar gelişip olgunlaştı. Bu süreç içinde çeşitli alanlarda demokrasinin değerleri uygulandı. Böyle bir sınıflamanın temelinde bu bakış açısının yattığını görmekteyiz. Bu sınıflamada ön plana çıkan çeşitli demokrasi tiplerini şöyle açıklayabiliriz.

1.4.1. Sosyal Demokrasi

Sosyal demokrasi, sanayi devrimi ve onun ortaya çıkardığı güçlü bir işçi sınıfının tesiriyle oluşmuştur. Şayet işçi sınıfı olmasaydı, siyasal demokrasinin iktisadi açıdan güçlü sınıfların ihtiyaçlarına cevap veren bir azınlık demokrasisi, bir tekelci demokrasi şeklinde kalacağı düşünülmektedir⁴⁸. Sosyal demokrasi için verilen tanımlamada “Marxist öğretilerden esinlenmesine işçi hareketine dayanmasına rağmen, sosyalizme ulaşmayı evrimsel bir sürece yayan, demokrasi ve parlamenterizmi benimseyen, barışçılığı ön plana çıkarıp şiddeti reddeden, toplumun temelinde işçiler olmak üzere geniş kesimlerine yönelik eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanlarda refah ve hizmet götürülmesini savunan siyasal düşünce” olarak ifade edilmektedir⁴⁹.

Siyasal ve sosyal demokrasi özleri bakımından karşıt değil aksine birbirlerini tamamlar. Bu çerçevede gerçek demokrasi sadece siyasal demokrasi ve sosyal demokrasinin birleşmesi sonucu oluşabileceği düşünülmektedir⁵⁰.

⁴⁸ Fuat Keyman, "Türkiye'nin İyi ve Adaletli Yönetimi ve Sosyal Demokrasi", **Toplum ve Demokrasi Dergisi**, 2.2 (2008): 1-14.

⁴⁹ Adam Przeworski, **Capitalism and social democracy**, Cambridge University Press, 1986.

⁵⁰ Anthony Giddens, **The third way: The renewal of social democracy**, John Wiley & Sons, 2013.

1.4.2. Ekonomik Demokrasi

Bu demokraside, üretim ve paylaşım konusunda karar verenlerin sosyal kökleri ve toplum dahilinde oranları arasındaki ilişki öne çıkmaktadır. Toplumsal adaletin sağlanması, yalnızca siyasal seviyede alınan kararlarla gerçekleştirilemez⁵¹. Çalışan tüm kesimlerin bütün olarak ekonomik iktidarlara denetleyebilme dercesine göre ekonomik demokrasi mevcuttur.

Savcıya göre, sosyal demokrasi evresinde çeşitli nedenlerle işçi, çifte baskı altında kalmaya devam etmiştir⁵². İşte, onu tekrar nefes alır duruma getirmek üzere, işe ekonomik demokrasi karışmıştır. Ekonomik demokraside, temel nokta siyasi alandaki katılımın ve özyönetim isteğinin ekonomik alana aktarımı söz konusudur. Siyasi katılımı çeşitli seviyelerin olması gibi ekonomik katılımında da, işyerlerinin ya da üretim organizasyonlarının belirlenmesi gibi farklı düzeyleri olabilmektedir.

Bu kapsamda, üretimin nihai hedefinin toplumsal gereksinimlerin karşılanması şeklinde bir tespit ve üretim sürecinde ortaya çıkan değer işçinin karşısında adeta yabancılaşan bir güç değil de sosyal artığın ne şekilde kullanılacağına dair beraberce karar verilmesi gibi konular ekonomik demokrasinin ayrılmaz parçalarıdır. Üretim ile birlikte üretilenlerin ne şekilde paylaştırılacağına tespiti de ekonomik demokrasi içerisinde yer almaktadır⁵³. Bu nedenle ekonomik demokrasi, genel anlamda ekonominin demokratikleştirilmesini potansiyel bir amaç olarak görmektedir.

1.4.3. Liberal Demokrasi

Liberal demokraside sosyal taraf bir kenara bırakılmakta, girişimci kişinin hak ve hürriyetlerine odaklanılmaktadır. İktidarın girişimci kişi karşısında gücünün sınırlandırılması ister. Ekonomik liberalizm felsefesine dayanan bu demokrasi anlayışında toplumsal özgürlük ve refah yoktur⁵⁴. Önemli olan bireyin çıkarlarıdır.

⁵¹ Adem Doğan, "Demokrasi ve ekonomik gelişme", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 25 (2005): 1-19.

⁵² Bahri Savcı, "Ölü Denge", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 29.01 (1974).

⁵³ Doğan, **a.g.e.**, ss. 1-19

⁵⁴ Bican Şahin, "Liberal Demokrasinin Temelleri", **Demokrasi Teorisinde Güncel Tartışmalar**, (2008): 1-34.

Liberal demokrasi, İkinci Dünya savaşı akabinde batı toplumlarında mevcut siyasal kurumları, bu kurumların varlıklarını güvence altına alan hukuk kurallarını ve söz konusu kurum ve kurallar dahilinde işleyen siyasal süreci ifade etmektedir.

Liberal demokrasinin temel ilkeleri ve özelliklerini ise şu şekilde sınıflandırmamız mümkündür⁵⁵:

- 1) Genel ve eşit oy sistemine dayalı katılım ve temsil.
- 2) Siyasi partilerin sayıca çok olması ve dolayısıyla partiler arası rekabetin çok olması.
- 3) Çoğunluk despotizmini ortadan kaldırmak için seçim ve oylama sisteminde çoğunluk ilkesinin değil, nitelik ya da kaliteli çoğunluk ilkesinin geçerli olması.
- 4) Parlamentonun ve siyasal iktidarın güç ve yetkilerinin anayasal normlarla çerçevenin çizilmesi ve sınırlandırılması.
- 5) Toplumsal uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş bir anayasa içerisinde bireylerin siyasi hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması.
- 6) Özel mülkiyetin ve miras hakkının güvence altına alınması.
- 7) Bireylerin ekonomik hak ve özgürlüklerinin (teşebbüs, tercih) güvence altına alınması için devletin ekonomik faaliyetlerinin çerçevesinin çizilerek, sınırlandırılması ve piyasa ekonomisinin işlerlik kazandırılması.
- 8) Piyasada rekabete tam işlerlik kazandırılması, aksak ve haksız rekabete karşı yasal düzenlemeler yapılması.
- 9) Uluslararası ticarete sınırlamaların ve engellerin kaldırılması ve serbest ticaretin gerçekleştirilmesi.
- 10) Devletin görev ve fonksiyonlarının sınırlandırılması, devletin piyasanın başarıyla yürüttüğü ekonomik faaliyetlerin üstlenmesi ve bu alanlardan çekilmesi.

⁵⁵ Kenneth R. Howe, "Liberal democracy, equal educational opportunity, and the challenge of multiculturalism", **American Educational Research Journal**, 29.3 (1992): 455-470.

11) Devletin kimsesizler, yaşlılar, akıl hastaları vb. kimseleri korumak ve gözetmek için hizmetler yapması, bu alanda özellikle kâr amacı gütmeyen gönüllü organizasyonların kurulmasının teşvik edilmesi.

12) Ekonomik ve sosyal hakların tanımlanması ve bu hakların kapsamının açık ve net olarak belirlenmesi.

Liberal demokrasinin doğuşunda etkili olan klasik demokrasinin eşitlikçi özelliğidir. Şöyle ki, halk iktidarı bazı çıkarları tehdit etmiştir ve işte bu çıkarlar demokrasiyi radikalliğinden arındırmak amacıyla yeniden tanımlamaya başlamışlardır. Demokrasiyi muhalefet etmek Fransız devriminin son derece canlı bir biçimde sergilediği radikal demokratik eşitlikçilik karşısında dehşete düşmüş olan yükselen Avrupa burjuvazi tarafından üstlenilmiştir. Sonuçta burjuvazi demokrasinin yerine bir siyasal ahlak olmaktan çok, bir ekonomik araç (piyasanın sürdürülebilirliği ve etkinliğini ve uygun hale getirmek için siyasal karşılığı) olarak liberal demokrasiyi geçirmiştir⁵⁶.

Teorisyenler mülkiyet sahipleri olarak çıkarları konusunda duyarlı insanlar tarafından gönüllü olarak kurulacak olan siyasal birlik tipinin liberal demokrasi olduğunu göstermişlerdir. Bu belirgin bir biçimde demokratiktir, ama demokrasi değildir⁵⁷.

Batı kültüründen kaynaklanan (onun bir sonucu olan) ve söz konusu kültürde varolan değerler sistemine dayanan ve liberal demokrasi olarak adlandırılan sistem, kapitalist pazar ekonomisinin ihtiyaç hissettiği, sosyal ve siyasal kurumlardan meydana gelmektedir. Piyasa ekonomisi kişisel girişime dayanan kapitalist ekonominin yeşermesini, güçlenmesini sağlayan ortam liberal demokrasidir. Bu tür demokrasinin özellikle genel oy, siyasal çoğulculuk ve kişi hak ve özgürlüklerinden oluşmaktadır⁵⁸.

Liberal demokrasi kavramı ile anlatılmak istenilen İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra batılı toplumlarda mevcut bulunan siyasal kurumların ve ve buruklar vasıtasıyla

⁵⁶ Amy Gutmann, **Communitarian critics of liberalism**, 1985, ss. 308-322.

⁵⁷ Samuel Freeman, "Deliberative democracy: A sympathetic comment", **Philosophy & Public Affairs**, 29.4 (2000): 371-418.

⁵⁸ Michael Mann, "The social cohesion of liberal democracy", **American sociological review**, (1970): 423-439.

güvence altına alınmak istenen hukuk kurallarının ve bu düzen içerisindeki siyasal sistemin işleyişidir.⁵⁹ Bu bakımdan liberal demokrasi denildiğinde, genel ve eşit oy ilkelerinin mevcut olduğu ve düzenli aralıklar ile yapılan serbest seçimlerin varlığı anlaşılmalı; bununla birlikte yapılan bu seçimler ile iktidarın değişmesi ve halkın temsil edildiği mekanizmaların (parlamento vb.) varlığı ve hukukun üstünlüğü ile fikir ve örgütlenme özgürlüğü de anlaşılmalıdır.

Liberal demokrasi kavramı, insan hak ve özgürlüklerini diğer demokrasi çeşitlerinde de olduğu gibi kendine temel almakta, halkın iktidarı düşüncesini benimsemektedir. Bu bağlamda, liberal demokrasi kavramı “özgürlükçü demokrasi” olarak da kullanılabilir.

Liberal demokraside, devletin yönetimi anayasal kurallarla halk tarafından seçilmiş olan temsilcilerle gerçekleştirilmektedir. Belirlenen seçme ve seçilme yaşına göre her birey seçimlerde oy kullanabilmektedir. Bu seçimler belirli aralıklarla adil ve güvenliği sağlanmış şekillerde gerçekleştirilirler. Seçilebilme hakkına sahip olan yönetim kademesinde yer alabilmek için seçimlere girebilme hakkına sahiptir. Herhangi bir tehdit olmaksızın devletin bütünlüğüne, ilke ve inkılâplarına zarar vermeden herkes kendi siyasi düşüncesini belirtmekte özgürdür⁶⁰.

Bu bakış açısından devlet insanların özgürlüklerini koruyabildiği ve kendisinin de insanların haklarına müdahale etmediği ölçüde değerlidir diyebiliriz. Devlet, liberal demokrasi anlayışında sadece koruyucu bir kurum olup, temel işlevi yurttaşların kendi hayatlarını en iyi olduklarını düşündükleri şekilde yaşayabilmelerini barış çerçevesinde sağlayan bir yapı olarak yer almaktadır.⁶¹

Liberal bakış açısından devletin mevcut gücü kontrol edilmezse bireylere karşı bir baskı uygulayabilir ve bu nedenle bir sıkıntı kaynağı olabilir. Bu nedenle devleti kontrol altına alacak anayasa, haklar bildirgesi, bağımsız yargıyla devletin kurumlarının arasında kontrol ve denge sağlayacak ilişkiler ağı mekanizmalarının düzenlenmesi gerekir. Liberal demokrasideki demokratik unsur halkın rızası düşüncesine dayanır.

⁵⁹ Mann, **a.g.e.**, ss. 423-439.

⁶⁰ Hasan Tunç, “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2008, 12(1-2), s. 1121

⁶¹ Erdoğan, **a.g.e.**, s. 410

Liberal demokraside genel seçimler siyasi otoritenin tek meşruiyet kaynağıdır. Seçimler siyasi eşitlik ilkesine riayet etmeli, evrensel oy verme hakkına ve bir kişi bir oy düşüncesine dayanmalıdır. Bu nedenle cinsiyet, ırk, din, ekonomik statü ve her ne nedenle olursa olsun oy verme hakkını sınırlayan her türlü sistem, demokrasi testini geçemez⁶².

1.4.4. Katılımcı Demokrasi

Bu demokrasi anlayışı, yeni bir yaklaşım olmamakla birlikte kökleri Antik Yunan devletlerine dayanan bir siyasal sistemdir. Günümüzde dünyadaki bir çok demokratik sistem bu yönetim tarzına yaklaşıma çalışmaktadır. Klasik demokrasi yaklaşımında halk kendini idare edecek yöneticileri belirlemekte ve bunu yaparken genel ve eşit oy sistemini kullanmaktadır. Böylece halk temsilcilerini belirler ve egemenlik hakkını kullanır⁶³.

Bununla birlikte doğrudan demokrasi araçlarını da içeren katılımcı demokrasi yaklaşımı bulunmaktadır. Söz konusu yaklaşımda, halk sürekli olarak kendini ilgilendiren politikalarda söz sahibi olabilmektedir. Son yıllarda artan bir taraftar kitleye sahip olan bu görüşte, halkın çeşitli yollardan siyasete en geniş biçimde katılabilmesi önemli bir faktördür⁶⁴. Demokrasi kavramının arkasında tüm vatandaşları bağlayan karar süreçlerinde vatandaşların katılımı bulunmaktadır. Siyasal olarak söz konusu süreçlere katılma, demokrasinin temel anlayışı içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle demokrasi siyasal katılımdan ayrı düşünülemez. Bu çerçevede demokrasiyi üstün kılan şey, vatandaşın siyasal sisteme katılımı ve onu denetlemesidir.

Katılımcı demokrasi ile temsili demokrasinin farkları ise şöyledir⁶⁵:

- 1) İnsanlara kendileriyle alakalı kararlara katılabılme imkanının sağlanması;

⁶² Heywood, **a.g.e.**, s. 279.

⁶³ Yılmaz Üstüner ve E. Fuat Keyman, "Globalleşme, katılımcı demokrasi ve örgüt sorunu", **Ekonomik Yaklaşım**, 6.18-19 (1995): 33-50.

⁶⁴ Üstüner ve Keyman. **a.g.e.**, ss. 33-50.

⁶⁵ William Nylen, "Participatory democracy versus elitist democracy", **Lessons from Brazil**, New York/Houndsmills: Palgrave Macmillan (2003). s. 68.

- 2) Ortak karar almanın, seçimler haricinde yöntemlere de başvurmayı gerektirmesi;
- 3) Siyasal olmayan husulara iştirakin kişileri eğitici bir işlev görmesi⁶⁶.

Katılımcı demokrasiden kastedilen halkın kendisini etkileyen tüm kararlarda etkin olarak katılması ve bu katılmanında toplumun tüm seviyelerinde oldukça yüksek bir ademi merkeziyetçilik aracılığıyla gerçekleşmesidir⁶⁷. Bu bağlamda katılımcı demokrasinin sahip olduğu özellikleri şöyle sıralayabiliriz⁶⁸:

- 1) Bütün bireyler kendileri ile ilgili alınacak olan kararlarda katılımcı davranabilmeli ve talep ettikleri ölçüde mevcut olan fırsatlara katılımda tamamen sahip olmalıdırlar.
- 2) Kollektif karar almaktaki sorumluluk geniş bir şekilde dağılımlıdır. Yalnızca resmi görevlilerle ya da uzmanlarla sınırlandırılmamalıdır. Alınan kararlardan ötürü etkilenecek bütün şahısları kapsamalıdır.
- 3) Siyasal olmayan alanlarda kollektif kararlara katılma, bireylere siyasal hüner ve normları öğretici ve onları daha geniş siyasal meselelere katılmayı güdüleyici nitelikte olmalıdır.
- 4) Kollektif karar alma sürecinde bireylerin katılımı sadece oy verme şeklinde sınırlandırılmamalı; oy vermenin yanında birçok farklı faaliyet de katılım sürecinde yer almalıdır.

Francis Fukuyama günümüzdeki gelişmelere bakarak, liberal demokratik sürecin endüstrileşmiş Batı'dan Komünist ikinci Dünya'ya ve hatta Üçüncü Dünya'ya doğru yayılması üzerine, liberal demokrasinin dünya çapındaki yakın zaferini ilan etme cesaretini göstermiştir. Buna karşın, Batı'nın merkezinde dahi liberal demokrasi anlayışının evrensel ve tartışmasız kabul gördüğü söylenemez. Liberal demokrasilere yönelik eleştiriler, temel eksikliğin düzenli ve yarışmacı seçimlerin varlığına rağmen, halk ile yönetimler arasında kopukluğun varolduğudur.

⁶⁶ Aygöl Kılınç, "Yerel Ölçekte Siyasal Katılım ve Temsiliyet Açısından Adana Kent Konseyi." **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi** 1 (2017): 95-116.

⁶⁷ Nylen, **a.g.e.**, s. 68.

⁶⁸ Kılınç, **a.g.e.**, ss. 95-116.

Bu düşünce çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir, örneğin, elitistler ve Marxistler'e göre yönetimler seçmenlerden daha fazla, güçlü ekonomik çıkar gruplarına karşı sorumludurlar. Liberal demokrasiye karşı diğer bir eleştiri ise 1960'lardan beri alternatif bir demokrasi modeli olarak, katılımcı demokrasi anlayışından gelmektedir ve gittikçe artan bir desteğe sahip olmuştur⁶⁹.

Katılımcı demokrasiden kastedilen şey, katılımcı görüş taraftarları liberal anlayışı savunanlar gibi, günümüze kadar demokratik olarak nitelenen gelişmiş modern toplumların birçoğunda, siyasal katılımın halk tarafından yönetim idealini doğrulayacak bir düzeye ulaşamadığını savunmaktadırlar⁷⁰.

Farklılık katılımcı görüşü savunanların bu durumu kaçınılmaz saymalarıdır. Diğer yandan günümüz demokrasilerini düşük yoğunluklu ya da cılız demokrasiler olarak nitelendiren katılımcı demokrasi taraftarları, katılımcı savların demokrasiyi güçlendireceği kanısını taşımaktadırlar⁷¹. Dolayısıyla, bu durum demokrasi içinde iki farklı yaklaşım arasındaki olağan bir tartışma olmaktan çıkarken, demokrasilerin dönüştürülmesi noktasında odaklaşmaktadır.

Siyasal düşünce ve uygulamanın yeniden düzenlenmesini isteyen katılımcı görüş radikal eleştiri olarak da ifade edilmektedir. Bu taleple ortaya çıkan radikal demokrasi teorisi, birçok bakımdan klasik Yunan ideale dek geri gitmektedir. Bu noktada katılımcı görüş, vatandaşların kendi hayatlarını ilgilendiren konularda karar alma yetkisini siyasal elitin bırakmayı değil, Eski Yunan'da olduğu gibi doğrudan ve kişisel kontrol araçlarının vatandaşlara verilmesinin modern endüstri toplumlarında nasıl gerçekleşebileceği hususunda çaba göstermektedir. Büyük coğrafyaya ve büyük nüfuslara sahip olan günümüz demokrasileri, Eski Yunan şehir devletlerinde uygulanan doğrudan demokrasilere sahip değildirler ama, katılımcı görüşe göre yüksek bir siyasal katılım düzeyi başka yollarla da sağlanabilir.

⁶⁹ Yılmaz Üstüner ve E. Fuat Keyman, "Globalleşme, katılımcı demokrasi ve örgüt sorunu", **Ekonomik Yaklaşım**, 6.18-19 (1995): 33-50.

⁷⁰ Ethem Kadri Pektaş ve Fehmi Akın, "Avrupa Kentsel Şartları Perspektifinde Bir Kentli Hakkı Olarak" Katılım Hakkı" Ve Türkiye", **Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12.2 (2010): 23-49.

⁷¹ Didem Ergin, "Demokrasinin değişen yüzü ve yeni planlama yaklaşımı", **PiVOLKA**, 2.6 (2003): 4-9.

Örneğin, 1960’lardan bu yana feminist gruplar, barış taraftarları gibi pek çok aktivist ve kampanyacı baskı grupları gelişerek, protestolar, gösteriler ve yürüyüşler halk desteğini harekete geçirmeyi amaçlamışlardır. Aynı amaç, geleneksel siyasal partilerin yapısının reforme edilmesi ve parti içi demokrasi ilkesinin kabulüyle birlikte, sıradan parti üyelerinin de siyasal karar alma sürecine katılabilmesine ve daha fazla iktidara sahip olmasını sağlamaya yönelmektedir.

Çünkü modern Batı’lı anlamda demokrasilerin içerisinde yaşamını sürdüren bir vatandaşın siyasal sistem içerisinde birtakım değişikliklerin sağlanması noktasında aktif bir tavır sergileyebilmesi pek mümkün olmadığı için bu durumun siyasal katılımı bir azalmaya ve dolayısıyla siyasal açıdan bir ilgisizliğe yol açacağı; aynı zamanda bürokrasinin de bu durum ile orantılı olarak artacağı ifade edilebilir. Katılımcı görüşü savunanların liberal demokrasiye yaklaşımları, aynı zamanda onların hareket noktasını oluşturmaktadır⁷². Örneğin, Barber’e göre “liberal teorinin demokrasiyi korurken özgürlüğü teminat altına almak için icat ettiği belli başlı araçların -temsil, mahremiyet, bireycilik ve haklar; fakat hepsinden önce temsil- ne demokrasiyi koruduğu ne de özgürlüğü teminat altına aldığı ortaya çıkar. Temsil, sorumluluğa ve özel haklara hizmet ederken bile katılımı ve yurttaşlığı yok eder⁷³.

Yine de “liberal kurumların, güçlü dozda bir siyasal katılım ve yeniden etkin duruma getirilmiş yurttaşlıkla iyileştirilemeyecek bir hastalığı yoktur. Keyman’a göre de liberal demokrasi, kamusal alanın demokratikleşmesi sürecinde yetersiz kalmıştır ve liberal demokrasinin temsili mekanizmalarının bir krizi söz konusudur. Liberal demokrasi, değişen toplumsal yapının karmaşık niteliğine bir yanıt oluşturmamaktadır⁷⁴. Giddens’in terimiyle liberal demokrasiyi demokratikleştirmek gereksinimi söz konusudur ve nasıl bir liberal demokrasi ciddi olarak ele alınması ve tartışılması gereken bir sorundur, işte, radikal demokrasi projesi bu soruya verilen bir yanıt olup, liberal demokrasinin yaşadığımız geç/postmodern duruma göre yeniden kurulması gereksinimi vurgulamaktadır⁷⁵.

⁷² Tristan McCowan, **Rethinking citizenship education: A curriculum for participatory democracy**, A&C Black, 2011.

⁷³ Benjamin Barber, **Strong democracy: Participatory politics for a new age**, Univ of California Press, 2003., s. 35.

⁷⁴ Fuat Keyman, "Avrupa’da ve Türkiye’de sivil toplum", **Sivil Toplum Geliştirme Merkezi STK Kapasite Geliştirme Eğitim Programı Ders Notları**, 23 (2004).

⁷⁵ Anthony Giddens, "Modernity, history, democracy", **Theory and Society**, 22.2 (1993): 289-292.

Hedef demokratikleştirmeyi amaçlayan bir kurumsal girişimdir. Başka bir ifadeyle, bir yandan kamusal alan demokratikleşmenin ön koşulu olup, demokratik bir devlet-sivil toplum ilişkisinin parametrelerini kurmak, diğer yandan da liberal demokrasinin katılımcı bir tarzda işlev görmesini sağlayacak kurumsal ve normatif bir demokrasi anlayışının siyasal söyleme egemen kılmasıdır. Dolayısıyla radikal demokrasi projesi, en genel anlamıyla kurumsal bir müdahaledir.

1.4.5. Katılımcı Demokrasinin İlkeleri ve Stratejileri

Liberal demokrasinin merkezi kurumlarından pek çoğu (yarışmacı partiler, siyasal temsilciler, periyodik seçimler), katılımcı bir toplumun vazgeçilmez unsurları olacaktır. Yönetimsel görevlerde yarışma partisi ve menfaat grupları tarafından yerine getirilmekle birlikte, buralarda doğrudan katılım ve kontrol, katılımcı demokrasinin ilkeleri doğrultusunda gerçekçi olarak yürütülebilir. Çünkü katılımcılara göre gerçek katılma, vatandaşların siyasal süreçte aktif olmalarıyla ilgili olup, kararların alınmasından önce gerçekleşen bir süreçtir. Bunun yanı sıra, devlet içinde demokrasinin daha iyi işleyebilmesi için, daha fazla sayıda insanın daha fazla katılımı gereklidir. Bu sebeple katılma eylemi, sadece siyasal alanda değil, hayatın diğer alanlarında (çalışma hayatı gibi) da gerçekleşmelidir.

Barber'e göre, "güçlü demokrasi katılımcı demokrasinin özellikle modern bir biçimidir. Türdeş çıkarlardan çok yurttaşlık eğitiminin bir araya getirdiği ve diğer kancıklarından ya da iyiliklerinden çok, yurttaşlığa özgü tutumlarından ve ortaklaşa eylemliliklerinden ötürü ortak amaç sahibi olabilme yetisi kazandırılan, kendi kendini yöneten yurttaşlar topluluğu fikrine dayanır. Güçlü demokrasi, çatışma siyaseti, çoğulculuğun sosyolojisi ve özel ve kamusal eylem alanlarının ayrılmasıyla uyumludur, aslında bunlara bağlıdır"⁷⁶.

Güçlü demokrasi, "biçimsel anlamda bağımsız bir temel yokken çatışmanın, durmadan, ortalama çözümler çerçevesinde kendi kanunlarını meydana getirme yönündeki katılımcı bir süreç ile ilgilidir. Bağımlı, özel bireyleri özgür birer yurttaş, kısmi ve özel menfaatleri ise kamusal iyilere dönüştürebilen, siyasal bir topluluğun

⁷⁶ Barber, a.g.e., s. 35.

yaratılması ile çözüm olan katılımcı bir tarzın benimsendiği siyaset şeklinde tanımlanabilir.

Keyman'a göre, bu demokrasi anlayışının ilkeleri ve stratejileri üç kategori altında toplanabilir⁷⁷. Felsefi ilkeler, kurumsal stratejiler ve normatif ilkeler:

“1) Felsefi Boyut

- a) Agnostik çelişkiye dayanan bir demokrasi yaklaşımı.
- b) Kimliğin fark ile ilişkili kurulmuşluğunun tanınması.
- c) Kamusal alan kavramının “kimlikler arası diyalog ve karşılıklı etkileşimle yeniden kurulmasıdır.

2) Kurumsal Boyut

- a) Katılımcı demokrasinin liberal demokrasinin kurumsal zemini teşkil etmesi.
- b) Siyasal etki eşitliği ilkesi çerçevesinde devlet ve sivil toplum ilişkisi ve karar alma sürecinin kurucu ve niteleyici unsuru olması.

3) Normatif Boyut

- a) Demokrasinin tarihselliğe açık bir süreç şeklinde düşünülmesi.
- b) Kimliğin çerçevesinin tanınması.
- c) Ötekine karşı sorumluluk anlayışından dolayı demokratik etik'in kamusal alanın işleyiş tarzını belirlemesi
- d) Diyalojik etkileşimi destekleyen ve yaygınlaştıran siyasal kültürün toplumsal ilişkileri nitelemesi.

Görüldüğü üzere, katılımcı siyasetin esas hareket noktası başlıca katılma eylemi ve çatışmadan hareket eder.

Katılma eylemi bakımından, katılımcı demokraside var olan özellikler şunlardır:

⁷⁷ Yılmaz Üstüner ve E. Fuat Keyman, "Globalleşme, katılımcı demokrasi ve örgüt sorunu", **Ekonomik Yaklaşım**, 6.18-19 (1995): 33-50.

1) Halk, kendileri ile ilgili alınacak olan kararlarda talep ettikleri ölçüde katılımlarına imkan veren fırsatlara sahip olmalıdırlar.

2) Kollektif şekilde alınacak olan kararlarda katılım süreci sadece oy verme şekli ile sınırlı kalmamalı; bunun yanında birçok farklı alternatifi de içermelidir.

3) Kollektif karar almada sorumluluğun dağıtımı geniş bir şekilde olmalıdır. Yalnızca resmi görevlilerce ve/veya uzmanlar ile sınırlandırılmamalıdır. Alınan kararlardan dolayı etkilenecek herkesi kapsamalıdır.

4) Siyasal olmayan alanlarda kollektif kararlara iştirak, kişilere siyasal hüner ve normları öğretici bir şekilde aynı zamanda halkın daha geniş siyasal konulara da katılımını güdüleyici özellikte olmalıdır.

Bu özellikler, katılımcı demokrasinin, katılımcı tarzda siyasetle tamamlanacağını gösterir. Çünkü, güçlü demokrasi, vatandaşlar namına temsili yönetimden ziyade halkın öz yönetimini ifade eder. Burada açıklanan etkin yurttaşlarla da her seviye ve her durumda değil; ancak yeteri kadar, sık sık ve özellikle temel siyaset konusunda karar alınırken ve önemli bir gücün konumlandırılması durumunda, kendi kendilerini yönetirler”⁷⁸.

1.5. Demokrasi ve Toplumsal Dinamikler

Bir toplumda demokrasinin varlığını mümkün kılabilmesi için; o toplumda sivil toplum, aydınlar, din ve laiklik, siyaset kurumu ve siyasi partiler gibi demoratik dinamiklerin sağlıklı bir şekilde bulunması ve işlevlerini yerine getirmeleri asgari şart olarak belirtilmelidir. Bu bölümde ayrıntılı olarak bu konulara yer verilecektir.

1.5.1. Sivil Toplum ve Devlet

Demokratik yaşamın vazgeçilmez unsurlarından birisi olan sivil toplumun işlevselliğini sağlayabilmesi için onun devletle ilişkisinin belirlenmesi ve devletin müdahalesinden mümkün olduğunca kendisini koruyabilmesi gerekir. Genel olarak sivil toplumun varlığı devletin müdahalesinden korunmasıyla ilgilidir. Bu nedenle

⁷⁸ Bihterin Dinçol, "Yönetilenlerin “Öz” yönetimi-kamuoyu." **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 5,10, 2006, s.49-66.

önce devleti tanımlayarak gelişimini özetledikten sonra, sivil toplumu ve onun varlığı açısından Türk Demokrasisi'nin durumunu irdelemeye çalışacağız. Genel olarak devlet kavramından, halkın, tehditlere ve dış ya da iç sorunlara karşı ve söz konusu toplumun kendi geçmişine ve geleceğine, başka bir deyişle tarihsel sürekliliğine karşı birliğini hazırlayıp koruyan erkler anlaşılmaktadır⁷⁹.

Devletin genellikle şu üç unsuru bulundurması gerektiği düşünülür. Bunlar halk yani ülke vatandaşı, ülkenin toprağı, egemen bir siyasal otorite. Böylece devlet bu üç unsurun birlikteliğinden oluşan bir siyasal örgütlenme olarak tanımlanabilir. Bunun yanında devlet, belli bir ülkede meşru egemenlik iddiasıyla, o ülkede yaşayan bütün insanların hak görev, sorumluluk ve davranışlarının kontrolünü elinde tutan siyasal kurum olarak da tanımlanabilir.

Basit bir ifadeyle devlet, bir toplumdaki tüm siyasi mekanizmaların soyut düzeyde bir toplamından oluşmakta ve bütünü kapsayıcı bu yapısı ile güçlü bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Marxist kurama göre devlet, sınıflı toplumlarda, egemen sınıfların alt sınıflar üzerindeki sömürsünü meşrulaştıran, “hâkim sınıfın ideolojisini savunup çıkarlarını korumaya yarayan temel aygıtlardan biridir”⁸⁰. Bu tanımların dışında devleti olumlu ya da olumsuz vurguyla tanımlayan pek çok ifade mümkündür. Hatta tarihte ve günümüzde var olan devletleri farklı kriterlere göre sınıflandırmak da mümkündür.

Burada temel vurgu, devlete toplumdan bağımsız bir kimlik ve kişilik izafe ederek onu insan üstü ve kutsal bir kurum olarak algılayan, devletin çıkarlarını her şeyin üstünde görerek, ekonomik, sosyal ve kültürel tüm süreçlerin denetiminin devlete ait olduğunu ve bu denetim hakkını kullanırken devletin, bireylerin yaşamlarına her düzeyde müdahale edebileceğini kabul eden; devletin kutsallaştırılması ve uğruna herşeyin kurban edilebileceği bir amaç haline getirilmesini ifade eden “devlet fetişizminin demokratik olmayan uygulamaları üzerine olmaktadır.

İnsanlığın gerek doğayla gerekse öteki insanlarla mücadele etmek için ürettiği devlet, “insanın oluşturduğu en önemli kültürel olgudur”⁸¹. Çünkü modern devlet

⁷⁹ Alain Touraine ve Kevin McDonald, "Democracy", **Thesis Eleven**, 38.1 (1994): 1-15.

⁸⁰ Ömer Demir ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3. bs. 1997, s. 114.

⁸¹ Emre Kongar, **28 Şubat ve demokrasi**, Remzi Kitabevi, 2000, s. 14.

bürokrasisi, ordusu, milli eğitim sistemi, mahkemeleri, polisi ve iletişim örgütüyle gelmiş geçmiş birçok hükümdann yapamadığını gerçekleştirmiştir. Devlet, bir varlık olarak daha küçük toplum birimlerini gölgelemiş, bir bölümünü ortadan kaldırmıştır.

Demokratik bakımdan top yekûn bir eleştiriye uğrayan, “en yüce ide” olarak toplumun bütün yaşam alanlarını düzenleme hakkı olduğu iddia edilen “kutsal devlet” anlayışı bir bürokrasiyi de beraberinde getirir⁸². Aslında burada amaç modernleşme isteği olmasına rağmen demokratik gelenekten yoksun yönetim anlayışı devleti “totaliterizm”e götürmektedir. Çünkü, totaliterizm ancak, güçlü bir modernleşme hareketinin peşinden sürüklenen, sanayileşme, kentleşme ve kitle iletişimi aracılığıyla harekete geçirilmiş olan uluslarda kendini gösterir.

Günümüzde demokratik kurum ve kuralların pekişmesine paralel olarak “devlet kimin?” sorusu anlamsız hale gelmiştir. Onun yerine “devlet nedir?” Sorusuna aranan cevap önem kazanmıştır⁸³. Bu soruya yaşadığımız tarih itibariyle farklı cevaplar vermek mümkündür. Bununla birlikte bireysel veya grupsal farklılıkların serbestçe yaşanabilmesi ve bu farklılıkların toplumun çoğunluk grupları tarafından istenilmeyen unsurlar olarak görülmemesi için, ülke yönetiminin özgürlükçü, çoğulcu ve insan haklarına saygılı demokratik bir yapılanma içinde olması gerekir. Çünkü devletin belirli bir ideolojiyi egemen kılması için değil, kendi varlığını oluşturan tüm vatandaşlarının haklarını korumak için vardır. Ayrıca tek bir yurttaşın bile hakkının kaybolduğu bir sisteme tam anlamıyla demokrasi demek mümkün değildir⁸⁴.

Devletin gerçekten varolmasının en büyük teminatı ise demokrasi ve de demokrasinin gereklerinden birisi olan sivil toplum anlayışıdır. Sosyolojik olarak siyaset kurumu içerisinde yer alan devletin sosyal hayatı düzenleyici rolü bugüne kadar kabul görmekle beraber pek çok defa eleştirilmiştir. Buna gerekçe olarak da “devletin, zaman zaman sosyal hayatı düzenleme işlevinden daha çok her alanı kuşatan ve diğer kurumlar üzerinde de hegemonyasını kuran despot bir nitelik kazanması”

⁸² David Beetham, **Demokrasi ve insan hakları**, (Çeviren: Bilal Canatan), Ankara: Liberte Yayınları (2006).

⁸³ Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de demokrasi ve politik partiler**, Alfa, 2001, 13

⁸⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, **Dinin fiziği, demokrasinin kimyası**, İmge Kitabevi, 1999, s. 50

gösterilmiştir. Bu nedenle devletin baskısını hafifletmek ve sosyal hayatı düzenleyici karakterini zayıflatmak-kaldırmak amacıyla pek çok görüş ileri sürülmüştür⁸⁵.

Bu perspektiften bakıldığında devletin karşısına bir toplum modeli olarak “Sivil Toplumun çıkarıldığını görüyoruz. “Sivil Toplum”, onsekizinci yüzyılda “Batı Avrupa’da toplum halinde yaşamının nasıl mümkün olduğunu anlamaya yönelik analitik bir araç olarak ortaya çıkan kavramdır. Kavram, çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü anlamına ulaşmıştır ilk aşama, bir devletin üyesi olmakla özdeşleşen anlamından kurtulmasıdır. İkinci aşama, sivil toplum içerisindeki bağımsız toplulukların kendilerini devlete karşı savunmanın meşruiyet kazanmasına tekabül eder. Üçüncü aşama, sivil toplumun içerdiği özgürlüğün, toplumsal çatışmaların kaynağı, devlet müdahalesinin bu çatışmaları önleyici faktör sayıldığı bir anlayışı yansıtır. Son aşama ise, üçüncü aşamaya tepki olarak, devlet müdahalesinin sivil toplumu yavaş yavaş boğacağından korkulmaya başladığı noktayı” ifade eder⁸⁶.

Sivil toplum kuruluşlarını, resmi olan veya olmayan diğer kurumlardan ayıran temel fark, bu kuruluşların devlet hiyerarşisi içerisinde yer almaması ve devlete ilikilerin tamamen gönüllü ilişkiler çerçevesinde meydana gelmesidir. Bu nedenle, çevre, sağlık, kadın, tüketici, çalışma hayatı, insan hakları gibi alanlarda ortaya çıkan sorunlar ve bunların çözümüne yönelik çalışmaları amaç edinen "gönüllü oluşumlar gerçek sivil toplum kuruluşlarıdır"⁸⁷.

Bireyi özel yaşantısının dışına çıkıp, sivil ve "kamusal alanda aktör haline getiren, kamusal faaliyetler içine çeken önemli kurumlar işte bu sivil toplum örgütleri demekler, vakıflar ve siyasal organizasyonlardır"⁸⁸.

Eğer yönetilenler sivil toplumda oluşan sistemleri, “tepkileri ya da itirazları dile getiremiyorlarsa” böyle bir sivil toplum anlayışı demokratik bakımdan hiçbir anlam ve değer taşımıyor demektir. Sivil toplum kavramı bugün devam etmekte olan anlamını büyük ölçüde Hegel’in elinde bulmuştur. Hegel’den sonra sivil toplum

⁸⁵ Jean Cohen ve Andrew Arato, "Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society", **Cultural-political interventions in the unfinished project of enlightenment**, (1992): 121-142.

⁸⁶ Mine Gözübüyük Tamer, "Tarihsel süreçte sivil toplum." Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 27.1 (2010): ss. 89-106.

⁸⁷ Yavuz Atar, "Demokratik sistemde sivil toplumun fonksiyonu ve sivil toplum-devlet düalizmi", **Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı**, 18 (1997): 98-105.

⁸⁸ Atar, **a.g.e.** s. 99

kavramına yeni ve orijinal sayılabilecek nitelikte bir tanım getirilememiştir. Hegel'in kavrama yüklediği orijinallik sivil toplumu ilk defa devletten ayırmış olmasında yatmaktaydı. Manc'da bu ayrımı esas almış, ancak sivil toplumu, ekonomik ilişkileri üreten ve sınıf ilişkilerini doğrudan bir alan olarak tanımlamıştır⁸⁹.

Kısaca, "Hegel'in sivil toplum-devlet ayrımına ilişkin tasnifi bugün de büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır"⁹⁰. Genel olarak "devlete karşı sivil toplum" ifadesi "sivil toplumu tanımlamada en önemli slogan olmuştur. Böylece toplumsal yaşamın devlet ve sivil toplum biçiminde bölünmesi gelenek olmuştur. Bahro, Toffler, bu geleneği oluşturanların başında gelir. Tabii ki "sivil toplum" un demokratikleştirilebilmesi ve sosyalleştirilebilmesi için bu kavramı korumanın yaşamsal olduğuna inanan, David Held ve John Keane gibi, pek çok başkaları da vardır⁹¹.

Avrupa'nın en tanınmış sosyal teoristlerinden Ralf Dahrendorf ve Todd Gidin bu alanda önemli isimlerdir. Sivil toplum kavramının 1960'lı yıllara kadar Batı siyasal literatüründe fazla da kullanılmadığını görmekteyiz. Bununla birlikte söz konusu kavram 1960 yıllardan sonra yeniden gündeme gelmiş ve tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle 1968 öğrenci hareketleri bu açıdan önemli bir tarihi olaydır⁹².

Ancak sivil toplum Batı'da devlet düzenlemesi ya da kanun zoruyla kurulmamış, daha çok batılı toplumların, yıllardır sürdürdüğü mücadeleler sonucunda elde edilen bir krum olmuştur. Batıdaki gelişmelerin aksine ülkemizde sivil toplum yapısı çok da gelişmiş değildir. Bu nedenlerden dolayı iktidarları denetleyen ve sınırlayan faaliyetler toplumsal gelişmelerin bir sonucundan çok, iktidarların kendi kendini sınırlamaları şeklinde olmuştur⁹³.

Ancak sivil toplumun Türkiye gündeminde yer bulduğu dönem 12 Eylül sonrasıdır. Çünkü bu dönemde artık, demokrasinin tesisinin sivil toplumun var edilmesiyle mümkün olabileceği fikri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Türkiye'de sivil toplum konusunun gündeme gelmesi, özellikle 12 Mart ve 12 Eylül sonrası dönemde,

⁸⁹ Derek WM. Barker, **Tragedy and citizenship: conflict, reconciliation, and democracy from Haemon to Hegel**, SUNY Press, 2008.

⁹⁰ Ömer Çaha, **Sivil toplum, aydınlar ve demokrasi**, İz Yayıncılık, 1999, s. 29

⁹¹ Boris Frankel, **Sanayi sonrası ütopyalar**. Vol. 19. Ayrıntı, 1991, s. 225

⁹² Çaha, **a.g.e.**, s. 29

⁹³ Aytekin Yılmaz, "Sivil toplum demokrasi ve Türkiye", **Yeni Türkiye Dergisi**, 18 (1997): 86-101.

sol aydınlar aracılığıyla olmuştur. Ancak sivil toplum tartışmaları ve bu yöndeki arayışlar solla sınırlı kalmamıştır.

Özgürlük artırma çabası içinde birçok İslamcı aydınlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla, askeri yönetimin baskısına uğramış sağcı ve solcu hemen herkes, sivil toplum taraftarı haline gelip kavrama sınırlı bir şekilde bağlanmışlardır⁹⁴.

Ancak bu bağlanma, toplumun demokratik haklarını koruma ve kullanmada sivil topluma olan ihtiyacın öneminin kavranmasını beraberinde getirmedi. Bunun daha derinlerde, tarihin derinlerinde ve toplumun bilinç altında, yatan nedenlerin sonucu olduğu açıktır. Günümüzde sivil toplumun yapılarının ön koşulu olarak 5 özellik öne çıkmaktadır. Neredeyse tüm sivil toplum tartışmaları aşağıda verdiğimiz söz konusu bu özellikleri ortak özellik olarak kabul edilmektedir.

Bu özellikler şöyledir:

- 1- Toplumsal farklılaşma
- 2- Toplumsal örgütlenme
- 3- Gönüllü birliktelik
- 4- Toplumsal düzeyde otonomlaşıma
- 5 – Baskı mekanizmaları oluşturma.

Yukarıda niteliklerini ortaya koyduğumuz sivil toplumun Türkiye’de ne derece yaşandığını anlayabilmek bakımından kısaca devletin meşruiyet alanının ne olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Bu anlamda Cumhuriyetle birlikte modern devlete Osmanlı imparatorluğundan farklı bir meşruiyet kavramı vermiştir. Cumhuriyet yönetimi ve devleti yöneten elitler Osmanlı’da da olduğu gibi, içeriği değişmiş olan meşruiyet anlayışını kendi tekellerinde tutmuşlardır.

Ancak meşruiyetin kaynağı padişah/halife yerine-toplum-millet olarak belirtilirken; uygulamada onun adına devlet seçkinleri bu meşruiyeti istediklerinde kullanmışlardır. Böylece Türkiye’de Gramsci’nin deyimiyle her şey demek olan devletin yerini sivil toplumun alması henüz mümkün olmamıştır. Atatürk döneminden

⁹⁴ Ali Yaşar Sanbay, "Türkiye’de demokrasi ve sivil toplum", Democracy and civil society in Turkey, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Eds Kalaycıoğlu, E, Sanbay, AY (Alfa, İstanbul) pp (1999): 447-462.

beri bu yönde ciddi adımlar atmışsa da yolun sonu henüz gelmemiştir. Çünkü bir demokratik cumhuriyet toplumun kendisini özgürce ortaya koymasını sağlayacak şartları hazırlamak durumundadır. Ancak demokrasiyle birlikte bir sivil toplum gelişebilir. Üstelik bu sivil toplum ve aracı yapılar bizatihi demokrasinin koruyucularıdır⁹⁵.

Bununla birlikte aracı yapılarla kişilerin özel kimliklerini oluşturan ve aynı zamanda onların modern toplumun geniş yapısına uyumunu sağlamada yardım eden kurumlar bulunmaktadır. Bu kurumların belli başlıcaları aile, dini kurumlar, kooperatifler, sendikalar, demekler, vakıflar, siyasi partiler, v.b. dir. Bu kurumlar kişileri, modernleşmenin bir bedeli olan yabancılaşmaktan, kimliklerini yitirmekten korur ve aynı zamanda; bu aracı kurumlar, politik demokrasinin, eğer mevcut değilse, ilerde gelişebilmesine imkan sağlar⁹⁶.

Bu nedenle devletin, kişinin dini hayatına karışmaması, kişilerin ekonomik çıkarlarını korumak için bir araya gelmesine müsaade etmesi gerekir. Bu aynı zamanda demokrasinin işleyişi için gerekli olan sosyal katılımlara da kişileri hazırlamış olacaktır. Ancak, belki de Batı'yla esas farklılığımız da burada yatmaktadır. Batı, modernliği ve demokrasiyi var olan toplumsal ilişkiler kümesinin üstüne inşa etmiştir⁹⁷.

Bizde ise, var olan toplumsal dokular farklı bir yapı ile özdeşleştirildiği için aşılma çabasına gidilmiştir. Aşılması için yapılan pek çok etkinlik başarıya ulaşamayınca da bu dokular ve ilişkiler ağının kontrol altında tutulmasına ve mümkün olduğunca bastırılmaya çalışılmıştır. Oysaki toplumu (aynı zamanda devleti) ve demokrasiyi ayakta tutacak olan bu kurumlardır. Yalnız hemen belirtelim ki sivil topluma karşı bu baskı sadece yönetici seçkinlerden gelmemekte, aynı zamanda kendileri de sivil toplumun bir parçası olan bazı gruplarında desteğiyle gerçekleşmektedir⁹⁸.

⁹⁵ Atilla Yayla, **Liberal bakışlar: totaliterizm, adalet, sosyalizm, bilgi çağı, insan hakları, liberalizm, demokrasi**, Liberte yayınları, 2000, s. 36

⁹⁶ Yayla, a.g.e., 1993, 36

⁹⁷ Atilla Yayla, "Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler", **Liberal Düşünce**, (66) (2012): 13-22.

⁹⁸ Mustafa Kemal Coşkun, **Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler**, Dipnot Yayinlari, 2007.

Bunun sonucu olarak da, bireyin kendi kaderini tayin etme gücü ve bilinçli bir tercihle benimsediği farklı yaşam biçimleri ve bu doğrultudaki inançlar, düşünceler, eylemler, merkezi bir yönetimle sıkı sıkıya kontrol edilerek törpülenmektedir⁹⁹. Böylece toplumun, hangi kesiminden gelirse gelsin, farklı yaşam biçimlerine ve tercihlerine hayat hakkı tanınmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, devlet ve sivil toplum arasında demokratik bir ilişkinin tesisinin, ancak hiçbir toplumsal kesiminin hâkim iktidar olmaya yönelmemesiyle ve diğerlerine onların hak ve özgürlük arayışlarına kayıtsız kalmamasıyla mümkün olduğu anlaşılır.

Bu durum, sivil toplumun tesisinde total bir kimliğe tekabül eden her türlü hakim ideolojinin reddinin kaçınılmazlığını gösterir¹⁰⁰. Bu sebeple, demokrasiye vücut veren siyasal haklar kadar, sivil toplumun ruhu olan medeni haklarda önemli olup; bunların birbirini tamamlaması, yani demokrasi ile sivil toplumun örtüşmesi gereklidir.

1.5.2. Aydınlar

Hiç şüphesiz aydınlar, bir toplumun kültürü, sosyal ve siyasal yapısı ve işleyişi üzerinde; dolayısıyla da demokratik yapı ve kurumsallaşması üzerinde de çok etkili olduğu kabul edilmelidir. Türk aydınlarının, Türk demokrasisinin gelişimine etkilerini anlayabilmek için, genel olarak “aydın” kavramını ve gelişimini ortaya koymak gerekmektedir.

Aydın kavramı, Mardin’e göre, bize Batı’dan intikal etmiştir. Osmanlı toplumunda alim ya da arif olarak tanımlanan kişinin nitelikleri Batı’da “aydınla birlikte telaffuz edilen, onun uzantısı sayılan “intellect”, “intellectuel” gibi ifadelerdeki vurguyu vermez. Ancak, “gerek aydın gerekse münevver sözcükleri, kültürümüzün dışında yapılan bir kavramsallaştırmadan kaynaklanır. Bu sözcükler, o kavramsallaştırmayı geriden takip eden tercümelerdir”¹⁰¹.

⁹⁹ Doğan, **a.g.e.**, s. 43

¹⁰⁰ Sanbay, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁰¹ Şerif Mardin, **Türkiye’de toplum ve siyaset: makaleler 1**, İletişim yayınları, 2016.

Batı kültürü içinde ortaya çıkan intellectuei-intellectuals, intelligentsia, literati ve ies dercs gibi kavramlar, genel olarak bizde “aydınlar” gibi bir indirgeme ile tek bir kavram olarak kullanılarak sorun ortadan kaldırılmaktadır. Böylece, batı’da farklı özelliklere vurgu yapan değişik kavramlar yerine, bizde belli bir işlevi olan kategori olarak “aydın” kavramı genel kabul görmüştür¹⁰².

Batı’da mesleği bilmek olan kimse, literatus, toplum içinde temel değerlerin sağlanması ve bunun kuşaktan kuşağa aktarılması işlerini, Rönesans’tan sonra, (değerleri koruyucu değil) değerleri sorgulayıcı olarak sürdürmüştür¹⁰³. Bunun sonucunda aydının kendi kendini ayakta tutabilecek kaynakları kontrol altına almaya başlayarak, büyüklerin himayesinden kurtulmasından söz edebiliriz. Ancak, bunun sanıldığı kadar gerçek bir kurtuluş olmadığı anlaşılmıştır. Asilzadelerin himayesinden kurtulup büyük kuruluşların himayesine sığınma bu durumu ancak kısmi olarak değiştirmiştir¹⁰⁴.

Fakat, Batı’nın tarihi gelişimi içinde siyasal ve kültürel, bilimsel değişmelerle birlikte aydınların büyük ölçüde kendilerini sınırlandıran etkenlerden özgürleştiklerini görmekteyiz. Böylece Batı’da aydınlar, ideolojinin taşıyıcısı yerine, onun yapımcısı ve yayıcısı olarak özellik kazanmışlardır. Bundan sonra artık Batı aydınının rolü ve işlevi değişmiştir. Aydınların işlevlerini ise genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür¹⁰⁵.

- Kültür değişimine öncülük etmek,
- Değişeni daha popüler ve yaygın hale getirmek,
- Yeni bir zevkin ve üslubun öncülüğünü sürdürmek,
- Halkın politik, sosyal tercihlerini etkilemek.

1.6. Liberalizm

¹⁰² Şerif Mardin, **İdeoloji**, İletişim Yayınları, 2016.

¹⁰³ Jean-Paul Sartre, **Aydınlar üzerine**, Can Yayınları, 1997.

¹⁰⁴ Mardin, a.g.e., s. 259

¹⁰⁵ D. Ali Arslan, "Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (2003): 115-135.

Günümüzde sorun artık Batılı taraflardan biri olmaktan öte Batı gibi olmak ve Batı değerlerini paylaşmak biçimine bürünmüştür. Böylelikle tartışmanın boyutları genişlemiş, Batı benzeri toplum kurma, Batılılaşma amacının yanısıra dünya ile bütünleşme çerçevesinde liberalizmin gerekliliği vurgulanmaya başlanmıştır.

Hem Batılı olmak hem de bütünleşen dünya ilişkilerinin içinde yer alabilmek gibi iki yönlü bir amaca yönelik çözüm olarak liberalizmin gerekliliği savunulmakta, giderek de bu çözüm tartışmasız kabul edilmektedir. Batı kendisini liberalizmle tanımlayınca da liberalizmin ne olduğunu anlamak ve tanımlamak gereği kendiliğinden karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁶.

Liberalizmin Batı içi çekişmede, doksanlı yılların başlarında ortaya çıkan gelişmelerle başarısını kanıtlamış bir görüntüsü vardır¹⁰⁷. Doğu Bloku'nun yıkılışı, karşıt ideolojinin başarısızlığı olarak sunulunca, liberalizm başansını kanıtlamış bir görüntü vermektedir. Ancak bu başarı son hesaplaşmada belli bir değer yargısını da içinde taşımaktadır¹⁰⁸. Liberalizm nedir sorusunu sorduğumuzda en basit sözlük tanımında karşımıza çıkan açıklamalarla birlikte liberalizmin bir başka özelliği daha belirlemektedir. Devlet müdahalesine olan karşı çıkış, sosyalizme olan bir karşıtlık olarak da ortaya çıkmaktadır.

Yani günümüzde, kendi kurallarını belirlemeden önce kendisine karşı başka bir özellik ile tanımlanacaktır. Bu da beraberinde liberalizm nedir sorusunu yanıtlamada bazı sorunlar getirmektedir. Liberalizm, en azından yakın tarihlere kadar kendisinden çekinir bir tavırla kendisini tanımlayacaktır. Ancak son dönemlerde başarısından emin olduktan sonra kendisini açık bir biçimde ortaya koyacaktır¹⁰⁹.

Liberalizm kendisini tanımlamakta net değildir. Tanımlamalarda ilkeleri net olarak ortaya konulsa da sistemin yapısı bazı belirsizlikler taşımaktadır. Bu belirsizlikler ise gelecekteki ilişkilerin tanımlaması ve sorunlara getirdiği çözüm yollarında da devm etmektedir. Kapitalizmle özdeşleşmesi nedeniyle I. Dünya

¹⁰⁶ Halis Çetin, "Liberalizmin tarihsel kökenleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 3.1 (2002): 79-96.

¹⁰⁷ Ragıp Ege ve Herrade Igersheim, "Rawls with Hegel: The concept of 'Liberalism of freedom'", **The European journal of the history of economic thought**, 15.1 (2008): 25-47.

¹⁰⁸ Sonja Michelle Amadae, Rationalizing capitalist democracy: The cold war origins of rational choice liberalism, **University of Chicago Press**, 2003.

¹⁰⁹ Michael J. Farrell, "Liberalism in the theory of social choice", **The Review of Economic Studies**, 43.1 (1976): 3-10.

Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ekonomik bunalım dönemini aşmak için girişilen çabalarla yeni görüşler yeni kuramlar geliştirilecek, liberalizmin anavatanı diyebileceğimiz İngiltere kökenli iktisatçı Keynes, devletin ekonomik yaşama belli müdahaleleriyle bunalımları aşılabileceğini öne sürmüştür. Bu sebeple liberalizmi savunmak o kadar da kolay olmamaktadır¹¹⁰.

1929 krizinin hemen ardından ise savaş ve savaş sonrası Batı ekonomisinde devletin önemli roller oynadığı ve en önemli pazarları devletin oluşturduğu görülmektedir. Savaş sonrasında liberal ekonomiye sahip ülkelerde bile planlama teşkilatları kurulmuştur. Bu ülkelerdeki ekonomi politikalarının sosyalist ekonomilerden farkıysa planlamanın emredici değil yönlendirici olduğu şeklinde açıklanacaktır. Yine İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma için, Doğu'ya, sermaye birikimi ve yatırımların verimli biçimde kullanılmasının devlet aracılığı ile gerçekleştirilebileceği önerilmiştir.

Liberalizm belli ilkelerinden vazgeçme pahasına varlığını sürdürebilmek için kapitalizmle özdeşleşmesinin yanısıra bugün klasik iktisat biliminin de temelini oluşturmaktadır, iktisat bilimi de kendi konusu, alt başlığı olan akımlardan birisiyle özdeşleşmiş görüntüsü vermemek için Adam Smith'in görüşleri çerçevesinde liberalizmi ele alma yoluna gidecektir. Liberalizm, alt başlığı olması gereken bir bilimin ve bunun öğretiminin temelini oluşturmakta, açık seçik okutulmamaktadır¹¹¹.

Ekonomik doktrin ve dünya görüşü olarak genel çizgileriyle liberalizmi tanımamızda açıklık olmasına karşılık, tarihi gelişme çizgisi içerisinde aynı netlikte bir liberalizmle karşılaşamamaktayız¹¹². Liberalizmin kendisinin araştırılması, tanımlanması ve açıklanması en azından elimizdeki kaynakların yazıldığı dönemlerde söz konusu değildir. Liberallik Mantizm önünde bir tutum alışı ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır, dolayısıyla da konunun muğlaklığı daha da belirgin hale gelmektedir.

Liberalizm , din ve siyasette mevcut kurulu düzeni değiştirme veya yeniden düzenleme; siyasal değişimin savunucuları tarafından geliştirilen kurallar ve

¹¹⁰ Carl J. Friedrich, "The political thought of neo-liberalism", **American Political Science Review**, 49.2 (1955): 509-525.

¹¹¹ Friedrich, **a.g.e.**, s. 509-525.

¹¹² Friedrich, **a.g.e.**, s. 509-525.

uygulamalar; ekonomide ise serbest rekabete dayalı (özellikle neoliberalizm), devlet müdahalesine karşı bireyin özgürlüğünü ve kendini yöneten bir pazar anlayışını savunan teori; ilerleme inancı, insanların kendilerini yönetmesine, ve insanlar için en iyi olanın gerçekleştirilmesi ile siyasi ve sivil özgürlüklerin korunması temeline dayanan siyasal felsefedir.

Nitekim bu tanımdan da görüleceği üzere, liberalizmin bireysel özgürlükleri savunan, bu özgürlüklerini devlet karşısında koruyan ve serbest pazar ekonomisine dayalı rekabetçi bir anlayış olduğu ifade edilebilir. Ekonomik açıdan söz konusu ilkelerin yanı sıra siyasal alanda da kişilerin özgürlüğünü temel alan bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Liberalizm farklı kişiler tarafından, farklı dönemlerde farklı anlamlarda kullanıldığı, dolayısıyla sözcüğün kendisinin de buna bağlı olarak belirsiz olduğu vurgulanmaktadır¹¹³.

Politik anlamda ilk kez 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de kullanılan sözcük, ulusal olmayan politikaların karşılığıdır. İspanyolca'dan türetilmiş olan liberalizm daha sonraki yıllarda yine İspanyollar tarafından İngiltere kökenli politikaları tanımlamak amacı ile kullanılmıştır. 1811 yılında İspanya'da ilk kez kullanılmasının ardından radikal değişikliklere uğramış, sosyal, politik ve ekonomik doktrinlere referansla kullanılmış çok anlamlı bir kavramdır.

Liberalizm bireyin özgürlüğünün en üst düzeye ulaşmasını ortak amaç edinen yöntem ve politikalara olan inançtır. Erken liberalizm siyasi partiler, sosyal sınıflar ve sıklıkla da özgün programlarla belirlenir, ideoloji olarak tanımlanabilmek için de çok çoğulcu ve birleştiricidir. İdeallerin ve pratik amaçların tutarlı bir sistemi olarak, ilk kez 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de geliştiği belirtilen liberalizmin 19. yüzyılda klasik iktisatçıların doktrinine referansla yine İngiltere'de kullanıldığı vurgulanmaktadır¹¹⁴.

Liberalizm özel teşebbüs ve serbest rekabete dayanır. Merkantilist devlete ve serbest ekonomide dini ve siyasi müdahaleye karşı olan liberalizm ticari ve endüstriyel sınıfın doktrini olarak devleti mevcut, çalışan ücretli sınıfı ise potansiyel düşman

¹¹³ Robert O. Keohane, "The globalization of informal violence, theories of world politics, and the "liberalism of fear", **Dialogue IO** 1.1 (2002): 29-43.

¹¹⁴ Allen E. Buchanan, **Marx and justice: The radical critique of liberalism**, London: Methuen, 1982.

olarak görür. Önceleri rakip olarak görülen devletin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren liberal uygulamalarda belirlenen sınırlar içerisinde müdahalesine izin verilmiştir.

"International Encyclopedia of Social Sciences" liberalizmin ana temalarını otoriteye tepki ve bireyin kendini özgürce ifade edebilmesi olarak belirledikten sonra Batı'nın zengin gelenek ve mirasının, reform ve rönesans süreçlerinin bireyciliğe yaptığı katkılardan söz eder¹¹⁵. Yine aynı kaynaklarda çağdaş liberalizmin yüzyılların beslediği arka plandan yararlandığı vurgulanmaktadır.

Liberalizmin temelinde “insan aklının her şeyi yapabileceğine inanç ve insanı her türlü toplum bağından kurtarma isteği” yatmaktadır. Temel noktası ise iktisat alanında kendiliğinden gerçekleşen doğal bir düzenin varlığıdır, insan en az emek ve gayretle en çok kazanç sağlamayı amaç edinen akıl sahibi varlıktır¹¹⁶. Serbest şekilde hareket eden insan doğal iktisadi düzenin kurulmasına imkân verir ve kişisel çıkarlarla toplumun çıkarları birbirleri ile uzlaşma ve uyuşma içinde olurlar. Liberal okula göre insan, iktisadi bir etkindir ve en büyük serbestliğe layıktır. Serbest rekabet ve özel teşebbüs, serbest girişim hakkı, devletin ekonomik alana müdahale etmemesi, bireylerin girişimlerini kısıtlayan her türlü kayıtlamaya karşı çıkılması, özel mülkiyet söz konusu kaynaklarda yer alan ana temalardır.

1.6.1. Klasik Liberalizm

Klasik liberalizm, özellikle David Hume ve Adam Smith'in yazılarında ve on sekizinci yüzyıl İskoç Aydınlanmasından görülmektedir. Ayrıca Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Milton Friedman ve James Buchanan gibi düşünürlerle de ilişkilidir. Klasik liberalizm, insan doğası hakkında gerçekçi bir görüşe sahiptir. İnsanın bir rasyonellik ve duygu karışımı olduğu ve bu yüzden insanların, yalnızca akıl yürütmeyle yönlendirilmez olduğunu savunmaktadır. Bireysel özgürlük temel klasik

¹¹⁵ Jens Beckert ve Milan Zafirovski, **International encyclopedia of economic sociology**, Routledge, 2013.

¹¹⁶ John Rawls, **Political liberalism**, Columbia University Press, 2005.

liberalizmde temel amaçtır ve klasik insan haklarını, hukukun üstünlüğünü koruyarak serbest piyasa gibi mekanizmaların güvenle sürdürülmesini sağlar.

Klasik liberal devlet sınırlıdır, bu da bir dizi önemli kamu görev ve hizmetini yerine getirmesi veya düzenlemesi gerektiği anlamına gelir. Savunma, polis ve yargının yanı sıra, asgari miktarda refah düzenlemeleri, bazı çevresel düzenlemeler veya piyasalar aracılığıyla ele alınamayan diğer kamu mallarını içerir.

Klasik liberaller devletlerin sınırını kesin bir şekilde tanımlayamamalarına rağmen yine de sosyal liberallerinkinden önemli ölçüde daha küçük bir sınıra sahiptirler. Uluslararası ilişkilerde, klasik liberaller dünyayı bir ulus devletler topluluğu olarak görürler. Klasik liberaller açısından ulus, insan anlayışının “dış sınırı”dır¹¹⁷.

Sonuç olarak, uluslararası ilişkiler savaşın ve çatışmanın kaçınılmaz olarak ortaya çıkmasıyla, uluslararası alanda kendiliğinden düzenlenme mekanizması olarak güç dengesi ile uğraşmak zorundadır. Klasik liberalizm", özel mülkiyeti, engelsiz bir piyasa ekonomisini, hukukun üstünlüğünü, din ve basın özgürlüğünün anayasal güvencelerini ve serbest ticareti temel alan uluslararası barışı belirlemek için kullanılan bir terimdir. 1900'lere kadar bu ideoloji genel olarak basitçe liberalizm olarak bilinmekteydi¹¹⁸.

Temel iddiaları evrensel olmakla birlikte, liberalizm her şeyden önce farklı bir kültürden ve belirli tarihsel koşullardan doğan bir doktrin ve hareket olarak anlaşılmalıdır. Bu kültürün temeli ise birleşmiş olan Batı idi. Bir başka deyişle, rahmi “Avrupa mucizesi”nden geçen belirli bir insan topluluğuydu. Tarihsel koşullar, 16. ve 17. yüzyılların mutlakiyetçi devletin iddiasıyla Orta Çağ'dan devralınan özgür kurum ve değerlerin yüzleşmesiydi¹¹⁹.

Hollandalıların İspanyol Habsburg'larının mutlakiyetçiliğine karşı mücadelesinden, temelde liberal özellikleri gösteren bir politika yayınladı. Özellikle

¹¹⁷ Norman Barry, **On classical liberalism and libertarianism**, Springer, 1987, s. 97.

¹¹⁸ Razeen Sally, **Classical liberalism and international economic order: studies in theory and intellectual history**. Routledge, 2002, s. 174.

¹¹⁹ David Conway, **Classical liberalism: The unvanquished ideal**, Springer, s. 195.

mülkiyet haklarına sıkı sıkıya bağlılık da dahil olmak üzere hukukun üstünlüğü, dini hoşgörü, ifade özgürlüğü ve oldukça sınırlı güçlere sahip merkezi bir hükümetti.

Hollanda deneyinin şaşırtıcı başarısı, Avrupa sosyal düşüncesi ve kademeli olarak politik uygulama üzerinde büyük etki yaptı. 17. yüzyılın İngiliz anayasal mücadelelerinde, çok sayıda kişi ve grup önemli liberal özellikler sergilemiştir. Bununla birlikte, Avrupa tarihinde ilk tanınabilir liberal parti John Lilburne ve Richard Overton liderliğindeki orta sınıf radikallerin bu hareketi, ticaret özgürlüğü ve devlet tekellerine, kilise ve devlet ayrılığına, halkın temsiline ve parlamento otoritesine bile katı sınırlamalara son verilmesini isteyen Levellers'di.

Zamanında başarısız olmasına rağmen, Levellers, o zamandan beri İngilizce konuşan halkların politikasının bir özelliği olan orta sınıf radikal liberalizmin prototipini sağladı. Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, John Locke, "ortak mülk" olarak adlandırdığı doğal yaşam, özgürlük ve mülkiyete ilişkin doğal haklar doktrini, 18. yüzyılda Amerikan Devrimi'ni etkiledi.

Amerika model liberal ulus oldu ve İngiltere'den sonra liberalizmin dünyaya yayılmasını sağladı. Avrupalı gözlemcilerinin belirttiği gibi, ABD 19. yüzyılın büyük bir bölümünde pek çok açıdan devletin var olamayacağı söylenebilecek bir toplumdur. Radikal liberal fikirler, Jeffersonian, Jacksonyalı, kölelik karşıtı ve 19. yüzyılın sonlarındaki anti-emperyalistler gibi gruplar tarafından tezahür ettirildi ve uygulandı¹²⁰.

Ancak, 20. yüzyıla kadar en önemli liberal teori Avrupa'da üretilmeye devam etti. 18. yüzyıl bu açıdan özellikle zengindi. Bu İskoç Aydınlanma düşünürlerinin, özellikle David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson ve Dugald Stewart'ın eseri idi. "Yönlendirici bir zekanın varlığını ortaya koymaya gerek kalmadan karmaşık sosyal yapıların kökenini" açıklayan bir analiz geliştirdiler. İskoç kendiliğinden düzen teorisi, yalnızca bireyin haklarını koruma alanına giren şiddetli müdahaleye karşı savunmak için devlet eylemi gerektiren temelde kendini üreten ve kendini düzenleyen bir sivil toplum modeline çok önemli bir katkı sağladı. Kendiliğinden düzen teorisi, daha

¹²⁰ Conway, a.g.e. s. 199.

sonraki liberal düşünürler, özellikle 19. yüzyıldaki Herbert Spencer ve Carl Menger ve yirminci yıldaki Hayek ve Michael Polanyi tarafından hazırlandı¹²¹.

Liberaller ile Burkean ve liberalizme yakın duran diğer muhafazakârlar arasındaki tartışmalardan biri bu merkezi liberal anlayışla ilgilidir. Liberaller piyasadan tipik olarak en geniş anlamıyla pazarın sürekliliğine elverişli bir kurum ve kuruluş sistemi oluşturmasını beklerken, Muhafazakârlar, vazgeçilmez temelin devlet tarafından, özellikle dine devlet desteği dahil, yaşamın, özgürlüğün ve mülkün basit bir şekilde korunmasının ötesinde sağlanması gerektiği konusunda ısrar ediyordu.

Sanayileşmenin başlamasıyla birlikte, liberalizm ve muhafazakarlık arasında büyük bir çatışma alanı açıldı. Muhafazakâr seçkinler ve onların konuşmacıları, özellikle de İngiltere’de, orta sınıf ve Konformist olmayan muhaliflerinin liberal düşüncelerini lekelemek için genellikle erken sanayileşme koşullarından istifade ettiler. Tarihsel perspektiften, Endüstri Devrimi olarak bilinen şeyin Avrupa’nın (ve Amerika’nın) bir nüfus patlamasıyla başa çıkma yolu olduğu açıktır. Bazı muhafazakârlar, iddia edilen materyalizme, ruhsuzluğa ve anarşiye dayanan piyasa düzeninin bir eleştirisini oluşturmaya devam etti¹²².

Liberallerin muhafazakarlığı militarizm ve emperyalizmle ilişkilendirdiği ölçüde, başka bir çatışma kaynağı ortaya çıktı. Liberalizminin bir kolu liberal amaçlar için yapılan savaşlara (kendini savunmanın ötesinde) karşı çıksa da, ulusal birleşme savaşı da bu kural için büyük bir istisna oluşturmaktadır. İdeal savaş karşıtı ve anti-emperyalist liberalizm türü, Manchester School ve liderleri Richard Cobden ve John Bright tarafından sağlandı¹²³.

Özellikle Cobden, savaşa yol açan devletlerin dürtüleri ve mekanizmaları hakkında karmaşık bir analiz geliştirdi. Manchesterlıların önerdiği çözüm uluslararası serbest ticaretti. Bu fikirleri geliştiren Frédéric Bastiat, Kıta ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri’nde kesin bir çekiciliği olan liberal doktrinin daha gelişmiş bir formunu önerdi.

¹²¹ Conway, a.g.e. s. 199.

¹²² Conway, a.g.e. s. 199.

¹²³ Ralph Raico, **Classical liberalism and the Austrian School**, Ludwig von Mises Institute, 2012, s. 65.

Liberalizmin taraftarları her zaman tutarlı değildi. Mesela Fransa'da liberaller, Rehberlik altındaki laikliği teşvik etmek için devlet tarafından finanse edilen okulları ve enstitüleri kullandılar ve Bismarck'ın Almanya'sında Katolik Kilisesi'ne karşı Kulturkampf'a öncülük ettiler.

Liberalizm ve muhafazakârlığın olası bir uzlaşmasının temeli, Fransız Devrimi ve Napolyon deneyiminden sonra ortaya çıktı. En iyi örneği, olgun liberalizmin temsilci figürü olarak görülebilecek Benjamin Constant'dı. Demokratik kitlelerin manipülasyonuna dayanan sınırsız devlet iktidarının yeni tehlikeleri ile karşı karşıya kalan Constant, nerede olursa olsun sosyal tamponlar ve ideolojik müttefikler aradı. Dini inanç, yerelcilik ve halkın gönüllü gelenekleri devlete karşı güç kaynağı olarak değerlendirildi. İlerleyen yıllarda, Alexis de Tocqueville Constantian'ın yaklaşımını geliştirerek bürokratik devlet karşıtı haline geldi¹²⁴.

Klasik liberalizmin en sert biçimde karşı çıktığı sosyalist devlettir. Örneğin, Avusturya-Amerikan Ludwig von Mises, rasyonel merkezi planlamanın imkansızlığını gösterdi. Elli yılı aşkın bir süredir üretken olan Mises, birkaç on yıl boyunca tutsak kaldıktan sonra liberal sosyal felsefeyi yeniden düzenledi ve 20. yüzyılda liberal ideolojinin kabul gören sözcüsü oldu. Mises'in dikkate değer bir etki yaptığı birçok öğrenci arasında, Avusturya ekonomik teorisini bir tür bireyci anarşizm ya da "anarko-kapitalizm" oluşturmak için doğal haklar doktrinine dayatan Murray N. Rothbard vardı. Sivil toplum alanını devleti söndürme noktasına genişleterek, Rothbard'ın görüşü otantik liberalizmin sınırlayıcı bir örneği olarak ortaya çıktı¹²⁵.

Klasik liberalizm genellikle yeni bir sosyal liberalizmle karşılaştırılır.1900'lerde klasik çeşitlilikten gelişmiş olmasına rağmen sosyal liberalizm, temelde, toplumun öz düzenleme kapasitesini reddettiği için teorik kökeninden sapmıştır. Bireysel özgürlüğün sona ermesini, sadece araçlarını değiştirmeyi amaçladığı iddiası, klasik liberalleri, pek çok sosyalizm çeşidinde iddia edilebileceği kadar zor noktaya çeker. Aslında, sosyal liberalizm, teorik ve pratik olarak revizyonist sosyalizmden neredeyse hiç ayırt edilemez. Ayrıca, bu düşünce okulunun, yüzyılın başlarında klasik liberalizmden gelişmediği söylenebilir. Klasik-

¹²⁴ Raico, a.g.e., s. 65.

¹²⁵ Raico,a.g.e., s. 65.

sosyalist projenin sona ermesiyle, klasik liberaller ve antistatist muhafazakârlar çağdaş sosyal liberalizm karşısındadır.

1.6.2. Liberalizm-Demokrasi İlişkisi

Liberalizm ile demokrasi arasındaki ilişki, bu ilişkinin açıklanmasından çok daha fazla bir anlam taşımaktadır. Bu durum aynı zamanda bir iddiayı, daha doğru bir ifadeyle, en iyi siyasal sistemin ne olduğu iddiasını bünyesinde barındırmaktadır. Liberal demokrasinin en iyi siyasal sistem olduğunu düşünen liberal demokratlara göre, liberal demokrasi demokrasinin mümkün olan yegâne türüdür¹²⁶. Demokrasi olduklarını iddia eden başka siyasi sistemler sahte demokrasilerdir, onlar aslında demokrasi değildirler. Buna karşılık, başkaları da gerçek demokrasinin liberal demokrasi olmadığını, liberal demokratik rejimlerin aslında demokratik olmayan sosyal ve siyasal biçimlerin varlığını gizleyen kapitalist veya burjuva demokrasileri olduklarını ileri sürerler.

Liberalizm ile demokrasinin ortaya çıkışı eşzamanlı değildir. Tarihsel olarak, liberalizm demokrasiden öncedir. Birçok batı demokrasisi, demokratik olmadan önce liberalleşmiştir. Bu devletlerin, genel oy hakkını tanımaları ve siyasal partileri geliştirmeden önce, liberal bir anayasal düzen kurmayı başardıkları görülmektedir. Böyle bir düzenin en önemli özellikleri ise şunlar olmuştur¹²⁷:

- Seçilmiş bir parlamento tarafından yapılmış kanunlarla yürütmenin ve hükümetin boyun eğmesi (hukuk devleti),
- Yasal yollarla güvence altına alınmış kişi hakları,
- İfade, toplantı ve gösteri özgürlüğü,
- Bağımsız yargı.

Sartori'nin de ifade ettiği gibi özgürlük ve eşitlik arasında olan ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Diğer bir deyişle, liberalizm ile demokrasiyi ayırt etmek amacıyla liberalizmde özgürlüğün, demokraside ise eşitliğin olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla,

¹²⁶ Sylvia Chan, **Liberalism, democracy and development**, Cambridge University Press, 2002.

¹²⁷ Ramesh Thakur, "Liberalism, democracy, and development: Philosophical dilemmas in Third World politics", **Political Studies**, 30.3 (1982): 333-349.

bunları birleştirmek noktasında, liberal demokratik sistemlerin görevinin özgürlük ile eşitliği birleştirmek olduğu iddia edilmiştir.

Yayla'ya göre liberalizmle demokrasi arasındaki ilişki değerlendirilirken, ikisi arasında suni ve zararlı bir ayırım yapılmakta ve demokrasinin liberalizme karşı öncelik taşıdığı ileri sürölmektedir. Oysaki, bugün adına kısaca demokrasi denilen sistemler, aslında liberal demokrasilerdir. Nitekim hem liberal hem de demokratik olan Batı tipi sistemler bizlere özgürlük ve eşitliğin birbiriyle karışabileceğim göstermektedirler. Üstelik, liberalizmin yalnızca özgürlük, demokrasinin ise yalnız bir eşitlik konusu olmadığı gerçeğini görmeliyiz.

Yukarıdan ve nedensiz verilen özgürlüklere güvenmeyen ve bu tür özgürlükleri temel almayan liberalizm, hukuksal ve siyasal eşitlikten daha fazla bir şeyin verilmesi konusunda ihtiyatlıdır. Diğer taraftan, liberalizmden soyutlanmış bir demokrasi anlayışı bizi kendiliğinden oluşan farklılaşma sürecini etkisizleştiren bir eşitliğe götürür.

Nitekim otoriter bir siyasal sistemin liberalleşmesi ile demokratlaşması birbirinden farklılaşabilmektedir. Eğer bir siyasal sistemde en üst karar alma yetkisine sahip olanların halk tarafından seğilmeleri demokrasinin özü ise, demokratlaşma sürecinin en önemli noktası da halk tarafından seğilmemiş olan bir yönetimin yerini, serbest, açık ve dürüst seçimle seçilmiş bir yönetimin olmasıdır¹²⁸. Bununla birlikte, yönetimin seğilmesinden önceki genel demokratlaşma süreci, çoğu zaman karmaşık ve uzun bir süreçtir. Böyle bir durumda öncelikle demokratik olmayan rejimin sona ermesi, sonra demokratik rejimin kurulması ve nihayet demokratik sistemin gelişmesi söz konusudur.

Buna karşılık otoriter bir siyasal sistem, demokratlaşmadan liberalleşebilir. Liberalleşmekte olan otoriter bir rejimde, hükümet idarelerinin serbest yarışmacı seçimlerle seğilmelerine kadar varılmayabilir, ancak siyasal mahkumlar salıverilebilir, bazı konular kamunun tartışmasına açılabilir, sansür geręekleřtirilebilir, fazla yetkisi olmayan makamlar için seçimler düzenlenebilir, sivil toplumun bir ölçüde yenilenmesine izin verilebilir ve demokrasi yönünde başka bazı adımlar atılabilir.

¹²⁸ Norberto Bobbio, **Liberalism and democracy**, Vol. 4. Verso, 2005.

Sonuçta özgürlükler bakımından birtakım açılımlar, yani liberalleşme sözkonusu olabilir¹²⁹. Fakat bu durum tam demokrasiye ulaşabileceği gibi ulaşamayabilir.

Böyle bir durumdan hareketle, liberal demokraside her iki öge (liberal ve demokratik öğeler) arasında bir ayırım ve karşılıklı etkileşimden sözedilebilir. Liberalizm ile demokrasi büyük bir uyum sergilemekle birlikte, bu ikisinin aynı şey olduğu ve aynılaştırılabileceği anlamına gelmektedir. Açıktır ki, iki ayrı kavram kullanılması, iki ayrı şeyden sözedildiğini gösterir.

Sartori'ye göre, "liberalizm ile demokrasi arasındaki temel ayırım, belki de, liberalizmin bireye, demokrasinin ise topluma dayanmasında yatmaktadır"¹³⁰. Buna göre demokrasi sosyal birliğe ve eşit bir dağıtıma değer veririken, liberalizm ise üstünlük ve bireyselliğe değer vermektedir. Çünkü yatay bir dürüstlüğe sahip olan eşitlik, bütünleşme ve ahenkli olmak ister ve bu demokratik öğelerin önceliğidir. Buna karşılık, dikey bir dürüstlüğe sahip olan özgürlük, zahmetli ve düzensiz olup, liberal öğenin önceliğidir. Dolayısıyla, liberalizm çoğunluğun ürünü olmasına karşılık, demokrasi için çoğulculuğun çok az değeri vardır.

Liberalizm ile demokrasi arasında var olan diğer bir temel ayırım da liberalizmin herşeyden önce devlet iktidarının sınırlandırılması tekniği olmasına rağmen, demokrasinin halkın iktidarını devlete ortak etmesindedir. Sonuçta, liberalizm demokratik toplumculuğa kendi değerlerinden katkıda bulunduğu gibi demokrasinin kendisi de siyasal liberalizme katkıda bulunmuştur. Bunun anlamı siyasal anlamda demokratik devlet ile liberal devlet arasında önemli bir farkın olmadığıdır. Bir bakıma, demokratik devletin, liberal devletin yeni bir isimle ortaya çıkmış biçimi olduğu söylenebilir.

Bu noktada liberal ve demokratik öğeler arasında karşılıklı bir etkileşimden söz edilebilir. Bu etkileşim o kadar önemlidir ki, Sartori'ye göre, "siyasal ve sosyal sistemlerimizin gelişmesinde öyle bir noktaya ulaşılmıştır ki, iki seçim ile karşı karşıya

¹²⁹ Donald Rothchild, "Liberalism, democracy, and conflict management: The African experience", **Facing Ethnic Conflicts, Toward a New Realism**, (2004): 226-244.

¹³⁰ Andrew Sartori, **Liberalism in empire: An alternative history. Vol. 8**, Univ of California Press, 2014, s. 312.

kalmaktayız. Liberalizm içinde bir demokrasi ve liberalizm olmadan bir demokrasi”¹³¹.

Plattner'de demokrasi ile liberalizmin birbirinden ayrılmaz bir şekilde bağı oldukları gerçeğinin, liberal olmayan demokrasiler ile demokratik olmayan liberal rejimlerin her ikisinin tarihsel varlığı ile ispatlandığını söylemektedir. Nitekim, kadim dünyanın demokrasilerindeki vatandaşlar günümüzdekiler ile kıyaslanmayacak bir biçimde kendilerini doğrudan yönetebilmelerine rağmen konuşma ya da din özgürlüğünü, özel mülkiyetin korunmasını veya anayasal hükümeti sağlayamamışlardır.

Diğer yandan modern İngiltere, liberalizmin doğum yeri olmasına karşın ondokuzuncu yüzyılda bile oldukça kısıtlı bir oy hakkı tanınmıştı. İngiltere, oy hakkını anayasal liberalizmin hayati kurumlarının varlık alanına girişinden çok sonraları aşamalı olarak yaygınlaştırılması anlamında klasik demokrasinin örneğini oluşturmaktadır.

¹³¹ Sartori, a.g.e., s. 312.

1.7. Siyasal Liberalizm

1.7.1. Sınırlı (Minimum) Devlet

Liberal demokrasi, çeşitli adlandırmalarıyla birlikte (anayasal demokrasi, temsili demokrasi, parlamenter demokrasi, modern demokrasi), bazıları tarafından öne sürüldüğü gibi, demokratik modelin daha geniş bir bağlama uygulanması değildir. Antik Çağ demokrasisi ile modern demokrasi arasındaki fark, bir boyut farkı olmayıp, bir yapı farkıdır. Buradaki en önemli unsur, modern liberal demokrasinin oluşturuca ögesi olan çoğulculuğun kabulünde yatmaktadır¹³².

Liberal demokrasi bir rejim olarak anlaşıldığında, toplumsal ilişkilerin simgesel düzenlemesiyle ilişkili olup, yalnızca bir devlet yönetim biçiminden çok daha fazlasını içermektedir. Söz konusu olan şey, insanların bir arada yaşamasını siyasal olarak düzenlemede farklı iki geleneğin kaynaştırılmasında ortaya çıkan özgül biçimdir¹³³. Siyasal liberalizm (hukukun egemenliği, güçler ayrılığı, kişisel haklar) ve halk egemenliğine dayalı demokratik gelenek.

Bununla birlikte Sartori'ye göre modern demokrasi, liberalizm ile ilişkisi bakımından sonra geliyor olsa da bu liberalizmi geçtiği, yerini aldığı veya liberalizmin daha az önemli olduğu anlamına gelmez. Demokrasinin liberalizme olan katkıları aynı zamanda liberalizmin bir sonucudur. Demokrasi liberalizmin yerine geçmemiş, onu bütünlemiş ve tamamlamıştır. Liberal sıfatı hükümet sistemlerine uygulandığında, devletin güç ve otoritesinin sınırlanması gereksinimi etrafında odaklaşan bireysel özgürlüklerin korunmasına yönelik bir ilgiyi yansıtmaktadır.

Bundan ötürü liberal demokrasiye zaman zaman koruyucu demokrasi adı da verilmektedir. Bu sınırlama ve koruma ihtiyacını karşılayanın araçları ise yazılı bir anayasa ve haklar belgesi olarak görülür. Bu bakımdan, bir liberal demokrat için en iyi hükümet biçimi demokrasi olmakla birlikte, demokratik bir hükümetin bile

¹³² Charles Larmore, "Political liberalism", **Political theory**, 18.3 (1990): 339-360.

¹³³ Susan Moller Okin, "Political liberalism, justice, and gender", **Ethics**, 105.1 (1994): 23-43.

sınırlanması gerekir. Sonuçta liberal demokrasi, devlet iktidarının sınırlandırılması tekniği ile halkın gücünü devlete ortak etme idealini birleştirmektedir¹³⁴.

Hayek'e göre, "gerçekte demokrasi, hükümetin kullanabileceği takdiri yetkiler üstünde diğer hükümet biçimlerinden daha da fazla sıkı kısıtlamalara muhtaçtır, zira o, çoğunluğun bağımlı olduğu küçük sayılardaki özel çıkar gruplarından gelecek fiili baskıya çok daha fazla tabidir."¹³⁵. İşte liberal demokrasi tabirindeki "liberal" kelimesi, kimin yönettiği sorununa değil, devlet egemenliğinin nasıl kullanılacağına ilişkindir ve herşeyden çok hükümetin gücünün ve hareket tarzının sınırlı olduğu anlamına gelmektedir.

Diğer bir ifadeyle, "klasik görüşe göre "demokrasi" bir devlette iktidarın (yetkinin) nerede bulunduğuna işaret ederken, "liberal" kelimesi bir devletin gücünün sınırlandırılmasına işaret eder. Bu açıdan, liberal demokrasi halkın temel siyasal kararları aldığı, ama onun alabileceği kararlar üzerinde sınırlamaların bulunduğu bir siyasal sistemdir."¹³⁶.

Liberal öğenin aşınması halinde sonuç totaliter bir demokrasi olacaktır ki, bu sınırsız bir devlettir. Liberal demokrasinin öngördüğü sınırlı (minimal) devlet, demokrasinin iki temel değeri olan özgürlük ve eşitlik değerlerine yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Lipson'un ifadesiyle, demokrasinin özelliği en kısa biçimde ifade edilmek istenirse şöyle söylenebilir. Demokrasi, vatandaşları için mümkün olduğunca fazla hürriyet ve eşitliği birleştiren bir yönetim şeklidir¹³⁷.

Yirminci yüzyılın büyük bir bölümünde batı dünyasında kamu siyasetinin açıkça ifade edilmiş amacı, eşitsizlikleri ortadan kaldırmak ve özgürlükleri sağlamak için devlet müdahalesi olmuştur. Bu liberal demokrasinin dışında ve onun zıddı bir demokrasi telakkisidir. Oysaki, Sartori'nin ifade ettiği üzere, "liberal demokrasinin formülü, özgürlük yoluyla eşitliktir; özgürlükler kullanılarak eşitlik sağlanır"¹³⁸.

Başka bir deyişle eşitlik yoluyla özgürlük değildir. Özgürlükten eşitliğe gitmekte serbestiz ama eşitlikten özgürlüğe gitmekte serbest değiliz. Bunun içindir ki,

¹³⁴ Okin, **a.g.e.**, s. 23-43.

¹³⁵ Roland Kley, **Hayek's social and political thought**, Oxford: Clarendon Press, 1994.

¹³⁶ Peter J.Boettke ve Peter T. Leeson, "Liberalism, socialism, and robust political economy", **Journal of Markets and Morality**, 7.1 (2004): 99-111.

¹³⁷ Boettke ve Leeson, **a.g.e.**, s. 99-111.

¹³⁸ Sartori, **a.g.e.**, s. 215.

demokrasinin iyi bir yönetim biçimi olduğunun düşünülmesi ve liberalizmin arkasından gelmesi şüphesiz ki, bir rastlantı sonucu olmamıştır¹³⁹. Dolayısıyla demokrasi daha fazla eşitlik amacı taşımakla birlikte, bunu demokrasiye sağlayan araçların (liberalizmin değerlerinin) aleyhine olacak biçimde arandığımızda, demokrasi yeniden yok olacaktır.

Böylece özgürlük yoluyla eşitliğe ulaşılabileceğini öngören liberal demokrasi, devletin rolünü de bu şekilde belirlemektedir. Buna göre, “minimal devlet, amaçları birşeylere mümkün olan en geniş özgürlük alanı sağlamak olan klasik liberalizmin idealidir. Bu görüşün kaynağı sosyal sözleşme teorisindedir, ama yine de esas itibarıyla devlet hakkında “negatif bir görüş ileri sürer.

Bu bakış açısından, devletin değeri insan davranışlarını tehdit etme kapasitesine sahip olmasında ve böylece bireylerin başkalarının hak ve özgürlüklerine tecavüzünü engellemesindedir. Devlet sadece koruyucu bir kurumdur; onun temel işlevi, içinde yurttaşların kendi hayatlarını en iyi olduğunu düşündükleri tarzda yaşayabilecekleri bir barış ve sosyal düzen çerçevesi sağlamaktır. Devletin üç temel görevi; sırasıyla, iç düzeni idame ettirmek, özel kişiler arasında yapılan sözleşmelerinin uygulanmasını sağlamak ve üçüncü olarak da dışarıdan gelecek saldırılara karşı yurttaşları korumaktır. Minimal bir devletin kurumsal aygıtı böylece polis gücü, mahkeme sistemi ve silahlı kuvvetlerle sınırlıdır.

İktisadi, sosyal, kültürel, ahlaki ve diğer sorumluluklar bireye ait olup sivil toplum içinde yer alır. Bugün esas itibarıyla Yeni Sağ tarafından savunulan bu görüş açısından devletin iktisadi rolü de iki işlevle sınırlıdır: İstikrarlı bir müdahale aracı veya “sağlam para”yı idame ettirmek (düşük veya sıfır enflasyon) ve tekelleri, fiyat anlaşmalarını vb. kontrol altında tutmak suretiyle rekabetin teşviki.

Sonuçta, liberal demokrasi devleti sınırlandırarak asgari büyüklükteki (minimal) devleti öngörmekte, kamu otoritesinin meşru alanını özgürlüklerle sınırlamaktadır. Plattner’in de ifade ettiği gibi, liberal demokraside “hükümet ilk olarak kanun hakimiyetiyle, özellikle de temel yasa ya da anayasa ile ve son noktada ise birey hakları ile sınırlandırılmaktadır. Genel olarak günümüzde “insan hakları” olarak adlandırılan doğal ya da devredilemez haklar düşüncesi, liberalizmin bir

¹³⁹ Boettke ve Leeson, **a.g.e.**, s. 99-111.

icadıdır. Mutluluk adına insanların elde etmek istedikleri şeylerin çokluğu ve farklılığı ile birlikte özel alanın korunması anlamına gelen bireysel hakların üstünlüğü, liberal siyasal düzenin anahtar unsurudur.”

1.7.2. Anayasal Devlet

Siyasal liberalizmin bir sonucu olarak anayasal devlet, bir devletin hukuki bir belge olarak anayasaya sahip olmasını değil, “anayasanın bireylerin dokunulmaz alanlarını korumak üzere siyasal yönetim üzerinde etkin bir sınır olarak işlev gördüğü devlettir”¹⁴⁰. Ayrıca “Anayasa’nın, bu işlevi görmediği yerde, yani anayasanın sadece devletin teşkilat yapısını gösterdiği, ama onu sınırlamadığı bir ülkede anayasallıktan söz edilemez”¹⁴¹.

Nitekim, onyedinci ve onsekizinci yüzyılda yerleşmiş geleneklere karşı çıkan teoriler, aynı zamanda modern demokrasinin temellerini de atmıştır. Gerek Amerikan gerekse Fransız Devrimleri bir yandan modern dünyaya yazılı anayasaların ilk örneklerini (1787 ABD ve 1791 Fransız Anayasaları) verirken, diğer yandan da otorite ile özgürlüğün uzlaşmasının yolu bulunmuş ve birey hakları ile organize edilmiş sınırlı iktidar anlayışını ortaya çıkarmıştır¹⁴².

Gerçekten de modern çağda anayasacılık, devlet iktidarının birey özgürlükleri lehine sınırlandırılması çabası olarak “sınırlı devleti gerçekleştirecek bir kurumsal düzenleme arayışı içindeki liberal siyasal düşünceyle, doğal hukuk ve sosyal sözleşme teorileriyle birlikte ortaya çıkmıştır. Liberalizmle aynı ideolojiyi paylaşan modern anayasacılık, doğal olarak özgür, politik olmayan ve hak sahibi bireylerin ihtiyaç duymalarından dolayı devleti kurdukları ve denetleyebilecekleri/denetlemeleri gerektiği düşüncesine dayanır¹⁴³.

Bu durum ayrıca siyasi bir tercihi de yansıtmaktadır. Onsekizinci yüzyıl anayasacılık hareketlerinin içerisinde, anayasanın hukuki ve siyasi iki anlamı olduğu

¹⁴⁰ Ayşe Tülin Yürük, Anayasa hukuku, **Anadolu Üniversitesi**, 2003, s. 45.

¹⁴¹ Yürük, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁴² Jürgen Habermas, "Address: multiculturalism and the liberal state", **Stanford Law Review**, (1995): 849-853.

¹⁴³ Patrick Dunleavy, **Theories of the state: The politics of liberal democracy**, Macmillan International Higher Education, 1987.

görülmektedir. Anayasa'nın devletin statüsü olması hukuki bir niteliğidir. Buna karşın, anayasanın devlet iktidarını sınırlaması ve birey haklarını güvence altına alan bir belge olması aynı zamanda bir siyasi tercihi yansıtmaktadır. Bunun en açık örneğini 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 16. Maddesinde ifadesini bulan "insan haklarının sağlanmadığı ve kuvvetler ayrılığının belirlenmediği toplumlar asla anayasaya sahip değildirlir" ilkesinde görmekteyiz¹⁴⁴.

Anayasanın bu siyasi niteliği, anayasal devlet ile anayasalı devleti birbirinden ayırmaktadır. Çünkü, tanımı gereği her devletin bir anayasası vardır, fakat rejimi anayasal olmayabilir. Aynı şekilde, devlet iktidarının sınırlandırılması için yararlanılabilecek teknikleri ifade bir terim arayışının sonucunda Amerikalılar bu teknikleri anayasa olarak adlandırmışlardır. Yine Amerikalılar, anayasa terimini "siyasal düzen"den başka, "siyasal özgürlük"ü de içerdiği için kabul etmişlerdir. Sonuçta, liberalizm anayasal olarak sınırlı devlet ve hukuk devlet anlayışlarını savunur¹⁴⁵.

Sonuç olarak, liberal demokrasinin anayasal devleti öngörmesi anlamında "anayasal liberalizm" hükümetin seçilmesi ile ilgili yöntemlerinden ziyade hükümetlerin hedefleri ile ilgili olmaktadır. Anayasal liberalizm, Batı tarihi açısından kökleri derinlerde olan ve bireyin özerklik ve haysiyetini, hangi kaynakları devlet, kilise veya toplum gelirse gelsin, zorlamaya karşı korumayı amaçlayan bir geleneğe işaret etmektedir.

Bu kavram birbiri ile yakından ilişkili olan "Anayasal liberalizm liberaldir" fikrini ortaya çıkarmaktadır. Bunun nedeni, Antik Yunan'la başlayan ve bireysel özgürlüğe vurgu yapan bir felsefi akıma dayanmasıdır. Anayasalıdır çünkü, Romalılarla başlayan hukukun hakimiyeti geleneğine dayanır. Anayasal liberalizm Batı-Avrupa ve Amerika Birleşik Devletlerinde bireyin hayat ve mülkiyet haklarıyla din ve ifade özgürlüğünün müdafaası olarak gelişmişti. Bu hakların teminat altına alınması için devlet kurumlarının her biri üzerindeki kontrolleri, kanun önünde eşitliği,

¹⁴⁴ Leif Wenar, "Political liberalism: an internal critique", *Ethics*, 106.1 (1995): 32-62.

¹⁴⁵ Richard Bellamy, *Liberalism and pluralism: Towards a politics of compromise*, Routledge, 2002.

tarafsız mahkemeler ve hakimleri, kilise ve devlet ayrılığının gerekli olduğu vurgulanmıştır.

1.7.3. Siyasal Temsil

Anayasacılık hareketlerinin gelişim çizgisinin iki temel direği bulunmaktadır. Birincisi, egemenliğin millet/halk tarafından kullanılması ile ilgili olan temsili rejim, diğeri de devlet iktidarını bölmek suretiyle yönetimde baskıyı önleyecek olan kuvvetler ayrılığı ilkesi. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, ifadesini genel olarak anayasal devlette bulmuştur. Liberal demokrasilerin temsili demokrasiler olması ise aynı zamanda modern demokrasi pratiğinin bir sonucudur¹⁴⁶.

Kapani'nin de ifade ettiği gibi, demokrasilerde yönetim halkın veya çoğunluğun elinde değildir. Bu durum zaten pratik anlamda da imkansızdır. Siyasal kararlar halk tarafından alınamadığı gibi, halkın bu kararlara karıştığı da düşünülemez. Demokratik rejimlerde halk, kendisini yönetecek lideri seçmektedir. Seçilen lider siyasal kararları almaktadır. Halk, tercihleri yapacak azınlığı oy ile işbaşına getirir¹⁴⁷.

Sartori “çağdaş demokrasiler, sınırlı çoğunluk yöntemine, seçim usullerine ve iktidarın temsil yoluyla devredilmesine dayanırlar” demiştir¹⁴⁸. Bu, halkın tamamı içinde bazılarının daha çok bazılarının ise daha az hesaba katılmaları anlamına gelmez. Seçim sonucunda beliren ve halkın iradesi denen şey daha çok halkın rızasıdır.

Liberal demokrasilerin temsili demokrasiler olmasının başlıca nedenlerinden birisi de parlamenter rejimin ortaya çıkışıdır. “Parlamenter rejimin ortaya çıkışı her ülkede güçlü ama gerilemekte olan monarşik iktidar ile gelişmekte olan temsili organın yani parlamentonun uzlaştıkları bir döneme rastlamaktadır. Bu bakımdan, tarihsel kökeninde parlamenter rejim hem liberal hem de seçkinler rejimidir¹⁴⁹.

Liberal demokrasilerin rızaya dayalı yönetimi öngörmesi, yönetimlerin kaçınılmaz olduklarına göre, önemli olan onların vatandaşların haklarını koruması ve ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Bu yönetimlerin aynı zamanda varlık nedenidir. Yönetim

¹⁴⁶ Wingenbach, **Institutionalizing agonistic democracy: Post-foundationalism and political liberalism**, Routledge, 2016.

¹⁴⁷ Kapani Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989

¹⁴⁸ Sartori, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁴⁹ David Conway ve Atilla Yayla, "Klasik Liberalizm", **Liberal Düşünce Dergisi**, 64 (2011): 85-90.

gücünü kullanma hakkına seçimde başarılı olanlar sahip olurlar ve bu bir temsili demokrasi sistemidir. En önemli husus, seçimlerin yarışmacı olmasıdır ve bu siyasal çoğulculuk ilkesidir.

Siyasal çoğulculuk sivil toplumu ve özerk grupların faaliyetlerini öngörür. Dolayısıyla, “çağdaş siyasal söylemde özerk grup faaliyetleri aracılığıyla gerçekleştirilen iş birliği ve fikir alış-verişi “sivil toplum” başlığı altında toplanır. Sosyal kimliğin ve menfaatlerin farklı üniteleri, devletten (ve hatta partiden) bağımsız kalarak, sadece yöneticilerin keyfi hareketlerini sınırlamakla kalmayıp, aynı zamanda diğer vatandaşların tercihlerini de farkedebilen, davranışlarında kendisine daha fazla güvenen, kollektif bir iyilik amacıyla kendini feda etme husunda çok daha medeni bir perspektif taşıyan daha erdemli vatandaşların biçimlenmesine de katkıda bulunur¹⁵⁰.

Daha da iyisi sivil toplum, idarede, birey ve devlet arasındaki uyuşmazlıkları çözmeye ve üyelerinin hareketlerini devletin yaptırım gücü olmadan denetlemeye gücü yeten bir ara tabakanın meydana gelmesini sağlar. Artan taleplerle kanun koyucuya yüklenmek ve sistemi işlemez hale getirmektense uygulanabilir bir sivil toplum modeli yalnızca piyasanın özelleştirilmesine güvenmeden uyuşmazlıkları çözebilir ve vatandaşlığın kaliteli bir kimliğe bürünmesini sağlayabilir.

Temsilciler, direkt veya dolaylı yollardan seçilse dahi, çağdaş demokrasilerde temelde işin önemli bir bölümünü yerine getiren kişilerdir. Temel sorun, bir politik elit veya profesyonel bir politikacı sınıfın olup olmayacağı değildir. Burada önemli olan, temsilcilerin ne şekilde seçileceğidir. Aynı zamanda davranışlarından ötürü nasıl sorumlu tutulduğudur.

¹⁵⁰ Murat Yildirim, "Sivil Toplum ve Devlet", **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 27.2 (2003): 226-242.

1.8. Liberal Politikanın Temelleri

1.8.1. Özgürlük

Klasik liberalizmin temel bir özelliği, bireysel özgürlüğü desteklemesidir. Özgürlük savunuculuğu (baskıcı güçlere karşı mücadeleden kaynaklanan) her zaman mutlakiyetçiliği önleyici ve anti-teokratiktir. Özgürlük, din özgürlüğü, konuşma özgürlüğü, toplanma ve benzeri şeyleri ifade eder, ancak çoğu liberal için daha çok şey ifade etmektedir. Geleneksel ve çağdaş olan çoğu liberal “özgürlüğü”, liberal etik ve politik teorinin özü olarak kabul eder¹⁵¹.

Klasik liberalizmin kurucularından biri olan Locke, bireylerin doğal olarak özgür olduğuna ve yalnızca doğa yasalarına tabi olduğuna inanıyordu. Locke'a göre, siyasal iktidarı doğru anlamak ve uygun bir kaynaktan elde etmek için, tüm insanların doğal olarak hangi durumda olduğunu göz önünde bulundurmalıyız¹⁵². Bu durumda, insanlar, kimsenin iznini istemeden eylemlerini yapabilmekte ve istedikleri şeyleri herhangi bir şekilde elden çıkarmakta özgürdürler.

Doğal özgürlük hakkı, müdahale edilmemesi gereken bir haktır. Özgür olmak, sınırlama ve başkalarından gelen şiddetten kurtulmaktır. Çağdaş liberallerin “olumsuz özgürlük” olarak tanımladıkları bir haktır. Locke, bireylerin siyasi bir toplumun avantajlarını sağlama eylemlerine kısıtlamalar getirilebileceğini düşünmesine rağmen, bu kısıtlamalar, yalnızca bu malları elde etmek için gerekli olduğu sürece haklı çıkar¹⁵³.

Bir hükümet, bireylerin mallarını ve uygun olduğunu düşündükleri kişileri elden çıkarma haklarını korumalıdır. Ve eğer bir hükümet bunu yapmazsa, üyeleri onu feshetmekte ve yeni bir hükümet kurmakta haklıdır. J.S. Mill, her bireyin kendi hayatıyla ilgili konularda kendi isteklerine göre hareket etmekte özgür olması gerektiğini düşünmektedir. Bir toplum ve üyeleri özgürlüğüne saygı göstermelidir.

¹⁵¹ Keith Tribe, "Liberalism and neoliberalism in Britain, 1930-1980." The road from Mont Pelerin: The making of the neoliberal thought collective (2009): 68-97.

¹⁵² Razeen Sally, "Classical liberalism and international economic order", **Constitutional Political Economy** 9.1 (1998): 19-44.

¹⁵³ Norman Barry, **On classical liberalism and libertarianism**, Springer, 1987, s. 148.

Mill, toplumun bazı koşullar üzerinde serbest harekete müdahale etmesine izin vermektedir¹⁵⁴.

Gücünün, medeni bir topluluğun herhangi bir üyesi üzerinde haklı olarak kullanabileceği tek amacın, başkalarının zarar görmesini engellemektir. Başkalarına zarar vermenin önlenmesi, özgürlüğü sınırlamanın tek nedenidir. Zarar ilkesinin nasıl yorumlanması gerektiği tartışmalı bir konudur. Ancak Mill'in bireylerin seçim yapma ve yaşama konusunda iyi fikirlerine göre geniş bir kapsama alanı olmasını sağlamak istediği açıktır¹⁵⁵.

Mill, Locke ve birçok klasik liberal için özgürlük, Berlin'in negatif özgürlük olarak tanımladığı şeydir: Normalde hiçbir insanın başkalarının faaliyetlerine karışmadığı ölçüde serbest olduğu söyler. Bu anlamda siyasal özgürlük, bir insanın başkaları tarafından engellenmeden hareket edebileceği alandır. Olumsuz özgürlük, eylemini engelleyebilecek bir şeyin (diğer bir deyişle engellerin, kısıtlamaların veya başkalarının müdahalesinin) olmaması ile tanımlanır¹⁵⁶.

Negatif özgürlük kavramı, en yaygın olarak, serbest dolaşım, din özgürlüğü ve ifade özgürlüğü gibi liberal demokratik toplumların liberal savunma savunmasında ve paternalist veya ahlaki devlet müdahalesine karşı savlarda olduğu varsayılmaktadır. Bazıları, özel mülkün zorunlu olarak olumsuz özgürlüğü arttırdığı iddiasına itiraz etmesine rağmen, çoğu zaman özel mülkiyet hakkı savunmasına da çağrılmaktadır¹⁵⁷.

Berlin'in ifadesiyle, olumsuz özgürlük kavramı genellikle "öznenin hangi alanda ne yapabileceği veya neyi bırakabileceği" sorusuna cevap vermeye çalışmak için kullanılır. Joseph Raz ve Charles Taylor gibi bazı liberaller, pozitif özgürlüğün liberalizm için temel olduğunu düşünmektedir. Görüşlerine göre bir bireyin özerkliği özgürlüğünün ölçüsüdür. Olumlu özgürlüğün refahını sürmek için bir kişi kendi belirleyici olmalı, yani rasyonel olarak kendi amaçlarını seçmeli ve izleyebilmelidir. Kendini belirleme, kendini kontrol etme, kendine hâkim olma ve kendini gerçekleştirme becerisinde bulunan bir bireyde bulunmayı gerektirir.

¹⁵⁴ David Conway, **Classical liberalism: The unvanquished ideal**, Springer, 1995, s. 87.

¹⁵⁵ James M. Buchanan, "The Soul Of Classical Liberalism", **Independent Review-Oakland**, 5.1 (2000): 111-120.

¹⁵⁶ John Rawls, **Political liberalism**, Columbia University Press, 2005, s. 17.

¹⁵⁷ Michael W Doyle, "Liberalism and world politics.", **American political science review**, 80.4 (1986): 1151-1169.

Olumlu özgürlük teorisyenleri, bireyin özerk hareket etme kabiliyetini etkileyen iç faktörlerle ilgilidir. Bunlar, yetersiz bir eğitim veya sosyal koşuldaki kaynaklanan faktörleri içerebilir. Kapalı bir toplumdaki kadın, geleneğinin gerektirdiği şekilde seçim yapmalıdır. İstedikini yaparsa da özgür değildir. Carter'a göre “Demokratik bir toplumun özgür bir toplum olduğunu söyleyebiliriz çünkü kendinden kararlı bir toplumdur ve o toplumun bir üyesi demokratik sürecine katıldığı ölçüde özgürdür”¹⁵⁸.

Ancak, pozitif özgürlük kavramının bireyseldi uygulamaları da vardır. Örneğin, bazen bir hükümetin, bireylerin kendi kendine yeterli olmaları ya da kendini gerçekleştirmelerine ulaşmak için gerekli koşulları yaratmayı hedeflemesi gerektiği söylenir. Bu anlamda olumlu hürriyeti tercih edenler, genel olarak herkese, gerçekten özgür olmalarını sağlayacak yeterlilikte kaynaklar sağlanması gerektiğini düşünürler. Bireylerin kendilerini gerçekleştirebilmelerini sağlamak için dağıtıcı bir adalet ve diğer önlemleri dikkate alırlar.

Yukarıdaki özgürlük konusundaki tartışmadan, klasik liberalizmin neden çok kültürlü bir toplum için temel teşkil ettiğini anlayabiliriz. Olumsuz özgürlük, bireylerin dinlerini seçip uygulayabilmelerini ve devletten ya da başkalarından (insanlara zarar vermediği sürece) kültürlerini koruyabilmelerini sağlar. Özerklik veya seçeneklere sahip olma konusundaki pozitif özgürlük, kendileri için gerçekten iyi bir seçim yapabileceklerini ve kaynakların yetersizliği nedeniyle ideallerinin peşinden koşmayacaklarını garanti eder¹⁵⁹.

1.8.2. Eşitlik

Bütün liberaller, ahlâki açıdan bireylerin eşit olduğunu vurgulamaktadır. Her insana eşit saygı gösterilmelidir. Liberal toplumlarda bu gereklilik, temel ve asgari bir eşitlik standartı, ahlaki gerekçelendirmenin temeli olarak liberal ahlak felsefesinde hizmet eder. Liberaller, genellikle, örneğin aynı temel ihtiyaçlara sahip olarak, kişilerin önemli ve önemli hususlarda aynı olduğunu varsaymaktadır.

¹⁵⁸ Doyle, **a.g.e.**, ss. 1151-1169.

¹⁵⁹ Will Kymlicka, **Liberalism, community, and culture**, Oxford University Press, 1991, s. 242.

Rawls, birincil malları, bütün bireylerin takip etmeyi seçtikleri hedefleri ne olursa olsun isteyecekleri mallar olarak tanımlar. İkinci ilke olan adalet ilkesine göre toplumun tüm üyelerine dağıtılması gerekir. Bununla birlikte, liberaller bireylerin zevkleri, durumları veya tercihleri ile aynı olduklarını veya aynı şekilde muamele görmeleri gerektiğini varsaymamaktadır¹⁶⁰.

Görüşlerine göre eşitlik, kişisel niteliklerdeki çeşitlilik ve eşitsizliklerle olduğu kadar iyinin farklı fikirleriyle de uyumludur. Ahlaki eşitlik, liberallerin politik felsefesinde, siyasi eşitlik anlamına gelir¹⁶¹. Bireyler, vatandaşlığın gerektirdiği haklara eşit şekilde sahip olan eşit vatandaşlardır. Devletin izin vermesi, teşvik etmesi ve koruması gereken özgürlük her bir vatandaşa eşit olarak aittir.

Marshall'a göre, vatandaşlık, herkese tam ve eşit bir toplum üyesi olarak muamele edilmesini sağlamalıdır. "Vatandaşlık statüsüne sahip olan herkesin statü ile verilen hak ve görevler bakımından eşit olduğunu" ifade etmektedir. Marshall vatandaşlık haklarını üç kategoriye ayırır: Sivil haklar, siyasi haklar ve sosyal haklar¹⁶².

Sivil haklar; konuşma, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk sahibi olma ve geçerli sözleşmeleri yapma ve adalet yapma hakkını içerir. Siyasi haklar, oy kullanma ve siyasi ofise sahip olma haklarıdır. Sosyal haklar eğitim, sağlık bakımı, işsizlik sigortası ve yaşlılık aylığı haklarıdır.

Marshall için toplam vatandaşlık ifadesi liberal bir demokratik refah devleti gerektirir. Liberal bir refah devletinde, toplumun her üyesine medeni, siyasi ve sosyal haklar garanti edilir. Bu tür bir devlet aynı zamanda toplumun her bir üyesinin toplumun ortak yaşamına katılabilen ve onlardan zevk alabilen tam bir toplum üyesi gibi hissetmesini sağlar. Ancak, liberaller eşitliğin ne anlama geldiğine göre farklılık gösterir¹⁶³.

Nozick ve Locke gibi bazı liberaller, liberal bir devletin kaynakları eşitleme girişimlerine karşı çıkarlar. Onlar için eşitlik, sahiplenme hakkına eşit derecede doğal

¹⁶⁰ Jürgen Habermas, "Reconciliation through the public use of reason: remarks on John Rawls's political liberalism." **The journal of philosophy** 92.3 (1995): 109-131.

¹⁶¹ Marshall Cohen, "Liberalism and disobedience." **Philosophy & Public Affairs** (1972): 283-314.

¹⁶² Paul Marshall ve David Laws, **The Orange Book: Reclaiming Liberalism**, London: Profile Books, 2004, s. 28.

¹⁶³ Ralf Dahrendorf, "Liberalism." **The Invisible Hand. Palgrave Macmillan**, London, 1989. 183-187.

sahip olma hakkı da dahil olmak üzere eşit özgürlük ve mülkiyet hakları anlamına gelir. Başkaları için yeterli ve iyi olduğu sürece her bireyin mülk edinme hakkı aynıdır. Bununla birlikte, Marshall gibi birçok liberal, eşitliğin, bireylerin sosyal kaynaklardan eşit bir pay almasını gerektirdiğine inanmaktadır. Yararlanıcılar için, adil bir pay, tüm bireylerin çıkarları eşit olarak değerlendirildiğinde faydayı maksimize eden paydır¹⁶⁴.

Faydacı hesaplamalarda herkes birden az değil, birden fazla olarak sayılır. Ancak birçok liberal, bir faydacı dağılımın sonucu olarak ortaya çıkabilecek eşitsizliklerden mutsuzdur. Rawls'a göre, faydacılık, genel iyilik uğruna birine zarar vermeyi olanaksız kılan bir ayırım olan kişiler arasındaki ayırımı ciddiye almamaktadır¹⁶⁵. Malların eşit olarak dağıtılabileceğini ya da dağıtılması gerektiğini düşünmez.

Ancak, eşitsizliklerin, özellikle dezavantajlı gruptaki insanlar için, herkes için yaptıkları iyiliğe atıfta bulunarak doğrulanması gerekir. Ona göre, adalet ilkeleri, kendi menfaatlerini ilerletmekle ilgilenen özgür ve rasyonel kişilerin, bu tür prensipleri seçmeleri gerekiyorsa, sosyal yaşam biçimlerini ve kurumları yönetmeli” yani kendi yeteneklerine, psikolojik yeteneklerine ve iyilik anlayışına, toplumdaki statü ve konumlarına ve üye olacağı toplumun gelişim düzeyine aldırış etmemelidir¹⁶⁶. Bu seçim partilerinin pozisyonuna “orijinal pozisyon” denir. Birincisi cehaletimizin bizi rasyonel bir seçim yapamayacak kadar bırakacağını düşünebilir.

Ancak Rawls, kendimizi dünya hakkında yani genel gerçekler hakkında sınırsız bilgi, fırsatlar, zenginlik ve öz saygı olarak kabul ettiği “birincil sosyal mallar” bilgisine sahip olduğumuzu hayal ettiğimizi düşünür¹⁶⁷.

Ayrıca, asıl konumdaki motivasyonlarımızın “rasyonel ve karşılıklı ilgisiz” insanlar olduğunu varsayar¹⁶⁸. Rawls'a göre, iki adalet ilkesine varacaklardır:

- 1) Her insan, tamamen yeterli bir düzeyde eşit hakka sahiptir.

¹⁶⁴ Jonathan Wolff, **Robert Nozick: property, justice and the minimal state**, John Wiley & Sons, 2018.

¹⁶⁵ Rawls, **a.g.e.**, s. 187

¹⁶⁶ Rawls, **a.g.e.**, s. 187

¹⁶⁷ Rawls, **a.g.e.**, s. 187

¹⁶⁸ Paul Weithman, **Why political liberalism?: on John Rawls's political turn**, OUP USA, 2010, s. 71.

2) Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler, fırsat eşitliği koşullarında herkese açık ofislere ve pozisyonlara bağlanmalıdır ve toplumun en az avantaj sağlayan üyeleri en büyük yararı almaları gerekir¹⁶⁹.

Liberal eşitlikçilik, farklılığın kabulünü sosyal ve ekonomik eşitlik taahhüdüyle birleştirir. Rawls'un adalet ilkelerinde iki tür eşitlik ortaya çıkmaktadır: “Bazılarının tercih ettiği ve kesinlikle daha yüksek statü veya prestij kazandıracak olan malların dağıtımına ilişkin eşitlik ve sosyal konumlarına bakılmaksızın kişilere verilen saygı için geçerli olan eşitlik”¹⁷⁰.

Rawls, ilk eşitlik türünün ikinci adalet ilkesiyle, ikinci eşitlik türünün ilk adalet ilkesiyle ve karşılıklı saygı ile ilgili doğal görevleriyle tanımlandığını söyler¹⁷¹. Karşılıklı saygı, bireylerin kendi iyiliği ile ilgili kendi fikirlerini seçme ve takip etme yeteneklerine saygı duymalarını içerir, böylece çeşitliliğe izin verir. Fark ilkesine gelince, eşitlik varsayılan konumdur ve eşitsizlikler gerekçe gerektirir.

Eşitlik ayrıca Dworkin'in adalet teorisinde merkezi bir rol oynamaktadır. Ona göre saygı eşitliği temel liberal gereksinimdir. Saygının eşitliği, eşit kaygılı muamele görme hakkı anlamına gelir. Bir hükümetin “bazı vatandaşların daha fazla hakkına sahip oldukları gerekçesiyle, daha fazla endişeye layık oldukları için, malları veya fırsatları eşit olarak dağıtmaması gerektiği konusunda ısrar eder. Bir vatandaşın iyi yaşam anlayışının bir başkasınınkinden daha asil veya üstün olduğu gerekçesiyle özgürlüğü kısıtlamamalıdır”¹⁷².

Dworkin'in eşit saygı konusundaki ısrarının ve dolayısıyla eşit hakların ardında, bireyler için bireysel sorumluluğa verdiği önem, kişisel tercih yapma alıştırmaları ve her biri adalet fikrini belirgin kılan öz-belirleme arayışı ve büyük ahlaki ideal bulunur¹⁷³. Politik felsefesinin merkezinde, azınlık gruplarının üyeleri için eşit

¹⁶⁹ Weithman, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁷⁰ Robert Song, **Christianity and liberal society**, Oxford University Press on Demand, 2006, s. 45.

¹⁷¹ Craig Campbell ve Geoffrey Sherington, "Australian liberalism, the middle class and public education from Henry Parkes to John Howard: Essays in honour of Professor Emeritus Richard Edward Aldrich." **Education research and perspectives**, 31.2 (2004): 59.

¹⁷² Ronald Dworkin, "Liberal community." **Sexual Orientation and Rights**. Routledge, 2017, ss. 133-158.

¹⁷³ Campbell, **a.g.e.**, s. 52.

muamele savunmasıdır. Ona göre, bir adalet teorisinin gerekçesi, bir toplumdaki azınlıklara nasıl davrandığı konusunda yatmaktadır.

Saygının eşitliği gerekliliğine göre, insanlar konuşmalarında veya eylemlerinde sınırlı kalmamalı, çünkü çoğunluğu faaliyetlerini ahlaksız, tehdit edici veya ahlaksız olarak görür. Çoğunluğun demokratik kararları azınlık mensuplarının eşit haklarını ihlal etmemelidir. Liberal bir demokratik toplum, liberal olmaktan vazgeçmeden azınlıklardan siyasal hakları alamaz. “Ayrımcılık karşıtı lehine, bir azınlığın eşit saygı ve kaygı hakkına sahip olduğu argümanının bir prensip argümanı olduğunu” vurgulamaktadır¹⁷⁴.

1.8.3. Tolerans ve Hoşgörü

Liberaller hoşgörüyü destekler. Çağdaş liberaller için, hoşgörünün ideallığı, devletin tarafsızlığına olan bağlılığı, bireysel özgürlüğü teşvik etmesi, bireyler için eşit kaygıları ve sosyal birliğin ve barışın korunmasını sağlamak gibi diğer liberal değerlerle yakından bağlantılıdır¹⁷⁵. Hoşgörünün olumsuz versiyonu (“yaşa ve bırak yaşasın”) insanların başkalarının ibadet, konuşma ve yaşam biçimlerine müdahale etmekten kaçınmasını gerektirir¹⁷⁶.

Özgürlük hakkı, başkalarına hoşgörü görevi verir. Ancak hoşgörünün başka yollarla da haklılaştırıldığı görülmüştür. Locke, sivil ve dini otoritelerin dinsel inanç çeşitliliğini tolere etmesi gerektiğini, çünkü gerçek inancın belirlenemeyeceğini savunur. Mill'in başkalarının ideallerine ve seçimlerine tolerans göstermesi, kendini gerçekleştirme olarak özgürlüğünü savunmasından kaynaklanır¹⁷⁷.

Forst'e göre, “... liberal etik argüman hoşgörülü olması gereklidir çünkü etik özerklik, yani seçme, sürdürme ve değiştirme özerkliği, iyi yaşam için gerekli bir varsayımdır”¹⁷⁸. Birçok liberal, özgürlük veya özerklik için gerekli olan toleransı

¹⁷⁴ Ronald Dworkin, "Liberal community." **Sexual Orientation and Rights**. Routledge, 2017. 133-158.

¹⁷⁵ Neus Torbisco Casals, **Group rights as human rights, a liberal approach to multiculturalism**, Springer.2007, s. 111.

¹⁷⁶ Casals, **a.g.e.** s. 112.

¹⁷⁷ Casals, **a.g.e.** s. 112.

¹⁷⁸ Rainer Forst, **Contexts of justice: Political philosophy beyond liberalism and communitarianism. Vol. 9**. Univ of California Press, 2002, s. 187.

savunur. Dworkin, saygı eşitliği gereği olarak bunu savunmaktadır. Onlar için hoşgörü, daha temel bir ahlaki bağlılıktan kaynaklanmaktadır ve bu nedenle kendisi de temel değildir¹⁷⁹.

Bununla birlikte, bazı çağdaş liberaller, hoşgörünün, liberal bir toplumun, üyeleri liberal olmayanlar da dahil olmak üzere, çeşitli azınlık gruplarının çeşitliliğini birleştirmesine olanak sağlayan temel bir liberal erdem olduğuna inanmaktadır.

Hoşgörü ahlaki ya da politik bir biçimde olabilir. Ahlaki tolerans şu şekilde anlaşılabilir:

1. “X, Y'nin Z yapmasına toleranslıdır;
- 2) X, Y'nin Z yapmasını önleme araçlarına sahiptir; ve
- 3) X, Y'nin Z yapma hakkını tanıdığı için Y'nin Z yapmasını engellemez”¹⁸⁰.

Dolayısıyla ahlaki hoşgörü, bireylerin, başkalarının davranışlarına tepkilerinde, hatta itici hatta ahlaka aykırı bulduğu davranışlar da dahil olmak üzere, kısıtlama kullanmalarını gerektirir. İnsanları davranışlarını değiştirmeye veya inançları için cezalandırmaya zorlamaya çalışmamalıyız (buna rağmen, hoşgörü mutlaka başkalarını eleştiremeyeceğimiz veya uyuşmazlığımızı medeni bir şekilde ifade edemeyeceğimiz anlamına gelmez).

Ahlaki hoşgörü kişiler arasındaki ilişkilerle ilgili olmakla birlikte, siyasi hoşgörü siyasi gücün kısıtlanması ile ilgilidir. Siyasi hoşgörü, en azından devletin “devlet dini” dışındaki dinlerin uygulanmasını hoş görmesini şart koşar. Ancak Locke'un siyasi hoşgörüsünün, dini ve diğer ideolojik konularda devletin tarafsızlığını gerektirdiği varsayılmaktadır. Liberal bir demokrasideki politik hoşgörü mahremiyete saygı, din ile devletin ayrılması ve aynı zamanda bireylerin özgürlük ve eşitliği için bir saygı ile devam eder¹⁸¹.

Tüm liberaller, hoşgörünün sınırlarının olduğu konusunda hemfikirlerdir. Liberallerin, bireylerin başkalarına zarar vermediği sürece yaptıkları eylemlere tolerans göstermeleri beklenir. Ancak zarar ilkesi, zarar sayılan şeylerle ilgili sorular

¹⁷⁹ Forst, **a.g.e.**, s. 187.

¹⁸⁰ Jacek Holówka ve Witold Jacórzyński. "Authors and editors." **Ethical liberalism in contemporary societies** 12 (2009): 157.

¹⁸¹ Forst, **a.g.e.**, s. 187.

ortaya çıkarmaktadır. Liberal bir toplum militan anti-liberalleri veya hoşgörüsüz insanları tolere edebilir mi? Bu soruyu cevaplamanın genellikle bir paradoks oluşturduğu düşünülmektedir¹⁸².

Eğer anti-liberallere veya hoşgörüsüz insanlara hoşgörü gösterilmezse, o zaman onlara özgür ve eşit bireylerin hakları verilmemektedir. Bir başka deyişle, devlet liberal olarak kabul edilemez. Eğer liberaller ve hoşgörüsüz insanlara hoşgörü gösteriliyorsa, hoşgörüsüzlüğe izin verilir. Dolayısıyla ne yaparsa yapsın, toplum liberalizmin taahhütlerini yerine getirmekte başarısız olur.

Fiala, bu paradoksu çözmenin bir yolunun birinci dereceden kararlar ve ikinci dereceden ahlaki taahhütler arasındaki ayrımı tanımak olduğunu düşünüyor. Birinci derece kararlar, duygusal tepkileri ve belirli tutum ve davranışlara odaklanan diğer pratik yargıları içerir. İkinci dereceden ahlaki taahhütler, rasyonel evrensel ilkelere yönelik duygu ve özelliğin ötesine geçen daha karmaşık yargıları içerir¹⁸³.

Hoşgörü paradoksu ile ilgili olarak, bir şeye karşı birinci dereceden bir tepki ile özgürlüğe saygı ilkesine ve alçakgönüllülük veya özdenetim erdemlerine ilişkin ikinci dereceden bir taahhüt arasında bir çatışma vardır. Paradoks bu ikinci dereceli taahhüdün birinci dereceden tepkisine koz olduğunu kabul ederek çözülür.

Bu nedenle (birinci dereceden taahhütlerimize dayanarak) olumsuz birinci dereceden kararların normal sonuçlarını takip etmekten kaçınmak için iyi sebeplerimiz olabilir¹⁸⁴. Bununla birlikte, gerçek bir ikinci dereceden taahhütler çatışması olduğunda, yani bireysel özgürlüğe hoşgörülü bağlılık başkalarının özgürlüğünün hoşgörüsüz bir şekilde reddedilmesine karşı olduğunda, hoşgörüye gerek yoktur. Diğer bir deyişle, paradoks toleransın göreliliğe bağlılık değil, özgürlüğün ve birinci dereceden kararlar ile ikinci dereceden ahlaki taahhütler arasındaki ayrımın bir taahhüdü olduğunun farkında olduğumuzda çözülür¹⁸⁵.

Bir erdem olarak hoşgörü uygulaması, azınlıkların liberal bir toplumda yer almasını sağlar. Azınlık gruplarının kendine özgü etnik ve dini uygulamalarına, liberal

¹⁸² Stefan Auer, **Liberal Nationalism in Central Europe**, Routledge, 2004, s. 342.

¹⁸³ Andrew Fiala, "Terrorism and the Philosophy of History: Liberalism, Realism, and the Supreme Emergency Exemption." **Essays in Philosophy** 3.3 (2002): 2.

¹⁸⁴ Fiala, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁸⁵ Fiala, **a.g.e.**, s. 3.

bir toplumun hoşgörü uyguladığı zaman çoğunluk grubu üyeleri tarafından müdahale edilmemesine ve hatta saygı duyulmasına izin verilmektedir. Dolayısıyla, liberal çoğul bir toplumda, barış ve etnik ve dini grupların ahenkli bir arada bulunmasını teşvik etmek için hoşgörü önemlidir.

1.8.4. Liberal Tarafsızlık

Tarafsızlık kavramı, liberal özgürlük, eşitlik ve hoşgörü şartlarına bağlıdır. Tarafsızlık, "... tüm vatandaşların belirli amaçlarını sürdürmeleri için eşit fırsatlar sağlarken, belirli yaşam planlarını veya malların kavramlarını teşvik etmek için araya girmekten kaçınma yükümlülüğü" olarak tanımlanabilir¹⁸⁶.

Kymlicka'ya göre, "Çağdaş teorinin ayrı bir özelliği tarafsızlık" vurgusudur. Devletin iyi yaşam hakkındaki belirli fikirleri ödüllendirmemesi veya cezalandırmaması gerektiği, aksine farklı ve potansiyel olarak çelişkili olduğu nötr bir çerçeve sağlaması gerektiği görüşü iynin kavramları takip edilebilir¹⁸⁷.

Bunun anlamı, devletin politikalarını, iyi yaşam hakkındaki belirli kavramların içsel üstünlüğü veya aşağılıklarına dayanarak haklılaştırmaması ve insanların bu farklı kavramların değerine ilişkin yargılarını etkilemeye çalışmaması gerektiği anlamına gelir. Liberalizm tarihinde, tarafsızlık, her şeyden önce dine ilişkin tarafsızlık anlamına gelmektedir.

Dine ilişkin tarafsızlık, bir toplumdaki dini inanç çeşitliliğiyle baş etmenin bir yoludur ve bu nedenle 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'yı sürükleyen dinle ilgili çatışmalara bir çözümdür. Din meselelerindeki tarafsızlık, laik bir devletin savunuculuğuyla devam eder. Laik bir devlette dinin özel bir mesele olduğu varsayılmaktadır. Bireyler istedikleri gibi ibadet etme hakkına sahiptir. Ancak dini yaşam tarzlarını desteklemek için politik gücü kullanmaya çalışmamalıdır¹⁸⁸.

¹⁸⁶Torbisco Casals, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁸⁷ Will Kymlicka ve Sarah V. Wayland. "Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights." **Canadian Ethnic Studies**, 28.2 (1996): 174.

¹⁸⁸ John Tomasi, "Kymlicka, liberalism, and respect for cultural minorities.", **Indigenous Rights. Routledge**, 2017, 123-146.

Dworkin, tarafsızlığı, eşitliğin temel değerinin gerektirdiği gibi görür. Eşit saygı, devletin çoğunluğun tercih ettiği yaşam tarzını destekleyemeyeceği veya çoğunluğun zararlı, iğrenç ya da değersiz olduğunu kabul etse bile, bir kişinin iyiliğini sürdürmesini engelleyemeyeceği anlamına gelir. Tarafsızlığın gereği, liberalizmi muhafazakârlıktan ve farklı sosyalizm biçimlerinden ayıran temel unsur olduğunu düşünür¹⁸⁹.

Siyasi Liberalizm'de adalet ilkeleri konusunda istikrarlı bir fikir birliği beklentisi, örtüşen bir fikir birliği oluşturulmasına bağlıdır. Üst üste gelen bir fikir birliği içinde vatandaşlar, kendi kapsamlı doktrinlerinin içindeki nedenlerle aynı temel ilkeleri desteklemektedir. Her dini veya kültürel grubun, prensipleri kendi bakış açısından destekleme nedeni vardır.

Prensiplerin kendileri, iyi olanın herhangi bir özel anlayışına dayanmazlar. Rawls, bu siyasi adalet anlayışını, geniş çeşitlilikte iyilik anlayışına sahip olan kişilerin kabul edebilmesini sağlamak için önermektedir. Siyasi bir adalet anlayışı, herhangi bir sayıda dünya görüşüne uyan bir “modül” dür. Vatandaşlar liberal “modülün” kendi dünya görüşlerine nasıl uyduğunu kendileri için hesaplamaktadır¹⁹⁰.

Bazı vatandaşlar liberal adalet ilkelerini doğrudan en derin inançlarından türetilmiş olarak görebilir, bazıları ise liberal bir anlayışı kendi içinde çekici fakat çoğunlukla diğer kaygılarından ayrı kabul edebilir. Bireyler örtüşen fikir birliğini kendi kapsamlı doktrinlerinden anlayabilir ve destekleyebilirler, ancak kamusal tartışmada, herhangi bir kapsamlı öğretiyeye dayanmayan gerekçeleri kullanmaları gerekir.

Rawls'un görüşüne göre, kamuya açık sebep herhangi bir vatandaş grubunun dünya görüşlerini desteklememelidir. Bu nedenle, kamuoyu tarafından desteklenebilecek örtüşen bir fikir birliği, Rawls için sadece farklı bir toplumda sosyal istikrarı sağlama yolu değildir.¹⁹¹

Liberal temel yasalara uymak, bir vatandaşın başkalarının gücü karşısında ikinci en iyi uzlaşma değil, her bir vatandaşın kendi inançlarını verdiği en iyi

¹⁸⁹ Ronald Dworkin, "Liberal community." *Sexual Orientation and Rights*, Routledge, 2017. 133-158.

¹⁹⁰ Rawls, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁹¹ Rawls, *a.g.e.*, s. 257.

seçenektir. Rawls'un gördüğü gibi, kamuya açık sebep ve örtüşen bir fikir birliği, liberal devletin farklı bir toplumda tarafsızlığını sağlar. Tarafsızlık, liberal bir toplumun farklılıklara uyum sağlamak için en önemli özelliklerinden biridir.

Liberal devlet tarafından din ve kültürün tarafsız biçimde ele alınması, azınlık etnik ve dini gruplardaki kişilerin eşit muamele, fırsatlar ve haklar elde etmelerini sağlar. Tarafsızlığın, kendi dinlerini uygulamada özgür olmalarını, kendi kültürel faaliyetlerinde bulunmalarını ve toplumlarının yasaları ve siyasi uygulamalarının dezavantajı olmadan veya kendilerini kültürel olarak barındırmaya zorlamadan iyilik fikrine göre yaşamaları beklenir¹⁹².

1.8.5. Teknokrasi

Zaman içinde farklı dönüşümler geçiren bir kavram olan demokrasi gibi teknokrasi, endüstriyel toplumla birlikte gelişen ve sürekli değişen bir kavramdır. Teknokrasi'nin klasik tanımı "Teknik olarak eğitilmiş uzmanların uzmanlık bilgisi ve hâkim siyasi ve ekonomik kurumlardaki konumları sayesinde hüküm sürdüğü bir yönetim sistemi"dir¹⁹³.

Ana fikir, demokrasinin halkın yönetimine (demoslar) atıfta bulunmasına karşın, teknokrasi'nin uzmanlar tarafından yönetime atıfta bulunmasıdır. Bu terim ilk olarak 1919'da Amerikalı bir mühendis olan William Henry Smyth tarafından ortaya atılmış ve teknokrasi'nin gelecekteki uygun bir hükümet biçimi olduğu 70'lerde yaygın olarak kullanılmıştır. Yetenekli bireyler hem demokratik hem de demokratik olmayan rejimlerde lider hükümet pozisyonlarını giderek daha fazla doldurdıklarından, bilim adamlarının geleneksel politikacıların yerini alacağına inanılmaktadır. Örneğin Reagan bir ekonomist, Gorbaçov ve Özal bir mühendisti.

Maurice Duverger teknotemokrasiyi yeni oligarşiye benzeterek; teknotemokrasi'nin gelişimini üretim güçlerinde liberal demokrasinin gelişmesine yol açan 19. yy. sanayi devrimine benzeyen bir dönüşüme benzetmiştir. Yeni oligarşi

¹⁹² Rawls, **a.g.e.**, s. 257.

¹⁹³ Meynaud, Jean, *Technocracy*. New York: Free Press, 1969, s. 31.

eskisine göre idare ve devletle çok daha sıkı bir ilişki içerisinde; ona daha fazla ihtiyacı olan ve daha egemen haldedir.¹⁹⁴ 600-1,5 inhisari lisans – münhasır lisans

John Kennett Galbraith 1967 yılında, firmaların işlemesi için şart olan tüm bilgilere sahip kişileri birleştiren kolektif yönetimin tasvirini yapmıştır. Buna da teknostrüktür ismini vermiştir. Bireysel katkıların değerini ölçmenin, bunlara ne ölçüde itibar edileceğini ve bunun neticesinde işletmenin gelişme olanaklarının neler olduğunun belirlenmesinde tek çarenin çeşitli uzmanları birleştirmeden geçtiğini açıklamıştır. Bahsedilen bu küme teknostrüktörü oluşturmaktadır.¹⁹⁵ Liyakat sisteminde ortaya konduğu bu tanım içerisinde Duverger ise bu konudaki düşüncelerini “klasik liberalizmdeki rekabetin yerini bir yandan iktisadi tahmin ve planlama alırken öte yandan para iktidarının yerini yeni bir tür rekabet yaratan liyakat iktidarı alıyor.” Şeklinde açıklamıştır.

Özellikle soğuk savaş sonrası teknokrasi kavramı önemli ölçüde bilimsel ilgi görmüştür. Meynaud teknokrasiyi “teknik bilgi veya beceriye sahip olanların geleneksel politikacıların aleyhine iktidara yükselmesi” olarak tanımlamış, Burnham ise “yöneticilerin” teknik üstünlükleri temelinde yeni yönetici sınıf haline geleceğini ve güç kazanacağını savunmuştur¹⁹⁶.

Galbraith modern toplumlarda grup karar vermede "yol gösterici zekâ" yı oluşturacak geniş teknik uzmanlar ağını tanımlamak için tekno yapı terimini geliştirmiştir. Teknokrasinin etkileri yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bazıları teknokrasiyi karmaşık post-sanayileşmiş toplumlar için kaçınılmaz bir adım olarak görürken, diğerleri teknokrasi ve demokrasi arasında algılanan gerilimleri vurgulamaktadır¹⁹⁷. Birçoğu, giderek karmaşıklaşan toplumlarda halkın katılımını sağlamanın açık zorluklarına ve aynı zamanda demokrasi ve pazara doğru eşzamanlı geçişlerdeki açık çelişkilere işaret etmektedirler.

Bazı yazarlar, teknokratın karakteristiğini tanımlamaya odaklanmışlardır. Bell'e göre “teknokrat, teknik yeterliliği nedeniyle otoriteyi uygulayan kişidir. Post-

¹⁹⁴ Duverger, Maurice, Batı'nın İki Yüzü, Doğan Yayınevi, 1977, S.125

¹⁹⁵ Duverger, Maurice, Batı'nın İki Yüzü, Doğan Yayınevi, 1977, S.127

¹⁹⁶ Centeno, Miguel Angel. "The new Leviathan: The dynamics and limits of technocracy." *Theory and society* 22.3 (1993): 307-335.

¹⁹⁷ Galbraith, John Kenneth. *The new industrial state*. Princeton University Press, 2007.

endüstriyel toplumda, teknik beceriler güce erişim tarzının temeli ve eğitimidir”¹⁹⁸. Beceriler ve uzmanlık, genellikle teknokratik bir zihniyete sahip bireyler tarafından paylaşılan temel özellikler olarak kabul edilmektedir. Putnam (1977), İngiltere, Almanya ve İtalya'daki elit bürokratlar arasındaki teknokratik zihniyeti keşfederek kimin teknokrat olarak görülmesi gerektiği sorusunu ampirik bir vakaya dönüştürmeye çalışmıştır. Putnam, teknokratik bir zihniyetin öncelikle altı unsurdan oluştuğunu savunmaktadır. Bunlardan birincisine göre, bir teknokrat "teknğin siyasetin yerini alması gerektiğine ve apolitik terimlerle kendi rolünü tanımladığına" inanır. Bir teknokrat, problem çözmenin katı bir rasyonel yaklaşım gerektirdiğini düşünerek siyasi müzakere ve tartışmaya karşıdır¹⁹⁹.

İkincisi, "teknokrat, politikacılara ve siyasi kurumlara karşı şüpheli ve hatta düşmandır". Teknokratlar, politikacıların optimal olmayan çözümler peşinde olan belirli, kısmi çıkarlar tarafından yönlendirildiğini düşünür. Üçüncüsü, "teknokrat, siyasi demokrasinin açıklığına ve eşitliğine temelde anlayışsızdır". Vatandaşlar uzman olmadıklarından, katkıları karar alma kalitesi için çok az şey yapabilir.

Dördüncüsü, "teknokrat, sosyal ve politik çatışmanın en iyi ihtimalle yanlış yönlendirildiğine ve en kötü ihtimalle yapmacık olduğuna inanır". Her bir soruna optimal bir çözüm olduğu için müzakereler ve pazarlık sonuçsuz ve beceriksizdir. Beşincisi, "teknokrat, kamu sorunlarını analiz ederken politikayı pratik," pragmatik "terimlerle tartışmayı tercih ederek ideolojik veya ahlaki kriterleri reddeder". İyi olan ya da doğru olan bir teknokrat için bir kriter değil, sorulması gereken doğru soru, politikanın etkili ve verimli çalışıp çalışmayacağıdır²⁰⁰.

Altıncı olarak, “teknokrat teknolojik ilerleme ve malzeme üretkenliğine güçlü bir şekilde bağlıdır; sosyal adaletle ilgili dağıtıcı sorularla daha az ilgilenir”²⁰¹. Etkililik ve verimlilik, kendi içlerinde normatif hedeflerin önüne geçen hedefler haline gelir. Sonraki yıllarda, teknokrasiye ilişkin kamuoyu ve akademik tartışmalar genel ilgiyi kaybetmiştir. Demokrasiler dünyanın her yerinde sağlamlaştıkça, insanlar teknokratik

¹⁹⁸ Bell, Daniel. *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. Vol. 5077. Basic books, 1976, s. 38.

¹⁹⁹ Putnam, Robert D. "Elite transformation in advanced industrial societies: An empirical assessment of the theory of technocracy." *Comparative Political Studies* 10.3 (1977): 383-412.

²⁰⁰ Putnam, **a.g.e.**, 383-412.

²⁰¹ Putnam, **a.g.e.**, 383-412.

yönetişimin asla gerçek olamayacağını savunmuştur. Buna rağmen, daha yakın zamanlarda, çeşitli yazarlar teknokrasinin gerçekten günümüzde oldukça alakalı bir kavram olduğunu iddia etmektedirler²⁰².

Teknokrasi, iktidarı üretim araçlarının sahiplerinden alıp kolektif kararları alan teknisyenlerin ve bilginlerin eline vermez. Tarafları birleştirerek kapitalistlere, bilgili bir yönetimde gereken bilgilerin tamamına sahip olma olanağı vermektedir. Genellikle yönetimi teknostrüktürü oluşturan uzmanlara bırakırlar. Bankalar, dev firmalar ve holdingler seviyesinde, tıpkı kralların yanındaki memurlar ve danışmanlar gibi daha çok bir danışma rolü oynamaktadırlar. Her halükârda bu kişiler genellikle sadece tek bir teknostrüktürün parçasıdır.²⁰³ Teknokratların yer değiştirmeleri politikacıları da ayrıca ilgilendirmektedir. Bunlardan bazıları özel ve kamu sektörü arasında bireysel dolaşıma katılırlar. Bu bağlamda ilk olarak devlet başkanı yanında yer alır ve baş danışmanlık yaparlar, sonrasında önemli seviyede özel bir bankada genel müdürlük yaparlar. Akabinde yine eski amirince başbakanlığa getirilen sonrasında ise milletvekilliğine ve nihayetinde Cumhurbaşkanlığına seçilen bir professor (Pompidou) alışılabilenin dışında bir örnek olsa da tamamen istisnai bir durum da sayılmaz.²⁰⁴

Ribbighen, Yunanistan ve İtalya'da teknokratik hükümetleri ortaya çıkaran mevcut mali krizin, aslında teknokrasi tartışmasını yeniden alevlendirdiğine işaret etmektedir²⁰⁵. Ayrıca, Bourdieu ve Dahl'ın belirttiği gibi, küreselleşmenin, teknokratik eğilimler nedeniyle demokrasinin gerilemesi üzerindeki etkileri, uzmanlar tarafından yönetilen uluslararası finans kurumlarının ve şirketlerin gücünün artmasına yol açmıştır.

Centeno teknokrasiyi şu şekilde tanımlar: “Bir toplumun, araçsal rasyonel tekniklerin uygulanmasına dayanan tek ve özel bir politika paradigması empoze etmeye çalışan bir devlet eliti ve müttefik kurumlar tarafından yönetsel ve siyasi egemenliği”. Bu tanım, öncekilerden daha detaylıdır. Centeno, teknokrasinin

²⁰² Fischer, Frank. *Citizens, experts, and the environment: The politics of local knowledge*. Duke University Press, 2000; Greenwald, Howard P. "Scientists and technocratic ideology." *Social Forces* 58.2 (1979): 630-650.

²⁰³ Duverger, a.k.a., s.130

²⁰⁴ Duverger, a.k.a., s.166

²⁰⁵ Ribbighen, Christina. "What makes a technocrat? Explaining variation in technocratic thinking among elite bureaucrats." *Public Policy and Administration* 26.1 (2011): 21-44.

tanımlayıcı unsuru olarak özel bir 'politika paradigmasının' dayatılmasını vurgular²⁰⁶. Aslında çeşitli yazarlar, siyasetin dönüştürülmüş doğasına atıfta bulunan yeni ve çağdaş bir teknokrazi biçimi belirlemişlerdir. Bu yazarlar, teknokrasinin siyasetin doğası olarak kimin yönettiğiyle ilgili olmadığını vurgulamaktadırlar.

Bu bakış açısına göre teknokrazi, uzmanlar tarafından bir kural olarak değil, politikanın prosedürleri ve içeriğine odaklanarak teknik olarak hükümet olarak anlaşılmalıdır. Laird'e göre çağdaş teknokrazi, gücü kimin kazandığı ile değil, onu kimin kaybettiği ile tanımlanmalıdır: “Önemli olan, gücü kimin kazandığı değil kimin kaybettiğidir.”²⁰⁷.

Fischer; “Teknokratik siyasetin en önemli çağdaş işlevlerinden biri, tartışılabilir, onun iktidara yükselişine (terimin geleneksel anlamıyla) yükselişine olduğu kadar büyümesine de dayandığını” belirtmektedir²⁰⁸.

Fischer, teknokrasiyi, nihayetinde siyaset hakkında düşünme ve anlama şeklimizi değiştiren 'sessiz bir devrim' olarak ve içerikten çok yönetim şekline yönelik bir meta-fenomen olarak adlandırır. Teknokratik düşünce, teknik çözümlerin sosyal sorunları çözebileceğini ve siyaseti bir "ince ayar" sürecine indirgeyebileceğini düşünmeyi ima eder.

Uzmanlar bu yeni karar alma paradigmasını yönetmezken, siyasi partiler, temsili demokrasilerde zemin kazanan teknokratik bir politika oluşturma çerçevesi içinde kendi politikalarını meşrulaştırmak için uzmanların desteği için mücadele eder. Ribbhagen, teknokrasinin bazı tanımlarının ve ölçümlerinin teknokrazi ve demokrasi arasında yanlış bir ikilem yaratma eğiliminde olduğunu vurgulamaktadır. Daha doğru bir ikilemin, teknokratik bir akıl yürütme tarzı ile politik bir akıl yürütme tarzı arasındaki ilişki olacağını ileri sürer²⁰⁹.

Teknokratik akıl yürütme tarzı, istenen politikaların etkinliğini ve üretkenliğini vurgulayan toplumun ekonomik yönlerini vurgular. Teknokratik akıl yürütme,

²⁰⁶ Centeno, Miguel Angel. "The new Leviathan: The dynamics and limits of technocracy." *Theory and society* 22.3 (1993): 307-335.

²⁰⁷ Laird, Frank N. "Technocracy revisited: knowledge, power and the crisis in energy decision making." *Industrial Crisis Quarterly* 4.1 (1990): 49-61.

²⁰⁸ Fischer, F. (1990). *Technocracy and the Politics of Expertise*. Sage, Newbury Park, s. 48.

²⁰⁹ Ribbhagen, Christina. "What makes a technocrat? Explaining variation in technocratic thinking among elite bureaucrats." *Public Policy and Administration* 26.1 (2011): 21-44.

pazarlık, müzakere ve uzlaşmanın yetersiz çözümlere ve uygunsuz politika sonuçlarına yol açtığını göz önünde bulundurarak partizan siyaseti reddeder. Yeniden dağıtım soruları, 'değer yargıları' olarak görüldükleri için çok az ilgi çekicidir. “Kısacası, teknokratik akıl yürütme tarzı, verimliliği vurgularken bilgiyi, olguları ve rakamları vurgularken, politik akıl yürütme tarzı normlara, değerlere odaklanır.

Diğer yazarlar, "teknokrasi" teriminden gerçekten bahsetmeden teknokratik karar verme paradigmasını tartışmışlardır. Manzer, "çoğulcu değişim paradigmasına" karşı "elitist bir planlama paradigmasına" atıfta bulunur. Elitist planlama paradigması, “öngörülü problem çözme, sinoptik planlama ve rasyonel seçim”dir²¹⁰. Sonucunda politika oluşturmaya atıfta bulunurken, çoğulcu değişim paradigmasındaki politika oluşturma, bireyler veya gruplar tarafından alınan kararların epifenomenal sonuçlarının sonucudur.

Özetle, teknokrasi, yeni siyasi aktörlerin iktidara yükselişine mi yoksa siyasetin tarzına ve içeriğine mi odaklandıklarıyla ayırt edilebilen iki farklı şekilde tanımlanabilir. İlk tanım teknokrasiyi, uzmanların kilit kararlar aldığı bir siyasi sistem olarak görürken, ikincisi siyasetin teknik yönetimi ile karakterize edilen bir karar alma paradigmasına atıfta bulunur. Bununla birlikte, biri klasik diğeri çağdaş olmak üzere iki tanımı birbirinden ayırsak da her iki kavramın temelinde de aynı temel akıl yürütme ve bilgiye yaklaşım çizgisi yatmaktadır. Aslında, her ikisi de aynı epistemolojik temele dayanmaktadır.

On sekizinci yüzyıl Aydınlanma hareketinde, teknokratik düşüncenin daha doğrudan epistemolojik temelleri kök salmaya başlamıştır. Saint-Simon genellikle teknokrasinin öncüsü olarak tanımlanır. Fransa'daki sanayi devriminin ardından Saint-Simon, yeni bir 'uzman yönetim' sisteminin toplumu modern sanayileşmiş toplumlardaki ani değişimleri ve toplumsal ayaklanmaları takip eden sosyal krizlerden çıkaracağı ütopyik bir devlet vizyonunu geliştirmiştir²¹¹.

Yeni bir Avrupa hiyerarşisi "sosyal kökenlere değil, doğal yeteneklere ve toplumun gereksinimlerine dayalı olarak" kurulacaktır. Yeni teknik uzmanlar sınıfının

²¹⁰ Manzer, Ronald. "Public policy-making as practical reasoning." *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* (1984): 577-594.

²¹¹ Durkheim, Emile. *Socialism and Saint-Simon (Routledge Revivals)*. Routledge, 2009, s. 71.

toplum için eski yönetici soylular ve aristokrat sınıfından çok daha değerli olduğunu ve bu nedenle siyasette daha önemli bir rol oynaması gerektiğini ifade etmiştir. Böylece araçsal önem, siyasi egemenliğe yol açacaktır.

August Comte, "pozitivist bilgi" teorisini geliştirirken Saint-Simons'ın fikirlerini temel almıştır. Pozitif bilginin ancak evrensel bir bilimsel yöntemin ampirik kanıtlara uygulanmasıyla elde edilebileceğini açıklayarak, gerçek bilgi ile salt fikir arasında ayırım yapılmıştır. Bilimsel yöntem ve deneysel bulguların doğrulanabilirliği, toplumun toplumu sosyal ilerlemeye doğru yönlendiren "bilimsel yasaları" keşfetmesine izin verecektir. Bu temelde teknokratik düşünce temelde pozitivist epistemolojiye dayanmaktadır. Gözlemle keşfedilebilecek nesnel bir gerçeğe olan inanç ve bilimsel bir yöntemin kullanılması, bu bilgi teorisinin temel özellikleridir.

Pozitivistlere göre doğrulanmış ve bilimsel bilgi kesindir. Doğrulanmış bilgi bu nedenle mutlak gerçek olarak kabul edilebilirken diğer bilgi biçimleri anlamsız spekülasyon olarak reddedilir. Dolayısıyla nesnel bilgi bizden bağımsız olarak var olur ve gerçekleri ve değerleri dikkatlice ayırarak elde edilebilir. Doğruluk, doğrulanabilir gerçek içermeyen öznel argümanların aksine doğrulanabilirliği ile ayırt edilebilir²¹².

Weber bu fikirlerden bazılarını ilk sorgulayanlardan biri olmuştur. Politikanın amaçlarını rasyonel kriterlerin belirlemesi gerektiği fikrine açıkça itiraz etmiştir²¹³. Centeno, Weber'in eleştirisini şöyle açıklar: "Araçların seçimi rasyonel bir temelde gerekçelendirilse de, değerlerin, hedeflerin ve ihtiyaçların tanımı zorunlu olarak öznel kriterleri içerir"²¹⁴. Weber, bilimin bireyi yüce değerlerini seçerken kişisel sorumluluğundan kurtaramayacağını savunmuştur. Weber ayrıca sosyal bilimlerin alanında "genel yasalar" arayışının son derece yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir. İnsan davranışı gibi mantıksız ve öngörülemez bir şeyi yansıtmayı amaçlayan genel yasalar oluşturmak için büyük ölçüde genelleme gereklidir.

Ortaya çıkan 'yasalar' son derece soyuttur ve daha nitel yaklaşımların tasvir edebileceği zengin gerçekliği tasvir etmekten çok, herhangi bir gerçek içerikten

²¹² Evans, Geoffrey, and Pauline Rose. *Education and support for democracy in sub-Saharan Africa: Testing mechanisms of influence*. Institute for Democracy in South Africa (IDASA), 2007.

²¹³ Weber, M. "The Methodology of the Social Sciences.(Çev.) Edward A. Shils ve Henry A." *Finch. Illinois. The Free Press* (1949), s. 245.

²¹⁴ Centeno, a.g.e., s. 111.

yoksundur. Pozitivist düşüncede Weber tarafından tespit edilen iki zayıflık, bugün karşılaştığımız teknokratik akıl yürütme eleştirilerine çok benzemektedir. Birincisi, bazıları teknokratik argümanların amaçları ve araçları karıştırdığını iddia etmektedir. Maliyet-fayda analizleri gibi kamusal karar alma için yeni araçlar, hangi politikaların hangi yöntem yerine uygulanacağını savunmak için sıklıkla kullanılır. Bu bağlamda politika analizinin çoğu, doğası gereği normatif politik ve sosyal sorunları, idari yollarla izlenecek teknik olarak tanımlanmış amaçlara dönüştürmeye çalışmaktadır²¹⁵.

İkincisi, teknokratik politika oluşturmayı meşrulaştıran ekonomik eğilimleri ve sosyal davranışı açıklayan ekonomik modeller bazen sosyal gerçeklikten o kadar kopuktur ki, modeller ve denklemler içsel olarak tutarlı görünse de gerçek hayat örnekleriyle desteklenmezler. Bourdieu, birçok iktisatçının "ekonomik ve sosyal dünyanın gerçeklerinden varlıklarıyla ve hepsinden önemlisi, çoğunlukla tamamen soyut, kitapçı ve teorik olan entelektüel oluşumlarıyla ayrıldığını" ifade etmektedir. Fisher ise "Bu tür değerden bağımsız genellemeler arayışında neopozitivizm, kendisini veriye anlam verebilecek sosyal bağlamlardan ayırmaya çalıştığını" ifade eder²¹⁶.

Görüldüğü gibi, bilgiye pozitivist yaklaşım, nesnel gerçeğin orada var olduğunu ve bilimsel araştırma yoluyla elde edilebileceğini düşünür. Hakikat nesnelse, eşzamanlı uyumsuz gerçekler olamaz. Politik bir bağlama çevrildiğinde, iki farklı dünya görüşünün her ikisi de 'doğru' olamaz. Sonuç olarak, verilen herhangi bir soruya doğru bir cevap varsa, geçerli bir alternatif olamaz. Soru şu ki, eğer hiçbir alternatif yoksa gerçekten demokrasiden bahsedebilir miyiz?

Demokrasi / teknokrasi tartışması kimin yönetmesi gerektiğine dair eski bir tartışmadır. Ülkenin halk tarafından yönetilmesinden ziyade vasıflılar tarafından yönetilmesi Platon gibi eski yazarlar arasında en çok tartışılan konulardan biridir. Erken modern dönemde toplumların kitlesel olarak modern devletlere ve ekonomilere dahil edilmesiyle, teknokratik yönetim ile ilgili yeni zorluklar ortaya çıkmıştır²¹⁷. Teknodemokrasinin parlamenter yönetim sistemi ile ilgili Duverger; "Parlamento

²¹⁵ Habermas, Jiirgen. "The Scientization of Politics and Public Opinion. Toward a Rational Society." (1987), s. 47.

²¹⁶ Fischer, F. (1998). Policy inquiry in pospositivist perspective. Policy Studies Journal, 26(1):129–146.

²¹⁷ Laird, Frank N. "Technocracy revisited: knowledge, power and the crisis in energy decision making." *Industrial Crisis Quarterly* 4.1 (1990): 49-61.

gruplarının disiplini, çoğunluğa sahip bir partinin ya da sağlam bir koalisyonun egemenliği ile birleşince, parlamento çalışmaları aşırı bir yapısallık kazanmaktadır. İngiltere’de hükümet bu sayede avam kamarasına hâkim olmuş ve onu neredeyse hükümet tasarılarını onaylama meclisi haline getirmiştir. Parlamentarizm İtalya dışında bütün Avrupa’da bu yönde gelişmiştir. Teknodemokrasilerde parlamenter sistemin normal durumu budur.” açıklamasında bulunmuştur.²¹⁸

Fransız aristokrat Henri de Saint Simon'un onsekizinci yüzyılın sonlarında " endüstriyel toplum" tartışmalarıyla başlayıp demokratik rejimlerde bile, yöneticilerin birçok kişiyi yetkilendirmesi gerekeceği argümanları 1930'lara kadar devam etmiştir. Bürokrasi ve diğer yönetim ağları içindeki teknokratik politika yapıcılarının yükselişi demokratik hesap verebilirlik hakkında soruları gündeme getirdiğinden, tartışma 1950'lerde daha kritik hale gelmiştir²¹⁹.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, kamu politikasında teknokrasi / demokrasi tartışması yoğunlaşmıştır. Bir yandan, kamu politikasının karmaşıklığı, riskleri, belirsizlikleri, değer çoğulculuğu ve beklentileri artmıştır. Bu, "akıllı" kamu politikaları için yeni taleplere yol açmış ve bu da teknokrasiyle ilişkili veri türleri ve onaylamaya dayalı politika kriterleri için baskıları artırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, “ideolojinin sonu” tezi, ABD’de ve genel olarak Batı’da öne çıkmaya başlamıştır. Bu teorinin taraftarları, Sol ve Sağ arasında devlet müdahalesinin, refah önlemlerinin ve toplu pazarlığın gerekli olduğu konusunda uzlaşmaya varıldıkça siyasetin gerilediğini savunmuştur. Yeni post-endüstriyel çağda, her iki taraftaki aşırılık yanlısı partiler neredeyse ortadan kaybolmuş ve siyasi partiler sınıf çıkarlarının temsilcisi olma özelliğini kaybetmiştir. Carleton, II.Dünya Savaşı'ndan sonra "yaşam standartlarını iyileştirmenin temel aracının herhangi bir ideolojik sistem değil, makine teknolojisi olduğunu" savunmuştur. Ayrıca, makine teknolojisi nedeniyle ideolojik çatışma gittikçe daha az

²¹⁸ Duverger, a.k.a, s.157

²¹⁹ Savigear, P. "Some political consequences of technocracy." *Journal of European Studies* 1.2 (1971): 149-160.

olası hale gelmektedir²²⁰. Ionescu, çalışmalarında üç ana canlanmanın altını çizmiştir²²¹. Bunlar;

- Özel sermayenin rolü ve ulusallaştırma,
- Profesyonel yönetim nedeniyle gerileyen kapitalizm,
- Teknik-Organize emek ve modern endüstriyel karar alma karşısında oldukça katılımcı ve grup temelli yönetim elitleri.

Modern teknomokrasilerde ordunun ülke iktisadi girişimlerle olan ilişkisi, ona yeni baskı olanakları sağlamaktadır. Amerika'nın CIA ve FBI örnekleri bu bakımdan ünlüdür. Çoğu kez abartılmış olmasına rağmen, bu örgütlerin hükümet üzerindeki etkileri tartışma götürmez.²²² Bu örneğin bir benzerini Özal döneminde askeri kanadın hükümet ile olan ilişkisinde ve baskısında da gördüğümüzü belirtmek yanlış olmayacaktır.

Modernleşmeye başlayan dönem gerçekten de gelişmiş dünyada devlet politikalarında ve sosyal planlamada teknik yöntemlerin yaygınlaşmasına tanık olmuştur. Gould 2. Dünya Savaşı'nın ve özellikle atom bombasının mühendislerin pozisyonunu artırdığını ve aynı zamanda araştırma ve geliştirmenin parasal kaygılardan kaynaklanan korkunun yerini alarak kabulünü artırdığını ileri sürmektedir²²³. Bununla birlikte, Kleinberg, geleneksel kurumların yalnızca teknik uzmanları özümsemediğini ve bilgilerini kullandığını ve ideoloji tezinin sonunun ifade ettiğinin, özel çıkarları geçersiz kılan merkezi idari mekanizmalar için bir özlem olduğunu savunur²²⁴.

Literatürde teknokrasiye yönelik iki temel tutum bulunmaktadır. Putnam "Bazıları teknokrasiyi filozof kralların bilge ve ilgisiz kuralı olarak selamlarken, diğerleri teknokratlara yeni ve tuhaf bir şekilde insanlık dışı türden despotlar olarak ateş açtılar", demektedir. Teknokrasinin muhtemel yükselişine yönelik tutumlar,

²²⁰ Carleton, William G. "The Century of Technocracy." *The Antioch Review* 25.4 (1965): 487-506.

²²¹ Ionescu, Ghița. "Saint-Simon and the Politics of Industrial Societies." *Government and opposition* (1973): 24-47.

²²² Duverger, a.k.a, s.155

²²³ Gould, Kenneth A. "Review essay: The democratization of environmental policy." *Rural Sociology* 67.1 (2002): 132.

²²⁴ Kleinberg, Benjamin. *American society in the postindustrial age: technocracy, power, and the end of ideology*. Merrill Publishing Company, 1973.

genellikle bilim ve teknolojinin ilerlemesine paralel bir görüşle bağlantılıdır. Bunlar sosyal gelişmeyi sağlaması ve asırlık sorunları çözmesidir²²⁵.

İlk durumda, teknokratlar, yokluğunda endüstriyel sistem işlemeyeceği için çok önemli görülürken, ikinci durumda sosyal konularda teknik bilginin artan önemi, "bilimsel ve teknik seçkinler için, demokratik sürece cevap verilemeyen insanlar" için daha fazla güç anlamına gelmektedir. Teknokrasinin tam tanımında temel bir farklılık yoktur²²⁶, Ridley basitçe "teknisyenler tarafından yönetim anlamına geldiğini" belirtir. Carleton iktidarın değişmesine dikkat çeker ve "teknokratik toplumun eğilimi, seçim, parti ve parlamento süreçlerinin hayati kararlarından uzaklaşır ve uzmanlar ve teknisyenlerle çevrili yöneticiler tarafından karar almaya doğru kayar." demiştir. Elsner ideolojik yöne odaklanır ve "teknokrasinin teknik-yönetimsel ideolojinin belirli bir biçimi olarak tasavvur edilebileceğini" öne sürer²²⁷. Gunnell iki grubu birleştirir ve "teknokrasi, bilim adamları, teknisyenler veya mühendisler tarafından toplumun hükümeti (veya kontrolü) anlamına geldiğini" ifade eder²²⁸.

Centeno ise, teknokrasinin ideal-tipik bir tanımını sunar: "Bir toplumun, tek ve münhasır bir paradigma temelli bir politika dayatma arayışında olan bir devlet eliti ve müttefik kurumlar tarafından yönetsel ve politik egemenliği²²⁹. Bu bakış açısı, yalnızca karar vericilerden ziyade karar verme sürecinin doğasına da odaklandığı için farklılık göstermektedir. Aşağıda tartışacağım gibi, teknokrasi iki boyutta analiz edilebilir: teknik ve bilimsel uzmanlığa dayalı bir güç kaynağı veya sosyal sorunları formüle etme ve bunlara çözüm bulma yolu.

Ridley, "teknokratın, gücü olan bir uzman kişi olduğunu" ve "uzmanın bir sanat, bilim veya zanaatta uzmanlaşmış bir beceriye sahip bir kişi olduğunu" ifade etmiştir. Avrupa'da en çok adı geçen Fransız teknokratları analizinde (1) sosyal bir

²²⁵ Putnam, Robert D. "Elite transformation in advanced industrial societies: An empirical assessment of the theory of technocracy." *Comparative Political Studies* 10.3 (1977): 383-412.

²²⁶ Laird, a.g.e., s.50

²²⁷ Elsner Jr, Henry. *The technocrats: Prophets of automation*. Syracuse University Press, 1967.

²²⁸ Gunnell, John G. "The technocratic image and the theory of technocracy." *Technology and culture* 23.3 (1982): 392-416.

²²⁹ Centeno, a.g.e., s. 345.

geçmişi, (2) eğitimi, (3) üstünlük duygusu ve (4) yoldaşlık ruhunu paylaştıklarını ifade etmektedir²³⁰.

Ridley, Fransa'daki teknokrat kelimesinin çeşitli kullanımlarından bahseder ve bunların hepsinin "ne kabul gören anlamda 'politik' ne de bölgesel çıkarları temsil eden iktidar elitlerine atıfta bulunduğunu iddia eder. Fransa'da, üst düzey memurlar, hükümetin işlevlerine ilişkin algılarına dayalı olarak genellikle iki geniş gruba ayrılır. Birinci grup, devleti, ulusal birliği ve sosyal düzeni sürdürmek için "olumsuz" bir hedefi olan "hukukçular" dır. İkinci grubun üyeleri ekonomik ve teknik personel, teknokratlardır ve "olumlu" bir yaklaşıma sahiptirler. Ekonomik kalkınma ve sosyal ilerleme için sorumluluk üstlenirler²³¹.

Teknokrasi üzerine çalışmalar, sırasıyla neoliberal dönüşüm ve piyasa ekonomilerinin kurulmasından geçerken çoğunlukla Latin Amerika'ya ve bir ölçüde Doğu Avrupa'ya odaklanmaktadır. Her iki durumda da siyasi destek alma ve yıkıcı ekonomik politikaları uygulama ihtiyacı arasındaki çatışma, genellikle ekonomide çoğunlukla Ivy League (Birleşik Devletler'in New England bölgesi ve güneyindeki sekiz vakıf üniversitesinin oluşturduğu dayanışma ligi) diplomasına sahip olan teknokratların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Teknokratlarla ilgili bir başka tartışma, teknokratların bir sınıf oluşturup oluşturmadığını tartışılmıştır. Ridley bir sınıf oluşturmak için teknokratların bir grup olarak uyumlu olması gerektiğini ifade etmektedir²³². Laird ayrıca, "iktidar elde eden teknokratik bir sınıfın, iktidar iddiası tamamen teknik bilgilerine dayanan teknokrasi çok az tehdit oluşturduğu görülen, az çok uyumlu, özbilinçli bir eliti ima ettiğini" savunur. Bu anlamda, "uzmanlar çeşitli ideolojik ve politik görüşlere sahiptir.²³³"

"Teknokratların yükselişi", geleneksel memurların ve politikacıların yerini alan apolitik uzmanlar şeklini almayabilir. Ridley bu bakış açısını, "kamu hizmeti devletinin Fransız geleneğinde oluştukları için aktif hükümete bağlı olan" Fransız teknokratları "teknokrat oldukları için iktidara gelemelikleri" örneğiyle

²³⁰ Ridley, Frederick F. "French technocracy and comparative government." *Political Studies* 14.1 (1966): 34-52.

²³¹ Ridley, **a.g.e.**, s. 34-52.

²³² Ridley, **a.g.e.**, s. 34-52.

²³³ Laird, **a.g.e.**, s115.

eleştirmektedir. Literatürde sıklıkla ihmal edilen bu örnek, teknokratların yükselişinin siyasette ve devlet faaliyetlerinde de daha geniş bir dönüşüme işaret ettiği gerçeğini vurgulamaktadır²³⁴. Centeno teknokrasiyi ölçmek için üç boyut kullanır:

“a) Teknokratik elitlerin devlet idaresinin üst kademelerine nüfuz etmesi;

b) Bu tür kişilerin baskın olduğu kurumların rejimin en önemli politika alanlarında baskın örgütler haline gelme derecesi; ve

c) Bu seçkinler ve kurumlar tarafından üretilen politikaların, teknokratik yöntemlere ve yorumlara yönelik önyargıyı yansıtma derecesi. ”

Teknokratik bir devlet olması için üçü de gereklidir. Centeno ilkinin politikacılar pahasına teknokratik iktidarı ima ettiğini, ikinci kriterin teknokratik olarak kabul edilebilecek vakaları daralttığını ifade etmektedir. Genellikle popülist veya demokratik baskılara boyun eğdiğinden, üçüncü kriterin ölçülmesi en zordur²³⁵.

Bu koşullar teknokrasinin derecesinin ölçülmesine izin verirken, Centeno statik yaklaşımların literatürdeki yaygınlığının sorunlu olduğunu ve teknokratik yönetim kaynaklarının oldukça önemli olduğunu vurgulamaktadır. Daha dinamik ve tarihsel bir yaklaşım getirmek için, Centeno teknokrasiyi güçlendiren beş faktör sunmuştur:²³⁶ “

- Rejim tarafından üstlenilen görevlerin karmaşıklığı;
- Performans kriterlerine göre rejimin meşrulaştırılması;
- Uzmanlarla bağlantılı devlet kuruluşlarının kurumsal özerkliği;
- Rejim istikrarı; ve
- Dünya Sistemindeki Konumu

Yaygın olarak, teknokratların gücünün yani siyasi gücü elde eden ve kullanan uzmanların demokratik olarak seçilmiş politikacıların gücüyle ters orantılı olduğu, böylece ilki artarsa ikincisi azaldığı ileri sürülür. Bu aynı zamanda teknokrat karar alma tarzını demokrasiye bir engel olarak gören daha yeni bilim adamlarının görüşüdür.

²³⁴ Ridley, a.g.e., s. 34-52.

²³⁵ Centeno, a.g.e., s. 314.

²³⁶ Centeno, a.g.e., s. 314.

Shapiro kısa ve öz bir şekilde "kamu politikasının demokratik denetimi ve uzmanlar tarafından düzenleme arasındaki kaçınılmaz gerilim" 'den yakını²³⁷. Başka bir deyişle, akademisyenlerin çoğunluğuna göre teknokrasi ve demokrasi olumsuz bir ilişki içindedir. Bununla birlikte, teknokrasi ve demokrasinin birbiriyle uyumlu, hatta gerekli olabileceğini savunlarda bulunmaktadır. Williams teknokrasinin demokratik dışsallıklara yol açabileceğini iddia etmektedir²³⁸. Ayrıca teknokratik çoğunlukçu olmayan kurumların tarafsız meşruiyetinin bir gereklilik ve demokratik meşruiyet olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, birçok kişi beceri ve uzmanlığın, 'iyi tip' bir politikacı olarak adlandırılan şeyin bir parçası olduğunu kabul ederken, temsili demokrasinin duygusu için ciddi problemler ortaya çıkaran uzmanların hesap verebilirliğinin olmamasıdır.

²³⁷ Shapiro, Martin. "Deliberative, independent technocracy v. democratic politics: will the globe echo the EU." *Law & Contemp. Probs.* 68 (2004): 341.

²³⁸ Williams, Mark Eric. "Escaping the zero-sum scenario: democracy versus technocracy in Latin America." *Political Science Quarterly* 121.1 (2006): 119-139.

İKİNCİ BÖLÜM

LİBERALİZM VE DEMOKRASİ AÇISINDAN TURGUT ÖZAL

2.1. Turgut Özal'ın Yaşamı

Özal 1927 yılında Malatya'nın eski ailelerinden olan Cinlioğlulara mensup banka müdürü Mehmet Sıddık Özal ile öğretmen olan Hafize Özal çiftinin ilk çocuğudur. Özal ilkokula babasının ilgili yıllarda görev yaptığı Söğüt'te başlamıştır. İlkokulunu Silifke'de bitirmesinden sonra yine babasının işleri nedeniyle ortaokula Mardin'de devam etti ve 1942 yılında mezun oldu. Babasının tayin olması ile Konya'da başladığı liseyi 1945 yılında Kayseri'de bitiren Özal, İstanbul Teknik Üniversitesine girdi. Öğrenimine burslu olarak devam etmiştir. Ailesi siyasi düşünce anlamında DP'ye mensuptu²³⁹.

Turgut Özal üniversite yıllarında da siyaseti yakından takip etmişti. Üniversitede iken Talebe Birliğinin faaliyetlerine katılan Özal, bir dönemde birliğin sosyal işler başkanlığını yürütmüştü. Turgut Özal, İTÜ Elektrik Mühendisliği Bölümünden 1950 yılında mezun olduktan sonra "Elektrik İşleri Etüt İdaresi"nde çalışmaya başlamıştır. Burada Süleyman Demirel ile tanışmıştır. Demirel, inşaat bölümünde baraj projeleri çizerken Özal'da bu projelerin elektrik kısımlarının hesaplarını yapmıştır. Bu yıllarda (1952-53) Etüd İdaresi'nin görevlisi olarak yüksek öğrenim için ABD'ye gitmiştir²⁴⁰.

Özal, ABD'den Türkiye'ye döndükten sonra Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde Genel Müdür Yardımcılığı yapmıştır. Burada teknik işlerin ağırlıklı yürütücüsü olarak tanınmıştır. Genel Müdür Yardımcılığı görevine 1960 yılında askerlik hizmeti sebebiyle ara vermek zorunda kalmıştır. Askerlik hizmetini, Milli Savunma Bakanlığı Bilimsel Danışma Kurulu üyesi olarak Ankara'da tamamlamıştır²⁴¹. İlgili dönem içinde sonraki yıllarda müsteşarlığını yapacağı ve 30 Eylül 1960 yılında 91 sayılı yasa ile kurulan Devlet Planlama Teşkilatının kuruluş çalışmalarına katılmıştır. Aynı

²³⁹ Hikmet Özdemir, **Turgut Özal: Biyografi**, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s. 18.

²⁴⁰ Özdemir, **a.g.e.**, s. 19.

²⁴¹ Metin İlhan, "Turgut Özal'ın Siyaset Öncesi Yılları (1950-1982)", **Journal Of Academic Studies**, 17.66 (2015): ss. 89-110.

dönemde Ortadoğu Teknik Üniversitesinde matematik dersleri vermiştir. 1966 yılında Başbakanlık Teknik Uzmanlar Kurulu Üyesi olarak da görev yapmıştır²⁴².

1967 yılında Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarlığına getirilmiştir. Süleyman Demirel ile Elektrik İşleri Etüt İdaresi'ndeki çalışma yıllarında başlayan birliktelikleri devam etmektedir. İkisi de o senelerde üzerinde tartışılan "Ekonominin bütününe planlanması" düşüncesi karşısında yumuşak bir plan ve özel sektörün Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) vasiyetiyle teşvikini savunmuşlardır²⁴³.

Özal Devlet Planlama Teşkilatı'nda iki yeni daire kurmuştur. Bunlar Teşvik Uygulama Dairesi ve Kalkınma Fonu'dur. Bunlardan ilki özel sektörün yatırımlarını teşviki için kurulmuştur. Türkiye'de mühendislik, müşavirlik hizmetlerinin gelişiminde de önemli katkılarda bulunmuştur. Devlet Planlama Teşkilatı'nda oldukça kompleks karar verme süreçleri sebebiyle alınması gereken kararlar zor alınabilmekteydi. Mesela Teşvik Belgesi çıkartılabilmesinde yedi bakanlığın müşavir seviyesinde temsil edildiği komiteden karar çıkması gerekiyordu. Özal hızlı kararlar çıkabilmesi için çeşitli çalışmalar yaptı. Özal'ın siyasi mücadelesinde yer alan Hüsnü Doğan, Yıldırım Aktürk, Metin Emiroğlu, Ekrem Pakdemirli, Vehbi Dinçerler, Kazım Oksay, Haşan Celal Güzel, Yusuf Bozkurt Özal gibi birçok isim burada çalışmıştır²⁴⁴.

12 Mart 1971 muhtırasının ardından ekonominin yönetimi Dünya Bankası'nda da görev yapmış olan ve bir başka teknokrat olarak adlandırılan Atilla Karaosmanoğlu'na verilmiştir. Karaosmanoğlu merkezîyetçi bir plan yapılmasını savunmuştur. Bu sebeple Turgut Özal ile beraber çalışmayı istememiştir. Muhtıra akabinde Turgut Özal ve DPT'de beraber çalıştığı kişiler görevden alınmıştır. Özal da daha önceden tanıştığı Dünya Bankası Başkanı McNamara ile görüşmüş ve Amerika'ya giderek McNamara'nın danışmanı olmuştur²⁴⁵.

Dünya Bankası Sanayi Dairesi'nde 1973 senesine değin özel danışman olarak sanayi ve madencilik husularında araştırmalar yapılmıştır. Sakıp Sabancı daha 60'lı

²⁴² İlhan, a.g.e., ss. 89-110.

²⁴³ A. Vahap Uluç, "Liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi." **Yönetim Bilimleri Dergisi** 12.23 (2014): 107-140.

²⁴⁴ Cengiz Candar, "Turgut Özal twenty years after: The man and the politician", **Insight Turkey** 15.2 (2013): 27.

²⁴⁵ Ali Balcı ve Elif Gülenler, "Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı.", **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought**, 15.55 (2018).

senelerde kendisiyle beraber çalışmayı talep etse de olumlu yönde bir cevap alamamıştır. İlerleyen yıllarda Özal, Sabancı'yı aramış ve Sabancı Holding içinde çalışabileceğini bildirmiştir. Burada Sabancı Holding Genel koordinatörlüğüne getirilmiştir. Akabinde politikaya atılmak istediğinden dolayı Sabancı Holding'ten ayrılmıştır²⁴⁶.

Sabancı Holding'ten ayrılan Özal, çeşitli ticari faaliyetler yürütmüştür. Çelik Endüstri, Çemsan, Çetaş, Parsan, Esaş, Burtrak gibi işletmelerde yönetim kurulu başkanı olmuş, yönetim kurulu üyeliği ya da genel müdür gibi sıfatlarla çeşitli görevlerde bulunmuştur. Şubat 1975 yılına gelindiğinde SİLM şirketini kurmuştur. 1976'da montaj ve tesisat makinaları imalatı alanında etkinlikleri olan Ege Metal Sanayi A.Ş. şirketini kurmuş Ekim ayı 1979'a gelindiğinde ise alım satım, komisyonculuk, ithalat, ihracat alanlarında faaliyet gösteren Özban Otomotiv ve Metal Ticaret A.Ş. şirketini kurmuştur. Yöneticiliğini de yapmıştır. Siyasete girdikten sonra bir kısım şirketlerin yönetiminden ayrıldı bir kısmını da tasfiye etmiştir²⁴⁷.

Ticari faaliyetlerini sürdürürken büyük holdinglere çeşitli projeler götürmüş ve onları iknaya çalışmıştır. Yabancı firmalar ile bu projeleri gerçekleştirecek yerli firmalar arasında arabuluculuk yapmıştır.

2.2. Özal'ın Siyasi Görüşleri

Özal, ekonomide aldığı radikal kararların yanı sıra siyasette farklı bir üslup ve söylem geliştirmiş ve 1980 sonrası Türk siyasetine damgasını vurmuş bir liderdir. Özal'a göre Avrupa'nın sahip olduğu temel güç, liberal değerlere dayalı yeni bir piyasa ekonomisinden kaynaklanmaktadır.

Özal'ın bu fikirleri Cumhuriyet'in bu resmi modernleşme anlayışını iki açıdan değişime uğratmıştır. İlk olarak Kemalist modernleşme anlayışını paradigmatal bir dönüşümden geçirmek suretiyle ideoloji yerine ekonomiyi öne çıkarmıştır. Çünkü Türk devrimi, geçmişten radikal bir kopuşu temsil eden ve dinsel alanda radikal bir

²⁴⁶ Mehmet Ali Birand ve Soner Yalçın, *The Özal: bir davanın öyküsü*, Doğan Kitapçılık, 2001, s. 35.

²⁴⁷ Birand ve Yalçın, a.g.e., s. 36.

değişimi öngören seküler bir projeydi ve bu projenin uygulanması için ideoloji bir enstrüman olarak kullanılmıştı²⁴⁸.

Din öğesinin yerine milliyetçilik, birleştirici bir unsur olarak düşünüldü ve bu düşünce ideoloji aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışıldı. Ancak bu durum ideolojiye aktarılan ağır bir yükü ve ideoloji bu yükü kaldırmakta zaman zaman zorlanmaktaydı²⁴⁹. Çünkü her ne kadar yeni devlet Cumhuriyet rejimiyle Osmanlı'dan kopmuş olsa da halk, dini değerler üzerine kurulu millet anlayışını devam ettirmektedir.

Özal, Cumhuriyetçi elitlerin ideoloji aracılığıyla gerçekleştirmeye çalıştıkları bu modernleşme çabalarını ve anlayışını ekonomi aracılığıyla yapmaya çalıştı ve siyasal yaşamı boyunca bütün enerjisini ekonomik gelişme, kalkınma ve refahın artması yönünde harcadı. Ayrıca bürokrasinin resmi ve ideolojik yaklaşımlarına, ekonomik bir gelişme ile cevap vermeye çalıştı. Özal'a göre, sorunların çözümü için ekonomik kalkınmayı sağlamak şarttı, çünkü iktisadi açıdan güçlü olmak, sosyal meselelerin çözümünün de yegâne yoluydu²⁵⁰. Bunun için de özellikle liberal demokrasi bağlamında düşüncelerini ifade etmeye çalıştı. Nitekim liberal demokrasinin doğuşunda etkili olan klasik demokrasinin eşitlikçi özelliği olması sebebiyle ekonomide liberalleşmenin demokratikleşme noktasında da çözüm getireceğine inanıyordu. Böylelikle piyasada tam rekabet koşulları altında bir yapının oluşması sağlanarak haksız rekabete karşı da yasal düzenlemelerin yapılması gerektiği fikri de oluşmaya başlamıştır.

Bununla birlikte o, devlet merkezli bir modernleştirme modeli yerine bireyin öncülüğünde gerçekleşen bir kalkınma ve gelişme anlayışını yerleştirmeye çalışmıştı. Nitekim "Millet devlet için değildir, devlet millet içindir"²⁵¹ sözü ile Özal bunu vurgulamıştır. Norman Barry ile öne çıkan yeni sağ siyaset anlayışının bir sonucu olarak bir tarafta devlet karşısında bireyin girişim ruhunu ön plana çıkarmakta ve

²⁴⁸ M. Zeki Duman, *Türkiye'de liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal*, Vol. 34. Kadim yayınları, 2010.

²⁴⁹ Mardin, *a.g.e.*, s. 121.

²⁵⁰ Turgut Özal, *Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülâkatları: 13.12. 1985-12.12. 1986*, Başbakanlık Basımevi, 1986, s. 6.

²⁵¹ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19681.pdf> , yasama bölümü sayfa 6. Özal'ın 1983 yılında yapılan genel seçimler ile iktidar partisi olan Anavatan'ın Genel Başkanı olarak söylediği söz.

bireysel özgürlüklere önem vermekte diğer yandan ise serbest rekabete dayalı pazar ekonomisini ve teşebbüs hürriyetini savunmaktaydı²⁵².

Bu politikalarıyla Özal, Türkiye'nin ekonomik önceliklerini sosyolojik bir zeminden de kopmadan yeniden belirlemeye ve bu önceliklere göre yeni bir siyaset geliştirme çalışmıştı. İktidara geldiği 1980'li yıllar, tüm dünyada yeni kavram ve kuramların tartışılmaya başlandığı, bütün toplumları derinden etkileyecek olan yeni bir süreç olan küreselleşme ortaya çıkmıştı. Özal söz konusu sürecin kaçınılmaz sonuçlarını önceden öngörmüş ve Türkiye'nin yapısal bir değişimden geçmesi gerektiğine inanmıştı²⁵³.

Özal yaptığı reformlarını temelinde ekonomi merkezli bir anlayışı benimsemişti. Modernleşmeyi ve demokratikleşmeyi Türkiye'nin dünyanın gelişmiş ülkeleriyle başta ekonomi ve teknoloji olmak üzere siyasi ve kültürel açıdan rekabet edebilecek dereceye gelmek olarak görmüştü. Nitekim Özal, klasik liberalizm ile birlikte ekonomik anlamda liberalizmin de oluşacağını ifade etmiş ve bireylerin katılımcı demokrasi çerçevesinde kararlara katılımının sağlanması ile bireysel özgürlüğün de devamında ekonomik özgürlüğün olacağını da belirtmiştir. Bununla birlikte politikalarının sosyolojik bir temeli bulunmaktaydı. Bu temelin bir ayağını din, diğer ayağını milliyetçilik oluşturmuştur. Özal'a göre Türk toplumunun heterojen bir yapısı vardır ve bu yapıya uygun bir yönetim anlayışı olan başkanlık sistemine ihtiyaç bulunmaktaydı. Ülkenin merkezden yönetimi bırakmalı, yerel ve mahalli idarelere geniş yetkiler vermeli ve bunlar, idari ve mali açıdan da desteklenmeliydi²⁵⁴.

Bununla birlikte Özal, sosyolojik bir olgu olan dinin toplumsal yapı üzerindeki etkisini iyi kavramış ve bunu toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında modern bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Özellikle Güneydoğu gezilerinde halka hitaben yaptığı konuşmalarda, İslam dininin önemini vurgulamaya çalışmıştır²⁵⁵. Dış politikasında milliyetçiliğe dayalı bir söylem geliştirmeye çalışmış ve özellikle Balkanlardan, Orta

²⁵² Özal, a.g.e., s. 7.

²⁵³ Özal, a.g.e., s. 7.

²⁵⁴ Muhiddin Nalbantoğlu, **Turgut Özal'la Konuşmalar**, Anakent Yayın ve Turizm: İstanbul (1986).

²⁵⁵ Ahmet Yıldız, "Liberalizm-Muhafazakârlık Sarkacında "Informel" Bir Demokrat: Turgut Özal'dan Kalan", **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought**, 15.55 (2018): 39-56.

Asya toplumlarına kadar gezdiği tüm ülkelerde milliyetçiliğe dayalı bir dayanışma ve iş birliği geliştirmenin önemini vurgulamıştır.

Özal'ın politik felsefesi; çağın temel dinamiklerine dayalı ideolojik ve politik olmaktan ziyade ekonomik ve teknolojik temelli, devlet odaklı olmaktan ziyade birey merkezli bir gelişme anlayışına bağlıydı. Özal'ın iktidara geldiği 1983'ten itibaren Türkiye, birçok alanda değişim ve dönüşüme sahne oldu. Darbe sonrasında ülke, olağan bir yönetime kavuştu, yıllar boyunca konuşulamayan ve tabu sayılan birçok konu bu dönemde konuşulur ve tartışılır hale geldi.

Yasaklar konusunda yeterli adımlar atılmamış olsa da demokratik geleneğin yerleşmesi, sivil siyasetin egemen kılınması, bireysel hakların özgürce kullanılması, ifade, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, teşebbüs hürriyetinin sağlanması yolunda önemli adımlar atıldı. Bütün bu gelişmeler, hiç şüphesiz ki Özal'ın reformist ve demokrat kimliği ve değişime açık olan kişilik özeliğini yansıtmaktaydı²⁵⁶.

Özal'ın başbakanlık görevini üstlendiği 1983-1989 yılları arasında yapılan reformlar ülkede önemli bir gelişme göstergesi olarak ifade edilebilir. Özellikle 1985-1989 yıllarını içerisine alan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bu reformlar göze çarpmaktadır. Özal'ın döneminde gerçekleştirilmiş olan reformlar söz konusu kalkınma planında ele alınış biçimiyle aşağıdaki şekilde ifade edilebilir²⁵⁷:

1. İdari Reform:

- Kamu sektöründe verilen hizmetler açısından verimliliğin artırılması noktasında özellikle çeşitli kademelerde yer alan kamu görevlilerinin tamamı için eğitimlerin düzeleneceği ve plan dönemini kapsayan süreçte yaklaşık sekizyüz bin kamu görevlisinin bu kapsamda halkla ilişkiler temelli eğitimden geçirileceği,

- Mahalli idarelerle ilgili kuruluşlar arasında etkili bir iş birliği ve koordinasyonun sağlanacağı,

- Kamu idaresinin düzensiz büyümesinin önleneyeceği ve gelişmenin önceden belirlenmiş normlara uygun olarak gerçekleştirileceği, ifade edilmiştir.

²⁵⁶ Yıldız, **a.g.e.**, ss. 39-56.

²⁵⁷ Veysel Bozkurt, "Geleceğin Toplum, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal." Edt. İhsan Sezal, İhsan Dağı, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Boyut Yayın, İstanbul (2001): 171-196.

Özal, askeri darbenin getirmiş olduğunu bunalımı yıkmak için birçok tedbir almış ve özellikle idari alanda bu reformları gerçekleştirmiştir. Nitekim Özal'ın bürokratik vesayeti sarsması sadece silahlandırılmış bürokrasiyle sınırlı kalmamış ve yargı bürokrasisini de yeniden dizayn ederek buradaki devletçi zihniyeti geriletmeye çalışmıştır. Bunun en iyi göstergesi sanki üye atanmak için CHP zihniyetinde olmanın ön şart olduğu Anayasa Mahkemesine tarihinde ilk defa muhafazakâr üyeler seçmesi olarak ifade edilebilir.²⁵⁸

2. Personel Reformu

- Kamu hizmetlerinde istihdam edilecek personelin sayısından çok niteliğinin önemli olduğu vurgulanmış ve bu doğrultuda çalışmaların yapılacağı,
- Personel politikalarında ve ücret sistemlerinde dönemin sosyal ve ekonomik şartları gözetilerek kurum ve kuruluşlar arasında dengeyi esas alan ve nitelikli personel istihdamının sağlanmasına yönelik bir yapının oluşturulacağı, ifade edilmiştir.

Bu çerçevede özellikle 1988 yılında yapılan Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA) önemli bir yer edinmektedir. Nitekim raporda bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi için yetişmiş elemanların olmadığı ve olsa dahi bu elemanlardan istenildiği ölçüde yararlanılamadığı belirtilmiş ve bunun için kuruluşlarda görevli personelin görev ve sorumluluklarına açıklık kazandırılarak yönetim ile halk arasında ilişkilerin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir.²⁵⁹ Bu bakımdan Özal'ın yönetim eksenli söylemlerinin bu doğrultuda olduğu da belirtilebilir.

3. Hukuk ve Adalet Reformu

- Türk hukuk sistemindeki mevzuat sorumlularının giderilmesini sağlamak amacıyla yapılan çalışmalara hızla devam edileceği,
- Anayasa çerçevesinde öngörülen hukuk devleti ve planlı kalkınma ilkeleri çerçevesinde gerekli yasal düzenlemenin yapılarak sistematik bir yapıya kavuşturulması için çalışmaların sürdürüleceği, ifade edilmiştir.

Her zaman bireysel özgürlüklere vurgu yapan Özal, küresel dünya düzeninde birtakım yasakların anlamsızlığını görmüş ve sürekli birey haklarına önem vererek

²⁵⁸ Yayla, Atilla, "Özal Reformları ve Liberalizm", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 586.

²⁵⁹ Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu, TODAİE Yayını, Ankara, 1991, s.34

12.04.1991 tarih ve 3713 sayılı Kanun ile “dil yasağı” getiren “Türkçe’den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun”u kaldırmıştır.²⁶⁰ Böylelikle Kürtçe üzerinde yıllardır devam eden yasak kalkmış oldu.

4. Vergi Reformu

- Vergilerin, kurumlaşmayı, tasarrufu ve yatırımları teşvik edecek bir araç olarak kullanılacağı ve vergi idaresinin yeniden yapılandırılarak kayıpların önlenmesi amacıyla otomasyonun artırılarak mevcut personel ile daha etkili hizmet verilmesinin sağlanacağı,

- Katma değer sistemine geçileceği ve aynı zamanda vergi sisteminde ölçü esâsına göre vergilendirme yerine, vergi tekniğinin imkanları ölçüsünde değer esasına geçileceği, ifade edilmiştir.

Bu çerçevede, gelir idaresi yeniden düzenlenmiş, vergi reformları yapılmıştır.

5. Kambiyo ve Dış Ticaret Reformu

- Üretimin yapısının, Türkiye’nin sahip olduğu kaynaklar ve özellikle insan kaynağı çerçevesinde dünya dış ticareti şartları dikkate alınarak ve mal kıtlıklarına yol açılmayacak şekilde belirleneceği,

- Döviz kuru politikasının, dış rekabet gücünü idame ettireceği ve ihtiyatlı bir teşvik sisteminin meydana getirilmesinde katkı sunacak şekilde yürütüleceği açıklanmıştır. Plan dönemi kapsamında zamanla serbest döviz kuru sistemine geçiş için gereken ortamın hazırlanacağı, ifade edilmiştir.

Bu çerçevede, bireyin devlet karşısında imtiyazlı bir hale gelmesini sağlayan serbest piyasa ekonomisi sistemi işler hale getirilmiş, ithalât serbestiye kavuşmuş ve ileri ülkelerde yerleşik bankalar ile yarışabilecek bir bankacılık sistemi hayata geçirilmiştir. Bununla birlikte, Sermaye Piyasası oluşturulmuş, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası kurulmuş ve 150 senedir iktisadi kalkınma önünde duran ciddi anlamda engel teşkil eden döviz dar boğazı meselesi halledilmiştir.

²⁶⁰ Uluç, A. Vahap, Liberal - Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal’ın Siyasi Düşüncesi, Yönetim Bilimleri Dergisi, (2014), s. 121.

6. Mahalli İdareler Reformu

- Kamu hizmetlerinde etkinlik ve süratın esas olduğu, bu amaçla bürokratik işlemlerin azaltılarak merkezi hükümetin yükünün azaltılması maksadıyla mahallî idarelerin fonksiyonlarının artırılacağı, ifade edilmiştir.

Bu çerçevede özellikle 8/2/1984 tarihli ve 18306 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren “İdari Usul ve işlemlerin Yeniden Düzenlenmesi ile ilgili Yetki Kanunu” önemli bir adımdır. Nitekim kanunun 1. Maddesinde kanunun amacı “Kamu hizmetlerinin süratli, düzenli, etkin, verimli ve ekonomik bir şekilde yürütülebilmesi için Bakanlar Kuruluna Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisi verilmiştir” olarak belirlenmiş ve buradan kamu hizmetlerinde süratli davranabilmek için yerel yönetimlerin güçlendirileceği sonucu çıkarılabilecektir.

7. Kit Reformu

- Kamu İktisadi Teşebbüslerine bağılı olarak faaliyet gösteren birtakım kuruluşların hisse senetleri satışı yoluyla halka açılışının sağlanacağı,

- Kamu İktisadi Teşebbüslerinin üretimini yaptıkları mal/hizmet kalitesini yükseltecek önlemleri alacakları ve dış ticaret ünitelerini beklenen seviyeye getirerek dış pazara açılma gayretlerini sürdürecekleri, ifade edilmiştir.

Bu çerçevede, 1985 yılından itibaren 244 kuruluşdaki kamu hisseleri, 22 yarım kalmış tesis, 386 taşınmaz, 6 otoyol, 2 boğaz köprüsü, 103 tesis, 6 liman, şans oyunları lisans hakkı ile araç muayene istasyonları özelleştirme kapsamına alındı ve ayrıca 1988'de uygulamaya konulan halka arz yöntemiyle özelleştirilen kuruluşlar arasında Kepez Elektrik, ERDEMİR, POAŞ, Çukurova Elektrik, PETKİM, THY, TÜPRAŞ gibi kuruluşlar yer aldı.²⁶¹

8. Eğitim Reformu

- Bütün eğitim kademelerinde niteliğin yükseltilmesi esas alınmış ve hayata atılacak olan gençlere, örgün eğitim olanakları çerçevesinde belirli eğitim programlarının düzenlenerek meslek kazandırma uygulamasının başlatılacağı,

²⁶¹ www.aa.com.tr

- Eğitimde en önemli görevi üstlenen eğitimcilerin, kısacası öğretmenlerin nitelik birer eğitimci olmalarına yönelik yetiştirme programları düzenlenerek eğitim programlarının günün şartlarına uygun hale getirileceği ve öğretmenlerin eğitimi için TV'den faydalanılacağı, ifade edilmiştir.

Bu çerçevede Özal döneminde, eğitim alanında sektör ile ilgili sorunların tartışıldığı ve katılımcıların görüşlerini beyan ettiği 12. ve 13. Milli Eğitim Şuraları²⁶² gerçekleştirilmiş ve şuralara Millî Eğitim Bakanlığı Teşkilatları, YÖK Başkanı ve üyeleri, çeşitli üniversitelerden akademisyenler, okul yöneticileri, öğretmenler ve sivil toplum kuruluşları katılmıştır.²⁶³ Nitekim Özal'ın bu yönü aslında yönetim odaklı bir yapısının olduğu ve eğitime verdiği önemin yansıması olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte aynı dönemde mesleki eğitime büyük önem verilmiş ve sayıları sekiz olan Anadolu Mesleki ve Teknik öğretim okullarının sayısı 121'e ulaşmış; Mesleki ve Teknik öğretim okullarının tamamında döner sermaye işletmesi kurulmuştur.²⁶⁴

9. Konut Reformu

- Gelişmekte olan bölgelerde yer alan Organize Sanayi Bölgelerinde konut alanlarının ayrılması ve bu alanlarda lojman yapımının teşvik edileceği,

- Toplu Konut Fonu kredilerinin, düşük ve orta gelire sahip ailelere güven verecek uygun koşullarla verilmesiyle tüketimden ve konut dışı verimsiz yatırımlardan konut yatırıma yeni kaynaklara kaymasının sağlanacağı,

- Yapılacak olan yeni toplukonut projelerinin gereken altyapı ve çevre düzenleme işlemlerinde standartın yakalanacağı ve özellikle tasarruf sağlanması noktasında belirli ilkelerin göz önünde bulundurulacağı,

- Mahalli malzemeleri kullanırken konut ve inşaatla kullanımında tasarruf için mevsim koşullarına göre, israfın önüne geçecek proje ve teknolojilerin teşviki de yine ifade edilmiştir.

²⁶² 12. Ve 13. Milli Eğitim Şuraları İçin bknz. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165252_12_sura.pdf, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165326_13_sura.pdf

²⁶³ Ayaz, M.Fatih, "Turgut Özal Dönem'de Eğitimi Politikaları Ve Günümüze Yansımaları", **Akademik Bakış Dergisi**, (2015), s.331.

²⁶⁴ Ayaz, **age.** S. 331

Bu çerçevede, kentleşme ve konut husularında önemli adımlar atılmış ve topu Konut Fonu teşkilâtı yürülüşe sokulmuştur.

İktidarının ilk 4 yılında gerçekleştirilen bu reformlar, daha sonraki yıllarda başta enflasyon, işsizlik ve yoksulluğun artması, yolsuzluk ve hayali ihracatın gündeme gelmesi, bütçenin büyük oranda açık vermesi, eski siyasetçilerin politikaya geri dönmesi gibi nedenlerle durmaya başlamıştır.

Özal döneminde yapılan bu yatırımlar ve uygulanan serbest piyasa ekonomisi ile Türkiye'nin hem iktisadi hem de toplumsal açıdan ciddi bir dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Bu dönüşüm, 1980 sonrası Türkiye'sinde hızlı bir sosyolojik değişime de yol açmıştır²⁶⁵.

2.3. Özal'ın Liberalist Görüşleri ve Yönetim Felsefesi

Özal hem başbakanlık hem de Cumhurbaşkanı dönemleri boyunca uygulamaya çalıştığı politikalar ve söylemler Türkiye'deki klasik devlet anlayışının değişimde büyük bir yere sahiptir. Özal yönetimi boyunca öncelikle yönetim sistemi başta olmak üzere Türkiye'de devletin anlayışını ve bu anlayışın anayasal ayağını revize etmeye gayret edilmiş, hali hazırda var olan devlet anlayışı ile toplumun yönetilemeyeceğini ileri sürülmüştür ²⁶⁶. Nitekim, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da vurgulandığı üzere her Türk vatandaşının temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanma ve milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine sahip olduğu ifade ederek bireylerin din ve vicdan hürriyetine saygı gösterilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Devleti toplumun varolmasına bağlı olduğunu ve bu nedenle devletin vatandaşların hizmetinde olduğunu savunan Özal var olan sistemi değiştirmeye çalışmıştır. Özal, insanların “yaşama düzenlerini ve değerlerini belirleyen, toplum üzerinde tahakküm kurarak, vatandaşı görevleriyle tanımlayan bir devlet anlayışının

²⁶⁵ M. Zeki Duman, "Turgut Özal'ın Politikalarında Ekonomik Rasyonalizm", **Sosyoloji Dergisi**, 23: 105-123.

²⁶⁶ Uluç, **a.g.e.**,107-140.

kabul edilemez olduğunu sürekli vurgulamış ve devletin sınırsız yetkilerinin hukuk kuralları içinde kısılması gerektiğini ve Türkiye’de devlet tanımının yeniden yapılmasını istemiştir”²⁶⁷. Bu bakımdan demokratikleşme ile birlikte bunun çözüme kavuşturulacağı da ifade edilebilir. Nitekim siyasi partiler ve bireyler arasında etkileşimi artırarak seçimleri teşvik eden bir hükümet sistemi ile yerleşen demokrasinin diktatörlükten farklı olduğundan hareketle, askeri darbe gibi demokratik olmayan eylemlerin ortaya çıkmasının önlenmesi amacıyla bir siyasi rejimin demokrasiye doğru evrim sürecini demokratikleşme yolunda önemli bir adım olarak ifade edilebilir. Bu bakımdan Özal, hem resmi devlet anlayışını ideolojik bir dönüşümden geçirmeye çalışmış, hem de Cumhuriyet seçkinlerini, bürokratik sınıfı ve sol entelektüelleri hedef almış olan devletin sahibi olduğunu iddia eden bu kesimlerin, toplumla sağlıklı bir ilişki kuramadığına inanmış ve bunların millet ve devlet arasındaki iletişimlerini sorunlu bulmuştur.²⁶⁸ Ayrıca ülkenin sivil, liberal ve daha demokratik bir yönetime geçememesindeki temel sorunun bu klasik devletçi zihniyet olduğunu vurgulamıştır.

Temelde Özal’ın devlet yapısına ilişkin getirdiği söz konusu eleştiriler iki açıdan değerlendirilebilir. İlk olarak söz konusu eleştiriler, 1980’de küresel dünyanın liberal-muhafazakâr ve liberal-demokratik politikaları göz önünde bulundurulmadan, bu politikalar dikkate alınmadan değerlendirilemez. Yeni sağ siyasetin dünyada egemen olmaya başladığı bu konjonktürde karma ekonomi, ithal ikameci ve dış dünyaya kapanmış bir Türkiye, ciddi sorunlarla karşılaşabilirdi.

Özellikle de küresel kapitalizmin bir piyasa ekonomisini oluşturduğu bu dönemde, Türkiye’nin çevresel bir güç olarak dünyanın ekonomik sistemine entegre olamaması, ülkeyi hem siyasi hem de ekonomik açıdan merkez konumundaki ülkeler karşısında geriletebilirdi. Kürselleşme bu anlamda gerek rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini, gerekse liberal-demokrasi ve anayasal hukuk devleti anlayışını öne çıkarması, Türkiye’nin geleneksel devlet anlayışıyla pek uyum sağlamıyordu²⁶⁹.

²⁶⁷ Naciye Oral ve Selami Erdoğan, "Turgut Özal Dönemi Türkiye’de Siyasal Liberalizm1." **Advisory Board/Danışma Kurulu** (2014): 35.

²⁶⁸ Resul İzmirli, Ramazan Gökbnar, Özer. Buğra. "24) Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 42 (2014).

²⁶⁹ Uluç, **a.g.e.**,107-140.

Genel olarak Türkiye’de devlet yapısı Osmanlı devletinin geleneği üzerine kurulmuştur. Yaşam alanlarını belirleyen başlıca güç devlettir ve toplum tarafından devlete atfedilen anlayış genel olarak bu çerçevede olmuştur. Özal ise bu anlayıştan farklı olarak devletin vatandaş karşısındaki önceliği eleştirmiş ve onun döneminde birey devlet karşısında, politik bir özne haline gelmeye başlamıştır²⁷⁰.

Cumhuriyet döneminin resmi politikalarından biri olan ve devlet ile vatandaşlık ilişkilerini düzenleyen halkçılık ilkesi Özal’ın politikalarıyla deforme olmuştur. Cumhuriyetin, tek tip bir toplum oluşturma, bütünleşik ve sınıfsız bir ulus yaratma projesi; Özal’ın devlet karşısında bireysel özerkliği vurgulamaya ve vatandaşlık haklarını yasal güvenceye almaya çalışması sonucunda gerçekleşmemiştir. Aslında dayanışmacı anlayış, merkez sağın temel felsefesidir, ancak Türkiye’de siyasal ideolojinin spektrumunda yer alan tüm sağ ve sol akımlar, korporatist bir hüviyet taşımışlardır²⁷¹.

Korporatizm, özellikle de rekabete dayalı liberal kapitalizmin bencil bireyciliğine karşıdır. Özal ise liberal politikası gereği devletin bu resmi politikasına karşı gelmiş ve meslek grupları arasında ortak dayanışmayı yaratmaktan kaçınarak, İstanbul sermayesine karşı, kamuoyunda yeşil sermaye veya Anadolu Kaplanları olarak bilinen İslami sermayeye destek vermiştir²⁷².

Özal, bireyci, girişimci ve sivil toplumcu bir söylemi de öne çıkararak devlet kavramından önce millet ve fert kavramlarına vurgu yapmıştır. Devletin her şeye hâkim olmasını, değişimin temel dinamiği olmasını eleştirmiş ve esas değişimin bireylerin bizzat kendisinde olmasını, devletin sadece olumlu ve gelişmeyi sağlayan değişimlere destek vermesini, birey üzerinde kısıtlayıcı değil, gelişmeci, engelleyici değil, teşvik edici bir rol üstlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böylece Özal, hâkim devlet anlayışına karşı bireyi ve sivil toplum anlayışını sistemin merkezine yerleştirmeye çalışmıştır.

²⁷⁰ Faruk Mercan, **Korkut Özal: Bir Güzel İnsan” Turgut Özal: Biyografi–Bir Dönemin Hikâyesi**, 2001, s. 60.

²⁷¹ Taha Parla, **Türkiye’nin Siyasal Rejimi**, İstanbul: İletişim (1995):7-8

²⁷² Aylin Topal, "Türkiye’den Latin Amerika’ya Bakmak: Tarihsel Arka Plan." Latin Amerika’yı Anlamak: **Neoliberalizm, Direniş ve Sol** (2008): 21-46.

Yine bu düşünceler ve politik felsefesi kapsamında Özal Türkiye'nin parlamenter sisteme dayalı yönetim anlayışının yerine Başkanlık sisteminin gelmesini istemiştir. Ona göre heterojen bir toplumsal yapıya sahip olan Türkiye'nin, parlamenter sistemle yönetilmesi zordur. Buna örnek olarak ise ABD'nin başkanlık ve Fransa'nın yarı başkanlık sistemiyle daha iyi yönetilmesini örnek olarak göstermiş ve Türkiye'nin de bu sisteme geçmesi gerektiğine inanmıştır. Bu konudaki düşüncelerini, Türkiye'nin farklı etnik ve dini kimliklerden meydana gelen çokkültürlü bir toplum olmasıyla ilişkilendirmiştir²⁷³.

Gerçekte Özal gerek başbakanlığı gerekse Cumhurbaşkanlığı döneminde, tek başına verdiği kararlar ve uyguladığı politikalarla fiili olarak bir Başkanlık sistemi uygulamaya çalışmıştır. Devleti ilgilendiren birçok önemli konuda tek başına karar vermeye çalışmış ve bu benmerkezci tutumunu sürdürürken hükümet ve muhalefet kanadından çok yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.

Özal'ın gerek siyasi gerekse ekonomik açıdan farklı bir felsefeye sahip olması, onun hem liberal kimliği ve özel yaşamı hem de liberal-ekonomik görüşleri üzerinde etkili olmuştur. Düşüncelerinde muhafazakâr olmasına karşın kamusal alanda liberal bir görüntü sunmaktan çekinmemiş, özellikle aile hayatındaki davranışları, eşinin başının açık olması, içki içmesi, eğlence yerlerine gitmesi, eşiyle plajda dolaşması vb. konularda rahat davranarak “kendisini ve ailesini halktan biri” olarak göstermeye gayret etmiştir²⁷⁴.

Kenan Evren'den sonra Turgut Özal'ın mizacı ve halka hitap şekli herkese çok daha yumuşak gelmiştir. Özal çiftinin el ele dolaşmaları, tatilleri sürekli birlikte geçiriyor olmaları, güler yüzlü olmaları, dans etmeleri, mayo ile halk içerisinde dolaşması Türkiye'de o dönem çok görülen davranış şekilleri değildi. Darbe dönemi sonrası sert ortamdan yumuşak ortama geçiş insanları şaşırtıyor, Özal'ın verdiği imaj ise “halktan biri, doğal” görüntüsünü ortaya koyuyordu. Onun gösteriştan uzak yaşamaya çalışması da halk üzerinde olumlu etki yaratıyordu. Nitekim Hasan Celal Güzel yazdığı eserinde Turgut Özal'ın bu özelliği ile ilgili; “Turgut Bey hiçbir zaman makamını sevmemiştir. Başbakanlıktaki makamında oturmayı çok sevmezdi. Hele

²⁷³ Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, İstanbul: Birey, 2001, s. 144.

²⁷⁴ Barlas, **a.g.e.**, s. 144.

hele Başbakanlık müsteşarının makamında ve sandalyesinde oturmaktan nefret ederdi. Bir ara 24 Ocak'taki tedbirlerinden sonra uygulamaları kontrol etmek için Ziraat Bankasındaki bir odada ve bir ara Merkez Bankasında kendisine ayrılmış olan bir yerde çalıştı. Çoğunlukla da evinde çalışırdı. Başbakan olduğunda da bu özelliği hep devam etti" demiştir.²⁷⁵

Özal, klasik liberalist doktrinin "görünmez el" ilkesine bağlı kaldığı müddetçe ekonominin de en doğru şekilde işleyebileceğine inanmıştır. Bu bakımdan serbest pazarın meydana gelmesi konusunda, fiyat denetimlerini ve sübvansiyonları kaldırmıştır. Rasyonel bir fiyat, kur ve faiz politikasını hayata geçirmiş ve dış ticaret rejiminde de ciddi anlamda bir değişim ortaya koyarak ekonomik anlamda da yeni sağ politikalarını uygulamaya çalışmıştır²⁷⁶.

Özal Liberal ekonominin, sadece serbest rekabet içinde işleyen pazar ekonomisi ile mümkün olduğuna inanmaktadır. Bu kapsamda Batılı ülkelerin kalkınmasında temel olan açık ve özgür bir fikir atmosferi ve serbest bir ekonomik sisteme değinmiştir. Batı'nın diğer öteki sistemlerden üstünlüğünü bu iki noktada bulan Özal, söz konusu noktaya gelindiğinde bir ülkenin gelişmemesinin, kalkınmamasının ve ileriye gitmemesinin de mümkün olmadığına inanmıştır.

Özal, bir bütün şeklinde liberalizmi uygulamaya istese de daha ziyade serbest ticaret, ortak pazar, girişim özgürlüğü, rekabet, özelleştirme vb ilkeleri içeren iktisadi liberalizm ve çoğulculuğu, bireysel özgürlükleri, farklı kimliklerin tanınmasını, düşünce ve ifade, din ve vicdan özgürlüğü vb. demokrasiye ağırlık vermiştir²⁷⁷.

Özal'ın uygulamış olduğu liberal politikalar, 1980'li yılların devletçi, ithal ikameci ve kendisini dünyaya kapatan bir Türkiye imajını değiştirmiştir. Bu politikalar, günümüz Türkiye'sinin gelişmesine ne kadar önemli bir faktör olsa da sosyolojik anlamda bazı sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

²⁷⁵ UĞUR, Fatih, Özlenen Demokrat Turgut Özal, Zaman Kitap, 2011, s. 73.

²⁷⁶ Turgut Özal, *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın" 21. Asır Türkiye'nin ve Türkerin Asrı Olacak" Konulu Konuşmaları*, Başbakanlık basımevi, 1991, s. 80.

²⁷⁷ Özlem Eştürk, "Türkiye'de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Hatay,2006, s. 87.

2.3. Muhafazakâr Olarak Özal

Özal 12 Eylül darbesinin arka planını oluşturan toplumsal ve siyasal sorunların temelinde, devlet ile halkı birbirinden ayırmak isteyen sağ ve sol ideolojik görüşler olduğunu düşündü. Bu nedenle devlet ile halkı ayırıştıran bu grupların önüne geçilmesi ve siyaseten uzaklaştırılması amacıyla tüm siyasal eğilimleri içine alan yeni bir siyasal yaklaşıma ihtiyaç olduğunu savunmuştur. Bu çerçevede kurulan Anavatan Partisi milliyetçi, muhafazakâr, liberal ve sosyal adaletçi olarak şekillenmiştir. Özal böylelikle 1980 öncesi, sağ-sol ekseninde oluşan çatışmaların ortadan kaldırmasını ve bir bütün içinde toplamayı hedeflemiştir²⁷⁸.

Özal toplum ve devlet arasında ortaya çıkan sorunların “bir toplumsal barış tasarımı” planlayarak çözmeye çalışmıştır. Bu amaç çerçevesinde Cumhuriyeti-Osmanlıyla, Cumhuriyeti-İslam’la, Toplumunu birbiriyle ve halkı siyasetle barıştırmaya çabalamıştır. Bunları da bürokrasiyi daha da şeffaflaştırarak gerçekleştirmeye gayret göstermiştir.

Bu kapsamda gelişen Özal’ın siyaset anlayışı, Türkiye’de farklı inanç ve kesimler arasındaki duvarların kalkmasına ve birbiriyle çatışan ideolojik kutuplaşmaların azalmasına yardımcı olmuştur. Özal toplum ve birey, devlet ve siyaset arasındaki ilişkilerde dini değerlerin özel bir yer tuttuğunu düşünmüş, bu inancını iktidarı boyunca uyguladığı muhafazakâr politikalarla göstermeye çalışmıştır²⁷⁹.

Özal’ın bu düşünceleri nedeniyle 12 Eylül ara rejiminin ekonomik işlerinden sorumlu başbakan yardımcılığını yapması askeri konsey tarafından pek güvenilir bulunmamıştır. Özal, siyasette temel referanslarını, dinsel terminoloji, kutsal menkıbeler, peygamber hadisleri ve Kur’an ayetlerinden seçmiş ve halkla konuşmalarında bu tarz bir söyleme ağırlık vermiştir.

²⁷⁸ Sami Zariç, 1983-93 yılları arasında Türk siyasal hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal’ın partideki rolü, Hiperlink., 2017, s. 43.

²⁷⁹ Barlas, a.g.e., s. 91

2.4. Özal'ın Değişim Siyaseti

Özal, bazı kesimlerce Atatürk sonrası ülke tarihinin toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümünde önemli bir siyasi olarak tanımlanmaktadır. Onun bu şekilde tanımlanmış olmasının temel nedeni, yürüttüğü siyaset ve aldığı politik kararlarındaki “değişim ve dönüşüm” merkezli düşünce sisteminin önemli bir yeri vardır²⁸⁰.

Çağı okumanın ve uyum sağlamanın hızlı bir ekonomik ve sosyal değişimden geçmekle mümkün olabileceğini düşünen Özal, bu değişimin temelinde ekonomik parametreler kadar, düşünce ve ifade, din ve vicdan ve teşebbüs özgürlüğünün sağlanmasının da önemli olduğuna inanmıştır. Nitekim bütün gelişmiş batılı demokratik ülkeler, bu üç önemli sahada ilerledikleri için geliştiklerini dile getirmiş ve özellikle Cumhurbaşkanlığı döneminde sık sık bu üç özelliğin sağlanmasının önemine değinmiştir.

Özal, dönemini değerlendirirken rasyonalist ve enstrümantalist olmasının yanında pragmatist ve oportünist bir politika izlemiştir. Özal rasyonalisttir, çünkü değişim ve dönüşüm felsefesine sahiptir. Gerek ekonomik ve siyasi kararlarda gerekse kültürel politikalarda değişimin; somut, pratik ve anında sonuç verecek biçimde olmasını istemiş, bunu gerçekleştirmek için de bilimsel, teknik ve teknolojik gelişmenin önemine değinmiştir. Bu açıdan gerçekten de farklı bir kişilik ortaya koyan Özal, toplum felsefesi ve muhafazakâr kimliğinde görülebileceği gibi birçok olayın nedenini kaderci bir anlayıştan hareketle dinsel argümanlarla açıklamaya çalışmakta, ama aynı zamanda pozitivist bilimin ve teknik rasyonalizasyonun gerekliliğine de inanmaktadır²⁸¹.

Özal, modernleşmeyi seleflerinden farklı olarak ekonomik, fiziksel ve teknolojik değişim olarak görmüş ve Türk toplumunun, Batı toplumları gibi günlük yaşamı kolaylaştıran araç ve teknolojilerden yararlanması ve fiziksel çevre ve mimari açıdan gelişmesini istemiştir.

Özal'ın bu modernlik algısı; nesnel, somut, mekanik, fiziksel bir anlayışa dayanmakla birlikte, günlük yaşamı pratik açıdan kolaylaştıran teknolojik merkezli

²⁸⁰ Elif Türköz, "Özal'lı Anap Döneminde Muhafazakâr Düşüncenin Gelişimi", **Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 9.1 (2016): 103-116.

²⁸¹ Türköz, **a.g.e.**, ss. 103-116.

pragmatist bir felsefeyi de içermektedir. Bu açıdan Özal, Türk toplumuna öteden beri gösterilen modernleşme hedefini, nesnel, rasyonel, somut ve günlük hayatın dokularına nüfuz ettirici olarak sadece teknoloji biçiminde tanımladı²⁸². Onun sık sık çağı atlamak anlamında kullandığı transformasyon kelimesinin aslında “kabuk değiştirmek” anlamını içerdiğini, kabuk değiştirmek kavramını ise modernleşmeyi, en iyi zihniyeti yani yeni teknolojiyi memlekete getirme şeklinde anladığını ifade etmiştir²⁸³.

Özal’ın değişim felsefesinde transformasyon kavramı, aslında çok boyutlu bir değişimi ifade eder. Özal, “çağ atlamak” veya “transformasyon” kavramını, sadece ekonomik değişim ve dönüşümü değil, siyasi, hukuki ve kültürel gelişmeyi de ifade eden çok yönlü bir kavram olarak kullandığını belirtmiştir. Ona göre transformasyon kelimesi, reform veya değişimden öte bir anlam içermekte, zihinsel bir değişime, ülkenin yapısal değişimini öngören bütünsel bir reformasyona vurgu yapmaktadır. Bu yapısal değişim ise, ekonomik kalkınma ve teknolojik ithalat yapacaktır²⁸⁴.

Dünyadaki değişim ve modernleşmeyi rasyonalist bir bakıştan hareketle teknoloji olarak okuyan, bu teknolojinin ülkeye transferi konusunda hızlı davranmaya çalışan Özal, bu anlamda yüzyılı bir iletişim çağı; telefon, internet, bilgisayar ve gelişmiş haberleşme sistemleri olarak görmüş ve bu teknolojilerin ithaline çalışmıştır.

Böylece, değişim yanlısı bir lider imajı ortaya koyan Özal, sınırları ortadan kaldıran iletişim teknolojisinin gelişmesi karşısında kimsenin duramayacağı gibi hiçbir ülkenin bu değişimden kaçmasının da mümkün olamayacağına inanmıştır. Bu açıdan Özal’ın değişim felsefesi, “değişim” kavramı etrafında dönmektedir. Muhafazakâr bir kimliğe sahip olmasına karşın değişimin kaçınılmaz olduğuna, dünyanın hızla bu değişimi yaşarken ülke olarak bizim daha çok değişmeye mecbur olduğumuza, aksi durumda statükoyu muhafaza ettiğimiz sürece hedeflediğimiz muasır medeniyete ulaşamayacağımıza inanmış olan Özal değişimin bu anlamda doğal, gerekli ve hatta zorunlu olduğunu düşünmüştür²⁸⁵.

²⁸² Ali Yaşar Sarıbay, **Modernitenin ironisi olarak globalleşme**, Everest Yayınları, 2004, s. 114

²⁸³ Osman Ulağay, **Özal ekonomisinde paramız pul olurken, kim kazandı, kim kaybetti**. Vol. 50, Bilgi Yayınevi, 1987, ss. 71-72

²⁸⁴ M. Zeki Duman, **Türkiye’de liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal**, Kadim yayınları, 2010, s. 42.

²⁸⁵ Duman, **a.g.e.**, s. 42.

Özal ülkenin hedeflerine ulaşabilmesi için hızlı bir değişim programına ihtiyacı olduğunu vurgulamış ve bu değişimin gerçekleştirildiği zaman Türkiye'nin liberal-demokratik ve sanayileşmiş Batılı toplumlar arasındaki yerini mutlaka alacağına inanmıştır. Türkiye, bölgesinde gerek coğrafi gerekse kültürel açıdan çok önemli bir güç ve potansiyele sahiptir, ancak bu potansiyelini kullanmakta geç kalmıştır. Özal sorunun temelinde, söz konusu şu alanlarda taşıdığı yüksek potansiyeli harekete geçirecek ve bu anlamda radikal bir değişimi öngören politikaları devreye sokacak siyasal iradenin Türkiye'de hâlen ortaya çıkamamış olmasından kaynaklandığını düşünmüştür.

2.6. Özal'ın Askeri Rejim ile İlişkisi

Bir ülkede siyasi iktidar, siyasi tercihini ortaya koyarak yapılacak işleri belirleme ve uygulama kabiliyetine sahip olmakta ve demokratik ülkelerde de demokratik seçimler ile seçilen iktidar partisi/partileri bu süreçte rol oynamaktadır.²⁸⁶ Bu bakımdan siyasi partilerin demokratik yaşam içerisinde önemli bir etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim 1980 darbesinden sonra siyaset ile asker arasında da dengelerin oluşmasına yönelik çabaların gösterildiği ifade edilebilir.

12 Eylül 1980 darbesi, Türkiye'de silahlı kuvvetlerin ülke yönetimindeki hakimiyetini yönetime tekrar hatırlatan ve siyasal dengeleri değiştirmeye çalışan bir restorasyon hareketi olarak da görülebilir. Söz konusu darbenin hiç şüphesiz ki birçok nedeni bulunmakla beraber, ülkenin hem ekonomik hem de politik açıdan istikrarsızlığa sürüklenmesi ve ideolojik ayrılıkların ortaya çıkması bu darbenin en önemli gerekçelerini oluşturmuştur²⁸⁷.

12 Eylül darbesinin en önemli sonucundan birisi, siyasal açıdan dengenin soldan sağa doğru kaydırılmış olmasıdır. 1980'lere doğru Sol ideolojinin tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ideolojik bir krize girmesi, sosyal demokrat hükümetlerin

²⁸⁶ Eryılmaz, Bilal, Kamu Yönetimi- Düşünceler, Yapılar, Fonksiyonlar, Politikalar. (Gözden Geçirilmiş 9.Baskı). Ankara: Umuttepe Yayınları, s. 75.

²⁸⁷ D. Ali Arslan, "12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrası Türkiye'nin Siyasi Yapısı", **Akademik Bakış** 11 (2007):1-29.

başarısız olması ve en önemlisi Sovyetler Birliği'nin dağılması, sola dayalı politik anlayışları siyaset dışına itmiştir²⁸⁸.

Türkiye'de meydana gelen 1980 askeri darbesi, daha çok politik akımlara, sol ideolojiler temelinde örgütlenmiş olan sendikal hareketlere, sosyalist ve sosyal demokrat partilere ve sol politik aktörleri olumsuz yönde etkilemiştir. Darbe sonrasında siyasi partiler kapatılmış, radikal sol örgütlenmeler yasaklanmış, sendikal hareketler apolize edilmiştir. Sol'un pasifleştirilmesi ve politik açıdan zayıflatılması dünyadaki siyasal konjonktüre uygun yeni bir siyasal düzenin kurulması için uygun bir zemin sağlamıştır.

Böylece 1980 Darbesi, Özal liderliğinde neo-liberal kesimin Türkiye'de güçlenmesine dolaylı olarak yardım etmiştir. Bu yeni sağ siyaset, bir tarafta sol'a karşı mücadele vermeye diğer yandan din ve milliyetçiliğe dayalı yeni bir siyaset anlayışın ortaya çıkmasını sağladı²⁸⁹. 1980 Darbesinin siyasal söyleminde, devletin bütünlüğü, milletin birliği ve beraberliği gibi kavramlar öne çıkmıştır. Özal'ın askeri yönetim ile ilişkisi ve silahlı kuvvetlerle olan diyalogu hep tartışma konusu olmuştur. Özellikle sol çevreler; Özal'ı 12 Eylül askeri darbesini gerçekleştiren darbecilerle iş birliği yapmakla suçladı²⁹⁰.

Sağ çevreler ise Özal'ın darbe ile hiçbir bir ilgisi olmadığını, askeri idare tarafından pek sevilmediği halde koşullar gereği desteklendiğini iddia etti. Ancak, gerçek olan şu ki, 12 Eylül darbesini gerçekleştiren askeri komite, Özal'ın muhafazakâr kimliği nedeniyle öncelerde yönetimine pek sıcak bakmamıştı. Öyle ki Özal, yeni bir parti kurmak için dönemin Devlet Başkanı Kenan Evren'den izin almış ve ancak, askeri komitenin onayı alındıktan sonra seçimlere girebilmiştir²⁹¹.

Aslında, Özal ile askeri konsey arasında iddia edildiği gibi yakın bir ilişki söz konusu olmadığı gibi, Özal'ın konsey tarafından iktidara getirildiği şeklindeki görüşler de pek doğru görülmemektedir. Özal'ın, 1980 darbesi sonrasında askeri yönetim tarafından neden desteklendiği ve seçime girilmesine neden izin verildiği ise dönemin

²⁸⁸ Arslan, **a.g.e.**, ss. 1-29.

²⁸⁹ Arslan, **a.g.e.**, ss. 1-29.

²⁹⁰ Ali Karaosmanoğlu ve Behice Özlem Gökakın, "Türkiye'de Sivil Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları." **Uluslararası İlişkiler Dergisi** 7.27 (2010): 28-50.

²⁹¹ Şeyda Belhan, Anavatan Partisi'nin kuruluşu ve iktidara gelişi. **Yüksek Lisans Tezi, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2005, s. 64.

konjoktürüne bağılı bir durumdu. Nitekim o dönemlerde Kenan Evren öncelikle Turgut Sunalp'ın yönetime seçilmesi yönünde destek vermiş fakat bu gerçekleşmeyince ve başka alternatif kalmayınca Turgut Özal yönetimine destek vermek zorunda kalmıştır.

Ayrıca Özal'ın ekonomiyi iyi bilmesi ve dünyadaki finans çevrelerini iyi tanınması bu süreçte önemli bir faktör olmuştur. Çünkü askerler, darbe sonrasında, ancak güvenliği sağlayabilmişler, ekonomiyi ise Özal'a teslim etmek durumunda kalmışlardır.

Bununla birlikte Özal Asker-sivil ilişkileri ve Türk Silahlı Kuvvetleri konusunda, geleneksel Türk siyasetinden farklı bir politika izlemiştir. Askerlerin sivil yönetime müdahalesinin sonuçlarından çok nedenleri üzerinde durmak gerektiğini düşünen Özal, bunun tarihsel ve kültürel açıdan değerlendirmek gerektiğini düşünmüştür. Ona göre, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da devletin kurucu unsurları sivillerdir ve yönetimde de doğal olarak sivil irade egemendir. Oysa Osmanlı İmparatorluğunun bakiyesi olan Türkiye'de kurucu kadrolar askerlerdir ve askerlerin yönetimde ağırlıklı yer işgal etmeleri ve bu anlamda siyasete yön vermeleri anlaşılır bir durumdur.

Askerin tarihsel misyonu ve günümüzdeki sivil idare üzerinde kurmaya çalıştığı hegemonyanın anlaşılır olduğunu dile getiren Özal, demokratikleşme açısından bu anlayışın da artık terk edilmesi, asker, sivil üzerindeki gölgesinin kalkması gerektiğine inanmıştır. Gerçekten de Özal, sivil iradenin tesisi bağlamında kendisinden önceki liderlerden farklı bir siyaset izlemiştir. Ordu, Özal dönemiyle birlikte sivil yönetimin vesayetine girmiştir denilebilir. Bu konuda gösterilebilecek en somut örnek, 1988 yılında Genelkurmay başkanı atama olayında ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi Genel Kurmay Başkanı Necdet Üruğ, emekliliğine kısa bir süre kala istifa ederek ondan boşalacak yere zorunlu olarak en kıdemli komutan Necdet Öztoran'un atanmasını sağlayacaktı. Ancak, şayet Üruğ istifa etmeden normal zamanda emekli olsa hükümetin istediği kişiyi Genel Kurmay Başkanlığına atama imkânı olacaktı. Askerler ise bu hakkı hükümete geçmeden kendileri komutanlarını belirlemek istediler. Bu kapsamda emekliliğine iki aya kala Üruğ, istifa ederek bu planı devreye sokmaya çalıştı. Ancak, Özal bu plana karşı gelerek Öztoran yerine Genelkurmay Başkanı olarak Necip Torumtay'ı atadı.

Sivil irade karşısında askeri inisiyatifı geri plana atan bu olay, Türk siyasetinde demokratikleşme adına önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Türkiye’de sivilleşme adına önemli bir adım olarak gördüğü bu olayı, Özal’ın sivil bir kimliğe sahip olmasına bağlamaktadır²⁹².

2.7. Siyaset Anlayışı Açısından Turgut Özal

Özal Türkiye’nin ekonomik ve teknolojik açıdan Batılı ülkelerle rekabet edebilecek düzeye gelmesi gerektiğini savunmuş, o güne kadar bu hedef için yanlış politikaların uygulandığı ve bu açıdan da Türkiye’nin kısa vadede yeni bir siyaset anlayışına ihtiyacı olduğunu düşünmüştür²⁹³.

Özal, uyguladığı liberal politikalarla bir tarafta Türkiye’nin resmî ideolojisini değiştirmeye çalışırken diğer taraftan yeni bir paradigmal temelde yeni bir siyaset anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır. Onun bu süreçteki yeni siyaset anlayışında millet anlayışı önemli bir yere sahiptir. Özal’a göre tek millet, tek ulus ve tek dil yaklaşımından ziyade, toplumsal olarak farklı kesimlerden, inanç ve değerlerden oluşan bir ulus, bir mozaik vardır. Anadolu’nun çokkültürlü bir sosyolojik yapısının olması ve bundan ötürü de Türkiye’de tek bir etnik kimlik anlayışına odaklanan siyasal yaklaşımların milletin bütünlüğünü sağlayamayacağını düşünmüştür. Bu noktada resmi ideoloji içinde millet tanımının sığılığına eksikliğine atıfta bulunmuştur.

Din anlayışı Özal’ın siyasetinde önemli bir yere sahiptir. Cumhuriyetin kurulmasına değin Anadolu’daki değişik etnik kimliklerin bir arada olmasını sağlayan din ve geleneğin, Cumhuriyetin ilan edilmesiyle yerini pozitivist ideolojiye bırakmaya başladığı görülmektedir. Resmi ideolojiye göre, din ve gelenek olgusu ülkenin kalkınması önünde engel teşkil eden kurumların başında gelir. Bu noktada ülkenin modernleşmesi için bu arkaik yapıların da tasfiyesine çalışılmıştır²⁹⁴. Özal ise Anadolu birliğinin temelini ideolojik değerlerden ziyade dini değerler içinde aramıştır. Türkiye’nin kültürel ve siyasi bir kimlik oluşturabilmesindeki en önemli unsurun İslam olduğuna vurgu yapmıştır. Hem Anadolu ve Balkanlar hem de diğer

²⁹² Belhan, **a.g.e.**, s. 64.

²⁹³ Belhan, **a.g.e.**, s. 64.

²⁹⁴ Uğur Güzel, **Özalcılık**, Emre Yayınları, 2008, s. 21.

Osmanlı'dan kalan topraklarda, etnik toplulukların birbiriyle kaynaşmasında ana öğenin yine din olduğunu ifade etmiştir.

Yönetim anlayışı çerçevesinde Cumhuriyetin aşırı merkeziyetçi yapısına ve bürokrasiye eleştiri getiren Özal, hükümetin başına geçer geçmez bu yapıların düzenlenmesi konusunda girişimlerde bulunmuştur²⁹⁵. Bununla birlikte, mahalli ve bölgesel idarelere daha çok yetki vermeye gayret etmiştir. Bu konuda âdem-i merkeziyetçi bir siyaset izlemiştir.

Özal'ın devlet anlayışı daha çok önceki dönemlerin eleştirisi çerçevesinde gelişmiştir. Devletin, ekonomik ve kültürel yaşamdaki belirleyiciliği eleştirilmiş ve bireysel haklar öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Tüm bunların yanı sıra devletin, ulusal anlamda bir kültürün ve ideolojinin dayatılmasından vazgeçmesi ve çok kültürlülüğe dayanan bir siyasal sistemin oluşmasını savunmuştur.

Özal'ın Anavatan Partisi'nin (ANAP) iktidara geldiği 1983 tarihinden itibaren Türkiye, kendi deyimiyle gerçek anlamda bir transformasyon yaşamıştır. Ülkeyi bir uçurumun kenarından aldıklarını ifade eden Özal, iktidara gelirken karşılarında; kendisini dünyadan soyutlamış, içine kapanık, enerji ve yakıt bulmakta zorlanan, temel gıda maddelerini bile temin edemeyen, iç siyasal çekişmelerle ve siyasi/ideolojik kavgalarla boğuşan ve en önemlisi de yetmiş sente muhtaç bırakılmış bir Türkiye bulduklarını iddia etmiştir²⁹⁶. 12 Eylül öncesini karanlık bir dönem olarak değerlendiren Özal, iktidarının temel politik söylemini, 80 öncesi "anarşi" ortamı korkusu üzerine kurmuştur²⁹⁷.

Özal, topluma dünü çıkılmaz ve karanlık bir geçmiş, yarını ise aydınlık ve güzel günler olarak sunarken, kendi siyasal anlayışlarının yeni bir zihniyeti temsil ettiğini, bu anlamda geçmişle bir ilişkilerinin olamayacağı onun için de yenilikçi ve ilerici bir parti olduklarını söyleme ihtiyacını hissetmiştir.

²⁹⁵ Güzel, a.g.e., s. 21.

²⁹⁶ Serap Işık, **Turgut Özal'ın İhracat Odaklı Büyüme Politikaları ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi:(1983-1993 Dönemi)**, 2016, 225.

²⁹⁷ Nuray Mert, "Muhafazakarlık, Fundamentalizm Değildir!" **Karizma: Muhafazakarlık Yeniden Özel Sayısı** 17 (2004): 34-36.

2.8. Turgut Özal'ın Liberalizm Politikası

Ülkemizde liberalizm, çoğunlukla siyasal ve toplumsal bir teori olmaktan çok ekonomik yanı ağır basan bir ideoloji olarak görülmüştür. Bu algılayışın en önemli nedeni; liberalizmin, sosyalizm, komünizm, muhafazakârlığa nispeten bireysel özgürlüğe ve devlet gücünün asgariye indirilmesi hususunda temel düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Birey karşısında devletin öncelendiği bizim gibi toplumlarda liberalizme, doğal olarak pek sempatiyle yaklaşılmamıştır. Bunu tarihte birçok defa görmek mümkündür. Osmanlı döneminde ortaya çıkan ilk Batılılaşma hareketlerinde, Sosyalist ve Marksist ideolojiler daha fazla taraftar bulmuşken, liberal düşünceler vahşi kapitalizmle özdeş tutulmuş ve bir burjuva ideolojisi olarak görülmüştür.

Cumhuriyet döneminde bir süre iktidar olan Demokrat Parti liberal düşünceleri savunmuşsa da Türkiye’de özel sermayenin olmaması ve dolayısıyla ekonomik devletçiliğin zorunlu olarak sürdürülmesi nedeniyle liberal politikalar tam olarak uygulanamamıştır²⁹⁸.

Gerçekte yukarıda da değindiğimiz gibi liberalizm özellikle Türk merkez sağ siyasetinin telaffuz etmekten sakındığı bir kavramdır. Kökünün dışarıda olmasından kaynaklanan bir ideoloji olmasıda bunda önemli bir faktördür. Özal da konuşmalarında ve resmi beyanlarında liberal kavramı yerine “serbest piyasa ekonomisi”, “teşebbüs özgürlüğü”, “din ve vicdan özgürlüğü”, “anayasal demokrasi” gibi kavramlar kullanmaya dikkat etmiştir²⁹⁹.

Partisinin dört temel unsuru olduğunun devamlı altını çizen Özal, bunları, milliyetçilik, muhafazakârlık, sosyal adaletçilik ve serbest pazar şeklinde tanımlamıştır. ANAP’ın programındaki önemli bir bölüm olan liberalizm, bilhassa özel girişim, kişisel özerklik, devletin ekonomiye müdahalesinin olmaması gibi husular bulunmaktadır. Hatta parti programının birinci maddesinde: “...İktisadi

²⁹⁸ Mustafa Sönmez, *Türkiye ekonomisinde bunalım: 24 Ocak kararları ve sonrası*, 11. Belge yayınları, 1982, s.75.

²⁹⁹ Sönmez, *a.g.e.*, s.75.

gelişmede fertlerin teşebbüs gücünü esas kabul eden.” açıklaması ile serbest rekabetin, girişimciliğin önemine vurgu yapılmaktadır³⁰⁰.

Özal liberalizmi, genel olarak rasyonel açıdan değerlendirmiş ve bunu iktisadi bir sistem içinde değerlendirmiştir. Yaşanan tüm ekonomik sorunların, liberalist sistemin kurallarına uyulmaması nedeniyle kaynaklandığını ve iktisadi sistemlerin liberalleşmede ciddi bir avantajının, kendisini şartlara uyarlaması olduğunu belirten Özal, liberal ekonominin bireylerde bağımsız şekilde piyasa şartları dahilinde kendi kendisini yönettiğini ileri sürmüştür³⁰¹.

Türkiye’nin artık kalkınmış ülkelere katılabilmesinde rekabete dayanan serbest bir piyasa ekonomisine geçme noktasında zorunlu olduğunu belirten Özal, bu hedefe varmak amacıyla bireysel teşebbüsün ve girişimcilik ruhunun da öne çıkarılmasının zorunluluğuna vurgu yapmıştır. Yurtdışı seyahatleri sırasında pek çok iş insanını da beraberinde görürerek dış ülkelerde yatırım yapmalarını talep etmiştir³⁰².

Özal, devlet sisteminin yapılandırılması gerektiğini düşünmüş, özellikle Pazar ekonomisine ve serbest ticarete vurgu yaparak devletin ekonomi alanından çekilmesini, serbest piyasa ekonomisine ve özelleştirmeye öncelik vermesini, aksi durumda mevcut devletçi mantıkla gelişme ve kalkınmanın gerçekleştirilemeyeceğini savunmuştur. Tüm bunlar için ise yeni sağ politikalarını uygulamaya çalışmıştır. Zorunlu olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan karma ekonomi modeli, günümüzün kürselleşen dünyasında artık geçerliliğini yitirmiştir. Devletin, ekonomide bir ajan olarak piyasalara müdahale etme, üretimde ya da yatırımda bulunma ve istihdam yaratma işlevi kalmamıştır. Özal’a göre kamusal hizmetler bile devletin görev alanından çıkarılmalı ve özel sektöre devredilmelidir. Bunun için de bireyin merkezde olduğu liberal bir ekonomik model oluşturulmalıdır.

Özal benimsediği politikalarla Türkiye’nin şartlarına entegre biçimde liberalist bir ekonomi modelini uygulamak istemiştir. Bu noktada müdahaleci bir komuta ekonomisinin, modern bir piyasa ekonomisine evrilmesi için üstün gayretler

³⁰⁰ Şeyda Belhan, Anavatan Partisi'nin kuruluşu ve iktidara gelişi, Yüksek Lisans Tezi, **DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2005, s. 64.

³⁰¹ Belhan, **a.g.e.**, s. 64.

³⁰² Atilla Yayla, "Özal, Özal Reformları ve Liberalizm." **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, (2005): 584-588.

sarfetmiştir. Bu kapsamda liberalizmi, politik ve etik bir kuramdan ziyade bireyi merkez alan iktisadi bir sistem şeklinde algılamıştır³⁰³.

Liberalizm, bütüncül bir bakış açısıyla toplumsal, siyasi ve kültürel boyutlar barındıran geniş bir dünya görüşü olsa da Özal, bu sistemin daha çok iktisadi ilkelerine önem vermiştir³⁰⁴. Kendi yönetimi öncesinde iş başında olan hükümetler gibi Özal'da, liberalizmi serbest rekabet, özel girişim ve piyasa ekonomisi şeklinde düşünmüştür. Neoliberalizme vurgu yapmaktan çekinmeyen Özal, kültürel ve siyasi anlayışında milliyetçi-muhafazakâr bir düşünceyi benimsemiştir³⁰⁵.

Gerek ekonomide özel teşebbüs ve bireysel düşünceye, gerekse devlet karşısında bireysel özerklik ve özgürlüğe değer veren Özal, Halkçılık ilkesini devre dışı bırakmaya, onu resmi devlet politikası olmaktan çıkartmaya çalışmıştır. “Sınıfsız”, “bütünleşmiş”, “kaynaşmış”, “organik” ve “monolitik” bir toplum felsefesine dayanan Halkçılığa karşın Özal sık sık devletçi ekonomik modelin miadını doldurduğu ve modelin terk edilmesi gerektiğini vurgulayarak, Türkiye’de yaşanan ekonomik krizlerin tek çözümünü, ferdi özgürlük ve serbest rekabete dayalı piyasa ekonomisinde aramıştır³⁰⁶.

2.9. Turgut Özal’ın Ekonomiye Bakışı ve Politikaları

Ülke ekonomisinin kendi iç dinamikleriyle dünya kapitalist sistemine entegre olamaması ve gelişen dünya pazarlarına ayak uyduramamasının tarihsel ve yapısal açıdan birçok nedeni vardır. Modernleşme sürecine geç katılma ve Osmanlı ekonomik düzeni bu sorunların başında yer almaktadır. Bilindiği gibi, Osmanlı ekonomik sisteminde gerek mülkiyet ilişkileri açısından, gerekse gelirlerin bölüşümü noktasında devlet mekanizması etkili olmuş ve bundan dolayı da ülkede Batı Avrupa’daki gibi bir sermaye birikimi gerçekleşmemiştir.

³⁰³ Yayla, a.g.e., s. 584-588.

³⁰⁴ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve demokrasi**, İletişim Yayınları, 2016, s. 23.

³⁰⁵ Zariç, a.g.e., s. 171-173

³⁰⁶ Emre Gök, 1980 sonrası yönetimde neo-liberal politikalar (Anavatan Partisi'nin Turgut Özal dönemi). Yüksek Lisans Tezi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2008, s. 71.

Sermaye birikiminin engellenmiş olması, kapitalizmin tarihsel yaratıcısı olan burjuvazinin de bağımsız bir sınıf olarak ortaya çıkmasını engellemiş ve ekonomik faaliyetler devlet eliyle yürütülmeye çalışılmıştır. Bu durum, Cumhuriyet döneminin ekonomi politikasıyla da devam etmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de modernleşmenin geç başlamasının nedenlerinden biri, ülkenin tarihsel açıdan ekonomik gelişmelere ve kapitalist düzene eklemelenememiş olmasıdır denilebilir³⁰⁷.

Cumhuriyet döneminde ekonomik reformlar yerine, daha çok sosyal ve kültürel reformlara ağırlık vermiştir. Özal’ın iktidara gelmesiyle birlikte, ekonomik reformlar öne çıkmaya başlamış ve ekonomide yeni sağ politikaları sayesinde dünya kapitalizmine ve gelişen pazar ekonomisine eklemelenmeye başlamıştır. İthal ikameci bir endüstrileşmeden ziyade, ihracata dayanan sanayileşmeye ve iktisadi kalkınmaya odaklanmıştır. Bununla birlikte devletin işletmecilik yaklaşımını ve devletçilik politikasını bırakması gerektiğini, iktisadi etkinlikleri de özel sektörün eline bırakmasının çok daha doğru olduğunu belirtmiştir. En önemlisi de ekonominin kendi kuralları ile yürümesi gerektiğinin altını çizmiştir³⁰⁸.

Özal, hem 24 Ocak Kararları, hem de 1983 sonrası siyasetteki görüşleri ile, Anadolu sermayesi olarak bilinen muhafazakâr ama aynı zamanda liberal ekonominin nimetleriyle faydalanan yeni bir girişim sınıfının doğmasına yol açmış ve sadece yeşil sermayeyi yani İslami kesimleri güçlendirmeyi hedefleyen bir politikayı benimsememiş aynı zamanda ekonomiyi her kesimin üzerinde durması gereken temel bir konu ve ülkenin kalkındırılması yolunda başvurulabilecek yegâne çözüm yolu olarak görmüştür³⁰⁹.

Türkiye’nin en önemli sorununu, ekonomi olarak gören Özal ekonomik kalkınmanın ve gelişmenin, bir toplumun gelişmesindeki en önemli şart olarak görmüştür³¹⁰. Bu kapsamda serbest piyasa politikaları ile ülke ekonomisini dünyaya açarak uluslararası sermaye ile rekabet etmek ve onunla bütünleştirmek, ödemeler

³⁰⁷ Erkan Ertosun, "Turgut Özal’ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan’a Yönelik “Zeytin Dalı” Diplomasisi Örneği." **Bilge Strateji** 8.15 (2016): 33-57.

³⁰⁸ Özal, **a.g.e.**, s. 95.

³⁰⁹ Muhiddin Nalbantoğlu, "Turgut Ozal’la Türkiye’nin meseleleri üzerine konuşmalar: Başbakan Turgut Özal ile onyıldan beridir yapılmış kırk sohbet’in ve basın mensuplarının sorulu-cevaplı toplantılarının tam metinleri", **Anakent**, 1986, s. 142.

³¹⁰ Nalbantoğlu, **a.g.e.**, s. 155.

dengesini ve döviz darboğazını aşmak amacıyla IMF ve Dünya Bankası ile istikrar politikaları adı altında bir yapısal uyum programını devreye koymuştur³¹¹.

Türkiye, imzaladığı bu anlaşmalarla bir tarafta dünya ekonomisine açılırken bir taraftan mali ve siyasi açıdan da bu kurumlara bağımlı olmaya başlamıştır. Özal, bütün sorunların çözümünü ekonomik gelişmede görmektedir. Onun açısından ekonomik gelişme; sadece sosyal refah ve âdil gelir dağılımını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda ülkenin sosyo-kültürel yapısını dönüştürecek, dış ilişkilerde ise yaşanan sorunları çözecek ve hatta komünizmi bile önleyecek yegâne güçtür.

Ekonomik güç bütün sorunların temelinde yatan temel bir faktördür, gerek ulusal gerekse uluslararası sorunların çözümünde tek ve belirleyici seçenektir ve karşılıklı çıkarları geliştirmeye dayanan ekonomik ve mali işbirliğidir. Ona göre siyasi hedeflere ulaşmanın da en etkili enstrümanı yine ekonomik ilişkilerdir³¹². Nitekim Özal, devletlerin ekonomik ilişkiler aracılığıyla karşılıklı güçleneceğini ifade etmiş ve sorunların çözümü için ekonomik ilişkilere atıfta bulunmuştur. “Aralarında sorun bulunan ülkeler, ekonomik ilişkiler kurarak karşılıklı bağımlılık temelinde sorunlarını çözmeye başlar ve sonrasında siyasi çözüm meydana gelir. Dolayısıyla insanların serbest olarak ticaret yapmaları halinde, savaş ihtimali de azalacaktır”³¹³ ifadesiyle de Özal ekonomik ilişkilerin önemine değinmiştir.

Ekonomide sağlanan başarılar, Özal’ın ikinci kez iktidara geldiği 1987’den sonra yerini, keskin bir düşüşe bırakmıştır. Özellikle, altyapı yatırımlarında yavaşlama gözlenmiş, sabit gelirli kesimlerin ücretleri düşmüş, enflasyon yüksek rakamlara ulaşmış, hayali ihracat, rüşvet, torpil gibi konularda ahlaki zayıflık ortaya çıkmıştır. Üretimden çok tüketimin özendirilmiş olması, yolsuzluklara ve mafya gibi yasadışı örgütlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Özellikle de ülkede hızlı bir enflasyonist baskının ve dış borçlarda artışın meydana gelmesi, sosyal ve ekonomik yaşamda ciddi sorunlara yol açmıştır. Bütün bu olumsuzlukların ortaya çıkmasının temel nedenini Özal, ülkede hızlı bir transformasyonun yapılmış olmasına bağlamıştır. Birçok konuşmasında hızlı bir

³¹¹ Nalbantoğlu, **a.g.e.**, s. 157.

³¹² Resul İzmirli, Ramazan Gökbnar, ve Özer. Buğra, "Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 42 (2014):45.

³¹³ Ertosun, **a.g.e.** s. 41.

kalkınmaya girişmeleri ve uzun vadede sonuçları alınacak altyapı yatırımlarına ağırlık vermeleri yüzünde bu tür sorunların meydana geldiğini itiraf etmiştir³¹⁴.

Türkiye'yi kısa sürede bir sanayi ülkesi hâline getirmek için kamu gelirinin büyük bölümünü altyapı yatırımlarına harcadıkları için enflasyonist baskının ortaya çıktığını düşünen Özal, ekonomiyi bu kadar hızlı geliştirmeseydi bu sonuçların da ortaya çıkmayacağını söylemiştir³¹⁵.

Türkiye ekonomisi, Özal'ın uyguladığı liberal politikalarla tarihsel bir kırılmayı yaşamıştır denilebilir. Çünkü devletin o güne kadar dört elle sarılarak korumaya çalıştığı, ithal ikameye dayalı sanayileşme stratejisi, Özal dönemiyle birlikte yerini dışa dönük açık büyüme ve serbest rekabete dayalı pazar ekonomisine bırakmıştır. Korumacılıktan vazgeçilerek dünyaya açılmak, kapitalist sisteme entegre olmak ve en önemlisi ihracata dayalı sanayileşme modeline geçmek, Türk ekonomisinde yapısal bir dönüşüm yaratan uygulamalardır.

2.10. Özal'ın Demokrasi ve Özgürlük Anlayışı

Özal demokrasi, insan hakları ve temel özgürlükler konusuna özel bir önem vermiştir. Türkiye'nin demokratikleşmesi ve Avrupa Birliği ile olan ilişkileri açısından Özal'ın attığı adımlar, önemli gelişmelere yol açmıştır. 12 Eylül ara rejimi nedeniyle Türkiye gerek siyasi ve demokratik özgürlükler gerekse insan hakları, düşünce ve ifade özgürlüğü konusunda kötü bir yönetim sergilemiş, askeri idarenin yasaklayıcı zihniyeti, ülkenin demokratik gelişimini durdurmuş, bunun üzerine başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok ülkesi Türkiye ile olan ilişkilerini dondurmaya karar vermişlerdir³¹⁶.

Siyasal istikrarı ve toplumsal düzeni sağlamak adına yapılan her askeri darbe, insan hakları ve temel özgürlüklerin kısıtlanmasını ve bu anlamda otoriter bir yönetimin kurulmasını da beraberinde getirmektedir. Tarihimizin yakın döneminde gerçekleşmiş olan tüm askeri darbeler, siyasi ve demokratik özgürlükler, insan hakları,

³¹⁴ Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın anıları**, Sabah Kitapları, 1994, s.19.

³¹⁵ Barlas, **a.g.e.**, s.19.

³¹⁶ M. Duman, "Turgut Özal'ın Modernleşme Anlayışı." **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought** 15. (2018): 55

düşünce ve ifade özgürlüğü kapsamında Türkiye’yi geriye götürmüş, dünyadan biraz daha uzaklaştırmıştır.

12 Eylül askeri darbesi de bu anlamda, bir tarafta ülkenin asayiş ve düzenini yeniden tesis etmeye çalışırken, diğer taraftan ülkeyi siyasal istikrarsızlığa, toplumsal huzursuzluğa ve ideolojik çatışmalara sürüklediği gerekçesiyle sivil yönetimi devre dışı bırakmıştır. Sivil hükümetin yönetimden uzaklaştırılması beraberinde bir dizi insan hakları ihlallerini de gündeme getirmiştir. Basına sansür uygulanmış, üniversiteler başta olmak üzere kamu kurumları gözetim altına alınmış, düşünce ve ifade özgürlüğü kısıtlanmış ve ülke baskıcı bir rejimle yönetilmeye başlanmıştır.

Özal, İslami Araştırmalar Dergisinin 1993 yılında düzenlemiş olduğu “Değişim Sürecinde İslam” konulu panel konuşmasında “Cemiyetlerin, toplumların ve ülkelerin ilerlemesinin sırrı düşünceyi ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti ve teşebbüs hürriyetidir” şeklindeki söylemi ile bireylerin demokratik haklarına vurgu yapmış ve ülkelerin ilerleyebilmesi için özellikle bu üç hürriyetin korunması gerektiğini ifade etmiştir³¹⁷

Ayrıca darbenin gerekçesini oluşturan nedenler, özellikle sol entelektüeller, sol basın ve aşırı milliyetçiler cezalandırılmaya çalışılmış, yüzlerce aydın, yazar ve düşünür hapse atılmış, üniversitede sol eğilimli öğretim üyeleri görevlerinden alınmış ve siyasi parti liderleri gözetim altına alınmıştır. Bütün bu gelişmeler, yukarıda da vurguladığımız gibi Türkiye’de demokrasinin kesintiye uğramasına ve bu anlamda Türkiye’nin uluslararası arenadan soyutlanmasına yol açmıştır³¹⁸.

12 Eylül rejimi ülke yönetiminde devletin ideolojik görüşünü kurumsallaştırmak ve bunları yasal güvenceye almak amacıyla yeni bir anayasa hazırlatılmış, Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkileri yeniden düzenlenmiş, Eğitim kurumlarının denetlenmesi ve bu kurumlarda ideolojik çatışmaların engellenmesi için Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) adı altında yeni bir kurul oluşturulmuş, Cumhurbaşkanlığına askeri konsey başkanı getirilmiştir. Tüm bu düzenlemeler, ülkeyi sivil bir yönetime devredecek olan askerlerin kendilerinden sonra olmasını

³¹⁷ Özal, T. Değişim Sürecinde İslam Konulu Panel Konuşması, İslami Araştırmalar Dergisi, www.haber7.com, Erişim: 14.10.2021

³¹⁸ Fatih Solmaz, Turgut Özal’ın Liberalizm ve Muhafazakarlık Arasında Geçen Siyasi Hayatı. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018: 56.

istemedikleri gelişmeleri engellemek amacıyla yapılmıştır. Bu süreçte darbeye sebebiyet vermiş olmakla suçlanan sol fraksiyonlar cezalandırılmış, milliyetçi ve muhafazakâr kesimler ise sisteme dahil edilmeye çalışılmıştır³¹⁹.

Özal'ın iktidara yürüdüğü dönem tüm bunların yaşandığı bir zamanı kapsamaktadır. O ülkeyi bir açıdan ara rejimin baskısı altında yönetmeye çalışmış, asayiş ve güvenlik başta olmak üzere birçok hayati konuyu askerlere tevdi ederken bütün çabasını ekonominin düzeltilmesi uğraşına vermiştir. Özal'a göre ekonomi, sadece bir ülkenin gelişmişliğini ve refah düzeyini değil, o ülkenin demokratik yapısını da etkilemektedir. Ekonomik kalkınma arttıkça, politik sorunların çözümü kolaylaşacağı gibi demokratik açılımların yapılmasını da kolaylaştıracaktır.

Bu kapsamda Özal, Türkiye'nin ekonomik altyapısını güçlendirmek, serbest piyasa ekonomisine geçerek sanayi mamullerine dayalı ihracatta bulunmasını sağlamak ve bu anlamda dünya ile rekabet edebilmek amacıyla politikalar geliştirmiştir. Bu politikaları ise neo-liberal (yeni sağ) politikaları çerçevesinde yapmaya gayret göstermiştir. Bu süreçteki öncelikli amacı, askeri darbenin sağladığı nizam içinde Türkiye'nin önce ekonomik kalkınmasını, sonrasında da demokratik gelişmesini sağlamak olmuştur. Böylece Özal ekonomik gelişme ve kalkınmayı siyasal özgürlüklerin, insan hak ve hürriyetlerini korumanın, sosyal dengesizlikleri gidermenin temel şartı olarak görmüştür³²⁰.

Ekonomik sorunların, doğal olarak siyasal istikrarsızlığa dolayısıyla demokratik gelişime de engel olduğuna inanmış olan Özal, devlet karşısında bireysel hukuku öne çıkarmaya çalışmış, din ve vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğünü sağlamaya dönük yasal düzenlemeler yapmıştır. Özal demokratik bir kültürün ve insan haklarını temel alan bir anlayışın yerleşebilmesi için öncelikle herkesin kendi fikrini özgürce ifade edebilmesini ve kendi inancını yaşayabilmesi gerektiğini düşünmekte ve esas sorunun, insanların kendilerini ifade etmeleri değil, bilakis kendilerini ifade etmeleri için gereken ortamın sağlanmaması olduğunu vurgulamıştır³²¹.

³¹⁹ Solmaz, **a.g.e.s.** 56.

³²⁰ Solmaz, **a.g.e.s.** 58.

³²¹ Argun Akdoğan, "Piyasa kültürünün yaygınlaştırılmasında Özal'ın söyleminin işlevi." **Toplum ve Demokrasi Dergisi** 4.8 (2014): 1-18.

Özal'a göre serbest bir ortamda herkesin her konuyu çekinmeden ve korkmadan konuşabilmesi, tartışabilmesi önemlidir. Kavga ederek hiçbir sorunun çözülemeyeceğini bu anlamda ikna etme, anlaşabilme ve bir noktada konsensüse varmanın demokratik siyasetin vazgeçilmez stratejisi olduğunu savunmuştur. Akarcalı, Özal'ı diğer siyasilerden ayıran en büyük özelliğinin kavgacı olmaması olduğu ve siyaseti kavga ile yürütmemesine bağlamaktadır. Akarcalıya göre "Özal halktan birisiydi. Etrafindakileri kırmadan hareket etmeye gayret ederdi. Çok hoşgörüsü vardı. Süleyman beyde aynıydı zaten bir ara ikisi tırnakla et gibiydi. Fakat bu 90'larda bozuldu maalesef. Hatta kendisi ile ilgili yapılmış olan karikatürleri odasında saklardı. Gelen siyasi veya normal misafirlerine bunları gösterir ülkenin ne kadar demokratik ve hoşgörülü olduğunu kanıtlamaya çalışırdı".

Türkiye'nin yönetsel, politik ve hukuki yapısında değişimi hedefleyen girişimler esasında, asker ve bürokratların sivil ve seçilmişler üstündeki hakimiyetini kırmak için yapılmıştır. Bu tip düzenlemelere karşısında hem asker ve muhalefet hem de sol entelektüel kesim fazlasıyla eleştiri yöneltmiştir. Tenkitler, Özal'ın demokrasi ismi ile esasında rejimi değiştirmek istemesine yönelik olmuştur³²².

Her ne kadar Özal'ın, demokrasi ve insan hakları konusunda önemli adımlar atmış olmasına karşın bazı konularda da antidemokratik uygulamalarda bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bu uygulamaların başında, 12 Eylül darbesinin mağdur ettiği toplumsal kesimlere karşı özellikle sol eğilimli yazar ve çizerlere karşı demokratik bir tutum geliştirmemesi gelmektedir. Basın konusunda da benzer bir tutum sergileyen Özal, birçok yazar, çevirmen ve gazeteciyi, kendisine hakaret ettiği gerekçesiyle mahkemelere vermiş, döneminde yüzlerce yayın, kitap, mecmua, film ve kaset yasaklanmıştır. Özellikle de eski yasaklı liderlerin tekrar siyasete dönmeleri konusunda antidemokratik bir tavır sergilemiştir. Nitekim söz konusu liderlerin siyasete geri dönüp dönmemelerini belirlemek amacıyla yapılacak referandumda tavrını açıkça "hayır" yönünde koymuştur³²³.

³²² Akdoğan, **a.g.e.** ss. 1-18.

³²³ Muhammed Murat Arslan, "Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Türk-Rus İlişkilerinin Değerlendirilmesi." **Academia**, (2016): 141.

2.11. Özal'ın Liberal ve Demokratik Açıdan Düşünce ve İfade Özgürlüğüne Bakışı

Özal'ın siyasi anlayışı temelde; fikir ve ifade, din ve vicdan ile girişim özgürlüğü şeklinde sıralanabilecek olan üç özgürlüğe dayanmaktadır. Liberal ve demokratik toplumlarda ana ilkeler olan bu özgürlüklerin insan hak ve hürriyetlerinin muhafazasıyla mümkün olduğuna inanan Özal bir toplumun gelişimi bakımından yalnızca iktisadi kalkınmanın yeterli olmadığını belirtmiştir. Bunların yanı sıra demokratik özgürlüklerin de sağlanmasının mecburi olduğunu düşünmüştür³²⁴.

Özal'a göre, fikri yeteneğin farklı yollar ile önüne geçilmeye çalışılması halinde, düşüncelere saygı da bertaraf olacaktır. Kişiler bireysel kapasitelerini gösteremeyeceklerinden yertenekleri de körelecektir.

Böyle durumda ise toplumda ayrışma, bölünme ve kutuplaşma oluşmakta ve ülke bütünlüğü zarar görmektedir. Ayrıca kalkınmaya çalışan bir toplumda, her birey veya kurum kendi fikirlerini baskı olmadan özgür bir şekilde ifade edebilmelidir. İnsanlar tartışabilmeli ve karşılıklı bir biçimde saygı çerçevesinde kendilerini özgürce savunabilmelidir. Temelde önemli nokta ise bireylerin olumlu ya da olumsuz fikirler içinde olmaları değildir. Bu fikirlerini, saygı temelinde ve hoşgörü atmosferinde birbirlerine ifade edebilmeleri, savunabilmeleridir³²⁵.

Özal fikirlerin rahatlıkla ortaya konulabilmesi durumunda, o fikirlerden iyi neticeler elde etmenin o kadar mümkün olabileceğini, aynı şekilde fikirler ne kadar yasaklanır, onlara kısıtlama getirilir ve üzerine tabular konulursa o fikirlerden de o kadar kötü neticeler elde edileceğini dile getirmiştir. Batı'lı toplumların ileri gitmesinde, iki önemli faktörün etkili olduğunu düşünen Özal, Batı'nın bizden sadece fikri alanda üstün olduğunu, bu toplumlarda bağnazlığa ve tutuculuğa yer olmadığı gibi, insanların düşüncelerini ifade etmede hiçbir engelle karşılaşmadıklarını dolayısıyla sorunlarını bizim gibi kavga ile değil diyalogla çözmeye çalıştıklarını söylemiştir. Özal'ın, serbest düşünce ve serbest ekonomi arasındaki vurguladığı bağ,

³²⁴ Cihan Daban, "TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRKİYE DİS POLİTİKASI." *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 33 (2017): 77.

³²⁵ Daban, a.g.e., s. 77.

kendisinin olaylara olan pozitivist perspektifini ve toplumsal konuların çözümünde pragmatist tutumunu göstermesi açısından önemlidir³²⁶.

2.12. Cumhurbaşkanı Olarak Turgut Özal

29 Kasım 1987 seçimleri, birazda seçim sisteminin marifetiyle ANAP'ın galibiyetiyle neticelenmiştir. ANAP önceki genel seçime nazaran oy oranını düşürse de daha çok milletvekilliği kazanmıştır. Özal hükümeti kurularak güvenoyunu almayı da başarmıştır. Fakat ardı ardına gelen seçimlerle uygulanan seçim ekonomisi, ekonomik dengelerinde bozulmasına neden olmuştur. Bu sebeple 4 Şubat 1988 ekonomik kararları yürürlüğe konulmuştur. Petrol ürünlerine zam yapılmıştır. Bilhassa enflasyonun ciddi rakamlara ulaşması engellenememiştir. Mart ayı 1989 yılında yapılacak yerel seçimlere değin Türkiye'nin en önemli gündem konusu hayat pahalılığı ve enflasyon olmuştur³²⁷.

Özal'ın iktidarı, enflasyonun aşağı çekilememesi, yolsuzlukların gündeme gelmesi ve hanedan gibi hususlarda eleştirilere neden olmuştur. Seçimlere doğru gidilirken kamuoyuna %30 oyun kritik düzeyde olduğu ve bu oranın altına düşülmesi durumunda Türkiye'yi tekrar erken seçimle karşı karşıya bırakacağı şeklinde demeçler verilmeye başlanmıştır. Seçim sonrasında ortaya çıkan sonuçlar, Özal ve ANAP için tam anlamıyla hüsrana olmuştur. ANAP %21,75 oy ile üçüncü parti olmuş ve üç büyük şehrin de belediye başkanlığı elinden gitmiştir³²⁸.

Bu seçim sonucu Özal'ın cumhurbaşkanlığı adaylığında etkili olmuştur. Özal, yapılan hizmetler ne kadar başarılı olursa olsun yüzlerin zamanla eskiyeceğini Cumhurbaşkanı seçilmek gibi bir imkânı kullanmanın iyi olacağını düşünüyordu. Partinin önde gelen isimlerinden tamamına yakını Özal'ın başbakan olarak kalmasını istemiştir. Bunun gerekçesi olarak da Özal'ın kişiliği gereği icraatçı olduğu oysa Cumhurbaşkanlığı makamının 1982 Anayasası'nın verdiği geniş yetkilere rağmen sembolik bir görev olduğudur. Ancak o bütün muhalefete rağmen kararını Cumhurbaşkanı olmak yönünde vermiştir.

³²⁶ Daban, a.g.e., s. 77.

³²⁷ Çavuşoğlu, a.g.e., s. 56.

³²⁸ Çavuşoğlu, a.g.e., s. 56.

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından Başbakanın kim olacağına yönelik tartışmalar gündeme gelmiştir. Bu noktada partide ileri gelen sekiz kişinin adı bir araya getirilmiş ve Başbakanlık için bir ismin belirlenmesi istemiştir. Fakat Mesut Yılmaz, Ekrem Pakdemirli, Oltan Sungurlu, Güneş Taner, Ali Bozer, Mehmet Keçeciler ve Hüsni Doğan bu konuda uzlaşamamışlardır. Özal, Cengiz Tuncer'i Başbakanlık için görevlendirmek istemiş fakat muhafazakâr kanat itiraz edince Yıldırım Akbulut'a görev getirmiştir.

Akbulut'un Başbakanlığı dönemi muhalefet tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Akbulut'un ise Özal'ın kontrolü altında olduğu ileri sürülmüştür. Akbulut ve Özal dönem içinde yaşanan Körfez Krizi ve Zonguldak kömür işçilerinin eylemleri akabinde birbiriyle ters düşmüşlerdir. Muhalefetin de parti içi tartışmaların da merkezinde yer alan Akbulut da yıpranmıştır. ANAP'ın 3. Olağan Kongresi yaklaşırken Turgut Özal da bitaraf olacağını ifade etmiştir. Fakat Semra Özal İstanbul İl Başkanlığına seçilmiş ve Mesut Yılmaz'a destek vermiştir. Partinin kurucusu olan ismin gizli desteğini arkasına alan Yılmaz kongreyi kazanmış ve Genel Başkan ve Başbakan olmayı başarmıştır³²⁹.

Mesut Yılmaz'ın seçilmesinin ardından partinin üstündeki Özal damgasının kaldırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Mesut Yılmaz bu doğrultuda Başbakan olmasının ardından uzun bir süre geçmemişken erken seçim kararı almıştır. 20 Ekim 1991 senesindeki Genel Seçimlerinde birinci parti olan DYP ve üçüncü olarak kazanan SHP ile koalisyon hükümeti kurulmuştur. Kurulan koalisyon hükümetinin akabinde Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde katı bir muhalefet politikas izleyen Doğru Yol Partisi – Sosyaldemokrat Halkçı Parti (DYP-SHP) Koalisyonu Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinde kısıtlamanın sağlanması amacıyla yasa çıkartma hazırlıklarına girişmiştir. İktidarın yalnızlığa ittiği Özal, ANAP'ın Mesut Yılmaz hakimiyetine girmesinin ardından meclisin de desteğini alamamıştır. Cumhurbaşkanı, ilk olarak ANAP'a olağanüstü kongre yaptırmış ve genel başkan değişikliği olmasını istemiş olsa da bu istek gerçekleşememiştir. Kongrenin ardından ise Özal Cumhurbaşkanlığından ayrılıp yeni parti kurmayı düşünmüştür³³⁰.

³²⁹ Rahim Babayev, "Doğuş Teorileri, Parti Tipolojileri ve Kurumsallaşma Ölçütleri Bağlamında Anavatan Partisi Üzerine Bir Değerlendirme." **Turan-Sam** 11.41 (2019): 144-160.

³³⁰ Babayev, **a.g.e.**, s. 144-160.

Özal ülkenin 1980’li döneminden başlayarak gerçekleştirmiş olduğu değişimde 1990’lı yıllara gelindiğinde tıkanma olduğunu düşünmüştür. Özal devletin hemen hemen her düzeyinde görev yaptığı için değişimi engelleyen pek çok maniyi bilmektedir. Ona göre vaktinde yapılacak olan yapısal değişiklikler tıkanmanın önüne geçebilirdi. “21. Asır Türklerin Asrı” yapmak amacıyla ikinci bir değişim ise şarttır fakat hali hazırda makamı nedeniyle bunları yapma olanağına sahip değildir. Eski partisi ANAP da kendi denetiminde değildir. Dolayısıyla tek yapılması gereken meydanlara çıkarak vatandaşlardan ikinci Değişim Programı konusunda beş sene daha yetki istemek olacaktır.

Özal, bir kez daha siyasete dönmeyi düşünse de sağlık sorunları engel olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 17 Nisan 1993 günü kalp krizi geçirmiş ve vefat etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖZAL DÖNEMİ POLİTİKALARI ve GÜNÜMÜZ TÜRKİYE'SİNE ETKİLERİ

3.1. Özal Öncesi Dönem Siyasi Durum ve Dış İlişkiler

Özal öncesi dönemin en önemli olaylardan biri 1982 Anayasasının kabul edilmesi idi. Yeni Anayasa güçlü bir yönetici tarafından kontrol edilen bir toplum vizyonu ortaya koymaktaydı. Ordu halka ve halkın kendi kendini yönetme kapasitesine güvensizdi ve 1982 Anayasası bu şüpheciliği yansıtmaktaydı.

Anayasa yapıcılar 1980 öncesi dönemin kaotik ortamının yönetilebilirlikten ziyade temsile öncelik veren ve sivil toplumun taleplerini kontrol edemeyen zayıf hükümetlere yol açan politik bir sistemden kaynaklandığını düşünüyorlardı. Generallerin sivil haklara derinden kuşkusu vardı. Yeni Anayasa, toplumun yönetilebilirliğini teşvik etmek için devlet ve toplumu yeniden yapılandırmaya çalıştı³³¹.

Demokratik çöküşün nedenleri olarak gördüğü hastalıkları iyileştirmek için ordunun çözümü bundan ibaretti. 1961 selefi ile karşılaştırıldığında, 1982 Anayasası, önümüzdeki on yıllar boyunca ortaya çıkan üç önemli değişiklik yaptı³³². Birincisi, ordunun sivil yönetimi denetleme gücünü artırdı ve sağlamlaştırdı. Buna göre, hükümetin Milli Güvenlik Konseyi (MGK) tarafından yapılan önerilere öncelik vermesi gerekecekti. Ne Sayıştay ne de Yüksek Denetleme Kurulu orduyu denetleyememeliydi³³³.

Ayrıca yüksek düzeyli askeri atamalar hakkında herhangi bir inceleme yapılamayacaktı. Ordu, iktidarı sivillere aktarmak için çıkış garantisine sahip olacaktı. Referandum, darbenin lideri Evren'in Cumhurbaşkanı olarak seçilmesiyle sonuçlandı³³⁴. Bununla birlikte yeni Anayasa, vatandaşların siyasallaşmasını

³³¹ Alev Yazar Özkazanç ve Ömür Sezgin, Türkiye'de siyasi iktidar ve meşruiyet sorunu: 1980li yıllarda yeni sağ", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, **Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, 1998.

³³² Abdulvahap Akıncı, "Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E-Muhtıra." **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 15.2 (2013): 39-58.

³³³ Taha Parla, **Türkiye'nin siyasal rejimi, 1980-1989. Vol. 22.** İletişim Yayınları, 1993.

³³⁴ Rıdvan Akın, **Gazi'den günümüze Cumhurbaşkanlığı, 1923-2007**, Türkiye İş Bankası, 2009.

engellemek için sivil özgürlükleri ve hakları kısıtladı³³⁵. Temel haklar ve sorumluluklar bölümü, bu hakların nasıl korunabileceğinden ziyade kısıtlanabileceği şartları, koşulları ve bağlamları açıklamaktaydı³³⁶.

Düşünce ve basın özgürlüğü ile ilgili 26 ve 27. maddeler “ulusal güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel özelliklerini ve devletin toprakları ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü korumak amacıyla kısıtlanabilir.” hükümlerini içeriyordu. Ordu yeni bir siyasi elit yaratmayı amaçlıyordu. 1980 darbesi sırasında tüm milletvekillerinin beş yıl siyaset yapması yasaklandı ve parti liderleri yeni Anayasanın onaylanmasından sonra on yıl boyunca siyasi faaliyetten men edildi³³⁷.

Hakların kısıtlanmasının bir başka yönü, demokratik hayatı şekillendiren kritik kurumların özerkliğinin sınırlandırılmasıydı³³⁸. Bakanlar Kurulu'na verilen yasaları karara bağlama hakkı yasama organının gücünü zayıflattı. Darbe sonucunda mevcut siyasi partiler kapatıldı. Yeni siyasi partiler, onları toplumdaki gençlere veya kadınlara bağlayacak yardımcı organlar kuramadı veya işçi sendikaları veya diğer çıkar gruplarıyla bağlantılar geliştirmelerine izin verilmedi.

Hem siyasi partiler hem de toplum bu nedenle önemli bir değişim, destek ve iletişim kanalından yoksun bırakıldı. Hızlı sanayileşme ve elverişli yeni mevzuat sayesinde, işçi sayısı 1980'den önceki yıllara göre artmış ve sendikalar güçlenmişti. Ancak, 1980'den sonra askeri rejimin kabul ettiği yasalar, sendikaların yeni üye kazanma kabiliyetini zayıflattı ve kentsel işgücündeki payları azalmaya başladı³³⁹.

Sendikalara üyelik bürokratik bir meydan okuma haline geldi ve işçi sendikaları siyasi grevler veya dayanışma grevleri organize edemedi. Darbeden önce özerk kurumlar olan üniversiteler merkezileştirildi. Üniversiteleri denetlemek ve yükseköğretim sistemini merkezileştirmek için bir Yükseköğretim Kurulu kuruldu.

³³⁵ Başak Çakır, "1982 Anayasası ile başlayıp 1987 referandumuna kadar giden siyasi yasaklar süreci." Kudret Emiroğlu, **HIST** 200-5 (2018-2019 Spring); 5 (2019).

³³⁶ Çakır, a.g.e, s. 25.

³³⁷ Kemal Gözler, **Anayasa Değişikliği Gerekli mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma**. Ekin Kitabevi, 2001.

³³⁸ Mustafa Erdoğan, **Anayasal demokrasi**, Siyasal Kitabevi, 2003.

³³⁹ Mehmet Akif Kara, **12 Eylül Askeri Darbesinin Sendikal Mücadeleye Etkileri**. **Demokrasi: Darbeler ve Tepkileri**, Öncü Basımevi, Ankara, 2017.

Hükümetler böylece işe alım, terfi, yönetim, araştırma ve öğretim alanlarında üniversiteler üzerinde daha fazla kontrol yapmaya başladılar³⁴⁰.

Son olarak, Anayasa gençliği sosyalleştirmek için dini ideolojiyi teşvik etti ya da bir başka ifadeyle kullanmaya çalıştı. Gençleri 1970'lerin “zararlı” yani solcu ideolojilerinden uzak tutmak için katı laiklikleri ile tanınan generaller dini, sosyalleştirmek için bir araç olarak kullanmaya karar verdi.

Yeni Anayasa ile artık dinin ilköğretim ve ortaöğretim okullarında zorunlu bir ders olarak öğretilmeyeceğine hükmedilmişti. Askeri liderler siyasi güç kazanmaya başladıktan sonra İslamcılar kabul etmemelerine rağmen dini bağlar ve ağlara karşı artan toleransları olduğunun sinyallerini verdiler. Seçilmiş temsilciler veya siyasi partilerin girişi olmadan, toplumsal gruplar arasında herhangi bir müzakere veya pazarlık olmaksızın hazırlanan 1982 Anayasası, böylece liberal olmayan ama yönetilebilir bir politika oluşturmayı amaçladı³⁴¹.

Geçici bir madde ile referanduma katılmaya uygun olan ancak geçerli bir mazeret olmadan bunu yapmaktan kaçınanların, beş yıl boyunca genel veya yerel seçimlerde para cezasına çarptırılması ve yasaklanması gerektiği öngörüldü. Daha sonra Anayasa seçmenlere sunuldu ve nüfusun yüzde 90'ı referanduma katılarak yeni Anayasayı oyladı. Demokratik girdinin olmamasına ve sivil özgürlüklere getirdiği ciddi kısıtlamalara rağmen, yeni Anayasa katılanların yüzde 91'i tarafından onaylanmıştı³⁴².

Ertesi yıl seçim yasası genel seçimler için yüzde 10'luk bir baraj getirdi. Özellikle ordu, Kürt oyu bu sınırın altında kalacağından, Kürt yanlısı partilerin parlamentoda temsil edilmeyeceğini öngörmüştü. Yeni seçim sistemi, daha düşük halk desteği oranlarının artık çoğunlukçu hükümetler oluşturmak için yeterli olduğu siyasi bir sistem oluşturmaya çalıştı³⁴³.

³⁴⁰ Tarık Çelik ve İlhan Tekeli, Türkiye'de üniversite anlayışının gelişimi II (1961-2007). No. 19. **Türkiye Bilimler Akademisi**, 2009.

³⁴¹ Mustafa Erdoğan, "1982 Anayasasında Din Özgürlüğü." **Liberal Düşünce** 18 (2000): 109-117.

³⁴² Kemal Gözler, "Türk Anayasa Hukuku Sitesi." **Anayasa Hukukuna Giriş**, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

³⁴³ Abdurrahman Eren, "Türkiye'de uygulanan %10 genel seçim barajının serbest seçim hakkını ihlal sorunu." **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** 16.2 (2008): 63-110.

Takip eden yıllarda, yerel toplumsal ve küresel güçler 1982 Anayasası'nın sivil toplumu ve siyasi alanı şekillendirmedeki etkinliğine meydan okudu. Böylece ilerleyen yirmi yılda Türkiye'nin sahip olmadığı gelişen bir sivil toplum ortaya çıkacaktı. Aynı zamanda ordunun istikrarlı bir siyasi sistem oluşturmak için mevcut partilerin kapatılması ve yenilerinin kurulmasının yönlendirilmesi adına aldığı önlemler, laik partilerin parçalanmasına yol açtı.

Siyasi yelpazenin hem sağında hem de orta solundaki parti sayısı, 1990'larda laik merkez için zararlı sonuçlar doğurarak iki kattan fazla arttı. Bunun aksine, İslamcı partiler bu geçişi en az zararla gerçekleştirebildiler. Özal öncesi dönemde yeni anayasanın politik ve halk üzerinde etkileri yukarıda değindiğimiz şekilde olmuştur³⁴⁴.

1950'den bu yana çok partili dönemin çoğunda, merkez sağ partiler tarafından yönetilen hükümetler ülkeyi yönetiyordu. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan muhafazakâr Sünni köylü halk, göçmenler ve kentsel orta sınıflar genellikle merkez sağ parti olan Demokrat Parti ve sonrasında halefi olan Adalet Partisi'ne oy veriyordu³⁴⁵.

Merkez solu temsil eden Cumhuriyetçi Halk Partisi (CHP) ise, kent sakinleri, devlet çalışanları ve muhafazakâr Sünni çoğunluk tarafından reddedilen ve böylece CHP'nin temsil ettiği laikliği kucaklayan Alevi Müslümanlar arasında daha popülerdi. Buna ek olarak, 1960'larda artan sayıda işçi, özellikle sendikalı işçi CHP'ye oy vermeye başlamıştı. Bülent Ecevit'in karizmatik liderliği sayesinde, CHP'nin ulusal oyları 1977 ulusal seçimlerinde yüzde 40'ı aştı. O zamana kadar hiçbir merkez sol parti bu seviyeye ulaşamamıştı³⁴⁶.

Aşırı sağcı milliyetçi partiler, Orta Anadolu'daki muhafazakâr seçmenler arasında, özellikle şehir merkezlerinin ekonomik ağlarına ve gençler arasında iyi bütünleşmemiş olanlar arasında popülerdi. 1972'de Necmettin Erbakan liderliğindeki İslamcı Milli Selamet Partisi'nin (MSP) ortaya çıkmasıyla birlikte İslamcılar

³⁴⁴ Alper Mumyılmaz, "Elitlerin Yeni Yüzü, İslami Burjuvazi/The New Face of Elites, İslamic Borgeoisie." **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 11.27 (2014): 367-382.

³⁴⁵ Dilek Kırkpınar, 12 Eylül Askeri Darbesi'nin gençliğin üzerindeki etkileri. Diss. DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009.

³⁴⁶ Ayşe Güneş Ayata, "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi." **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** 50.03 (1995).

muhafazakâr seçmenler için, özellikle merkez sağ Adalet Partisi'ne gidecek olanlar için yarışmaya başladılar³⁴⁷.

1970'lerin merkez sağ, merkez sol ve İslamcı partilerinin 1983 seçimlerinde yer almalarına izin verilmedi. Daha önceki politikacıları siyasetten yasaklayan Anayasa doğrultusunda, generaller yeni liderlerin seçimlerde yarışacak yeni partileri kurmaları gerektiğini belirtmişti. Ayrıca askeri yönetim, o yıl kurulan büyük yeni partilerin bazılarını veto ettiler. Bunlar arasında Doğru Yol Partisi (DYP)'de vardı. Askeri yönetim sadece yeni kurulan Milliyetçi Demokrasi Partisi'ne (MDP) ve Anavatan Partisi'ne (ANAP) ve merkezdeki Halkçı Parti'ye (HP) seçimlere katılma izni vermişti³⁴⁸.

Seçimlere giden aylarda askeri liderler, emekli generaller tarafından kurulmuş olan ancak sonunda ANAP Partisi'nin zaferini kabul eden MDP için açık lobicilik yaptığı düşünülmektedir. ANAP böylece askeri destekli MDP'ye sivil alternatif olarak iktidara geldi³⁴⁹. ANAP, olağanüstü askeri vesayet koşullarından yararlandı. Toplumda kökleri olan merkez sağdaki potansiyel rakipleri askeri yönetim tarafından veto edilmişti. Seçimlerde yeni seçim yasalarının çoğunlukçu önyargısı ve küçük partileri, özellikle de Kürtleri yasaklamayı amaçlayan yüzde 10 ulusal eşik, ANAP'ın oyların yaklaşık yüzde 45'ini almasına ve parlamentodaki sandalyelerin yüzde 53'ünü almasını sağladı³⁵⁰.

Çalışma hakları da dâhil olmak üzere sivil haklara ilişkin yasal kısıtlamalar, partiye orta veya alt sınıflar için uygun olmayan kemer sıkma önlemleri gerektiren neoliberal politikalar uygulama fırsatı verdi. Ayrıca, askerlerin İslam'ı bir araç olarak kullanma hedefi, ANAP'ın artan popülerliği ile kesişmekteydi. Böylece ANAP, siyasette yeni bir güç olarak hükümetin yönetimine geçti³⁵¹.

³⁴⁷ Fatma Demir, Türkiye'de İslamcılık söylemi Millî Görüş'ten AK Parti'ye, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2012.

³⁴⁸ Özlem Eştürk, "Türkiye'de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği." Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Hatay, 2006.

³⁴⁹ Sedef Bulut, "27 Mayıs 1960'tan günümüze paylaşılamayan Demokrat Parti mirası." **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009.19 (2009): 73-90.

³⁵⁰ Sami Zariç, **1983-93 yılları arasında Türk siyasal hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın partideki rolü**, Hiperlink Yayıncılık, 2017.

³⁵¹ Zariç, a.g.e.,s. 48.

Yeni küresel ekonomik entegrasyon, siyasi liberalleşme politikaları tarafından teşvik edilen Türk siyasi yaşamına dinamizm getirdi. ANAP zaman içinde muhafazakâr seçmenler ve kentsel orta sınıflar koalisyonunu bir araya getirebildi. Özal'ın ve ANAP'ın hükümete gelmesi öncesi Türkiye'deki siyasi ortam yukarıda detaylı olarak değindiğimiz şekilde gelişmiştir³⁵².

Türkiye'nin iç siyasi ortamına ek olarak çevre ülkeler ve en önemlisi Avrupa ile ilişkiler dönem açısından önemli bir yere sahipti. Yüzüne Batı'ya çeviren bir ülke olarak, Türkiye II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da gelişen entegrasyon girişimlerine ayak uyduramadı. 1950'lerde Batı Avrupa'da iki rakip entegrasyon projesi vardı. Bunlardan en önemlisi ve iki dünya savaşının altında yatan temel nedenlerden biri olarak görülen Alman-Fransa düşmanlığına bir son vermek için tasarlanmış olan Avrupa Birliği (AB) idi³⁵³.

Diğeri ise, hükümetler arası bir yapıda alınan kararlar temelinde Avrupa'da serbest ticaret rejimi yaratmanın önündeki tüm engellerin kaldırılmasını garanti etmek amacıyla Birleşik Krallık'ın öncülük ettiği Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) idi. Avrupa Birliği (AB), üyeleri arasında zaman içinde daha yakın olacak ve hatta serbest ticaret rejiminin çok ötesine geçebilecek bağlar kurmayı hedeflerken; Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) sadece bir serbest ticaret sistemi kurmayı hedefliyordu³⁵⁴.

Türkiye, iki projeden ilkinin seçti. Bu seçime uygun olarak, Türkiye 1959 yılında AB'ye üyelik başvurusunda bulunmuş ve taraflar arasındaki ilişkiler 1961'de Ankara Anlaşması'nın imzasıyla resmi bir statü kazanmıştır³⁵⁵. Böylece Türkiye-AB ilişkilerinde on yıllar süren birçok iniş ve çıkışlar gözlemlenmiştir. İlişkiler 1970'lerin sonlarında ve Türkiye'de meydana gelen 1980 askeri darbesi nedeniyle donmuştu.

Turgut Özal, ordunun iktidardan ayrılmasının ardından 1983 yılında Türkiye'nin ilk sivil başbakanı seçildi. Dönemin dış politika gelişmeleri kritik bir

³⁵² Ergun Özbudun, "Özal ve Demokratikleşme." İ. Sezal (Editör), **Devlet ve Siyaset Adamı** (1996).

³⁵³ Ben Soetendorp, "Foreign Policy in the European Union: History, Theory & Practice". **Routledge**, 2014, s. 19.

³⁵⁴ O. Oğuz, Avrupa Serbest Ticaret Birliği. **Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi**, 2(1), 1-13.

³⁵⁵ İsmail Eyyupoğlu, "Tarihsel Süreçte Ankara Antlaşması (12 Eylül 1963) Ve Türk Basınına Yansıması." **Atatürk Dergisi** 7.2: 31-53.

süreçten geçmekteydi³⁵⁶. 1987 yılında AB'ye yapılan tam üyelik başvurusu ile Türkiye-AB ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Böylece tam üyelik başvurusu, Türkiye-AB ilişkilerinin uzun süren dönüm noktalarından biri haline geldi. Taraflar arasındaki ilişkiler, ilişkilerin birlik yönüyle birlikte faaliyet gösteren bir katılım boyutu kazanmıştır³⁵⁷.

Türkiye ile AB arasındaki uyumlu ilişkiler, uluslararası bağlam ve Avrupa entegrasyonunun 1973 dünya petrol krizinin ardından uluslararası ekonomik sistemdeki dönüşümlerin etkisi altında önemli bir değişim sürecinden geçmişti³⁵⁸. Türkiye'nin siyasi seçkinler arasında Türkiye'nin AB ile ilişkileri konusunda daha önceki görüş birliğinin ortadan kalkması da bu yabancılaşma süreci üzerinde hayati bir etkiye sahipti³⁵⁹.

AB'nin Türkiye'deki demokrasi ve insan hakları meseleleriyle ilgili endişeleri çoğunlukla işlerine müdahale olarak görülüyordu.³⁶⁰ Ayrıca, dönemin istikrarsız hükümetleri, Ankara Anlaşmasının Ek Protokolünden, özellikle de dış tarifelerin düşürülmesine ilişkin olanlardan Türkiye'nin sorumluluklarının yerine getirilmesinde başarısız olmuştur³⁶¹.

Ayrıca Kıbrıs Meselesi, Türkiye'nin 1974'te adaya askeri müdahalesini takip eden yıllarda Türkiye-AB ilişkilerini de etkilemeye başlamıştır. Bu bağlamda, Başbakan Bülent Ecevit 1978'de Ankara Anlaşması'nın şartlarını dondurdu.

1980 askeri darbesinden hemen önce AB, Türkiye'nin kırılmış ilişkilerini, Türk tarım ihracatına yönelik kademeli tarife tavizlerini, AB ülkelerindeki Türk işçilerin çalışma koşullarında bazı iyileştirmeler ve mali yardım içeren Türkiye'ye bazı tavizler

³⁵⁶ İbrahim Uğur Döngör, "Turgut Özal iktidarı'nda Türkiye'de yaşanan toplumsal ve siyasal değişim/Social and political changes in Turkey during Turgut Ozal's government", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, 2019.

³⁵⁷ M. Akif Özer, "Avrupa Birliğine Tam Üyelik Yolunda Türkiye." **Sayıştay Dergisi** 69 (2008): 49-72.

³⁵⁸ Ramazan Mut, "Ortadoğu'da ekonomi-politik bir kırılma noktası: 1973 petrol krizi." Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, 2010.

³⁵⁹ Muharrem Hilmi Özev, "Petrol sermayesi ve uluslararası ilişkiler: 1973 sonrası körfez ülkeleri örneği." Marmara Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, 2011.

³⁶⁰ Ceren Uysal, "Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin tarihsel süreci ve son gelişmeler." **Akdeniz İİ BF Dergisi** 1.2001 (2001): 140-153.

³⁶¹ Ali Aybey, "Turkey and the European Union Relations: a historical assessment." **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi** 4.1 (2004): 19-38.

içeren bir paket hazırlıyordu. Askeri darbe bu paketin uygulanmasını engelledi. Türkiye'de iç karışıklığı durdurma rolü nedeniyle 1980 askeri darbesi AB tarafından sert tepkiler almamıştır³⁶².

Başlangıçta, AB ülkeleri Türkiye'ye olası tepkileri konusunda fikir birliğine varamadılar. Fransa, Hollanda ve Danimarka gibi üye devletler Türkiye ile ilişkilerin askıya alınmasına ilişkin iddialarda bulunurken; Almanya ve İngiltere gibi üye devletler darbeyi Türkiye'de demokrasinin çözümü için bir fırsat olarak görme eğilimindeydiler³⁶³.

Öte yandan, çok sayıda Türk işçiye ev sahipliği yapan Almanya, Fransa ve Belçika, askeri darbeyi Türkiye ile serbest vize rejimini durdurmak için meşru bir zemin olarak kullanmıştır³⁶⁴. 1980 askeri darbesinden sonra, Türkiye'de iktidarı elinde tutan askeri elitler Türkiye-AB ilişkilerini canlandırmaya karar verdiler. Üyelik için başvurmayla bile karar verdiler. Ancak, özellikle aynı askeri elitlerin insan hakları konularındaki olumsuz faaliyetleri Türkiye'nin başvurusu 1987 yılına kadar ertelenmesine neden oldu³⁶⁵.

Ordunun siyasi iktidarı uzun süre tutma hevesi netleştikçe, AB üye ülkeleri darbede, özellikle şiddetli insan hakları ihlallerinde ve demokratikleşmeyle ilgili sorunlarda daha eleştirel olmaya başladılar. Bu kapsamda Avrupa Komisyonu, Türkiye için mevcut olan dördüncü mali protokolü dondurdu ve Ortak Türk-Avrupa Parlamento Komitesi'nin Avrupa tarafını kaldırdı. Yani AB, eleştirilen konularda net bir iyileşme gözlemleyene kadar Türkiye ile olan tüm iletişim kanallarını engellemeyi tercih etti.

Taraflar arasında gerçek iletişimin olmaması durumunda, AB içinde bazı gruplar ve ülkeler, özellikle Yunanistan yeni kazanılan AB üyeliğini bir varlık olarak kullanarak, Türkiye karşıtı bir atmosfer yaratmayı amaçlayan lobi faaliyetleri için çok verimli bir zemin buldu. Yunanistan dışında, 1980 askeri darbesinden sonra Avrupa'ya

³⁶² Abdulvahap Akıncı, "Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E-Muhtıra." **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 15.2 (2013): 39-58.

³⁶³ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET" İle İlişkiler." B. Oran (edt.), **Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, olaylar, yorumlar 1** (2008): 1919-1980.

³⁶⁴ Kemal H. Karpat, **Kısa Türkiye tarihi**, 1800-2012. Timaş Yayınları, 2012.

³⁶⁵ Tanel Demirel, **Adalet Partisi: ideoloji ve politika. Vol. 162**. İletişim Yayınları, 2004.

kaçan ve Avrupa ülkelerinde siyasi sığınma talebinde bulunan Türk vatandaşları hem AB üye ülkelerini hem de kurumları hedef alan Türkiye karşıtı kampanyalar yürüttü³⁶⁶.

Bu faktörlerin etkisi altında, AB'nin ilişkileri askıya alma konusundaki resmi kararı 1982'de alınmıştır. Özal'ın 1983'teki seçim zaferi, ilk zamanlar Avrupa'da Türkiye'ye karşı olumlu bir ortam oluşmasına yol açmadı. Özal'ın Devlet Planlama Teşkilatı başkanı iken Avrupa entegrasyon projesine yönelik iddiaları hala birçok Avrupalının zihninde canlıydı³⁶⁷. Türkiye'nin AB macerasında bloke edici bir bürokrat olarak Özal'ın tekrar AB'ye başvurması şüphe ile karşılanmıştır. Özal öncesi batı ile ilişkiler bu yönde evrilmiş ancak Özal ile birlikte Avrupa'ya entegre olma girişimleri hızlanmıştır³⁶⁸.

3.2. 24 Ocak Kararları ve Ekonomik Durum

3.2.1. 24 Ocak Kararlarının Temel Nedenleri ve Ekonomik Ortam

Küresel ekonomide, enflasyonist istikrarsızlık ve krizlerin üstesinden gelmek için birçok istikrar programı uygulanmıştır. Kriz; mal, hizmet ve döviz piyasalarında veya üretim faktörlerinde makul değişim düzeyinin ötesinde ciddi bir dalgalanmadır. Teoride, krizler reel sektör ve finansal krizler olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Reel sektör krizleri mal, hizmet ve işgücü piyasalarındaki ciddi dalgalanmalarla ortaya çıkmaktadır³⁶⁹.

Bu sektörlerde fiyatlar hızla yükselirse (enflasyon) ya da istihdamda (işsizlik) daralma varsa, bu kriz demektir. Bununla birlikte mali krizler para, bankacılık, sistematik finansal ve dış borçtur³⁷⁰. Ülkeler bu krizleri önlemek için istikrar programları uygulamalıdır. Para krizi, Devlet yetkilileri ulusal para birimini korumak için önlemler aldıklarında meydana gelir. Finansal krizler, sistemin başlıca işlevlerinde

³⁶⁶ Demirel, **a.g.e.** s. 122.

³⁶⁷ Muhammet Ukkâşe Kaya, "Özal Dönemi, Sivilleşme ve Şeffaflaşma Örneği Olarak; İstihbarat Kurumları ve Reformlar." **Turgut Özal** (2016): 145.

³⁶⁸ Kaya, **a.g.e.** s. 145.

³⁶⁹ Aykut Kibritçiöğlü, "Türkiyede Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001." **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** 53 (01), 207-230

³⁷⁰ Bilgin, Mehmet Hüseyin. "Döviz Kuru İşsizlik İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme." **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 8 (2004): 80-94.

kesintiye yol açan şoklardır. Bu krizler para krizlerini içerebilir ancak para krizleri mutlaka sistematik finansal krizlere yol açmaz³⁷¹.

Dış borç krizleri, ülke kamu ve özel dış borçlarını ödeyemediğinde ortaya çıkar. Krizleri önleme politikaları buna bağlı olarak sınıflandırılmaktadır. Bu politikaların temeli ekonomide aşırı talebe neden olan faktörlerin azaltılmasıdır. Bu politikaların temel koşulu ekonomi temsilcisinin güvenidir³⁷².

Bu politikaların kalbinde katı para ve finansal politikalar vardır. Reel gelirdeki düşüş, toplam talepteki azalma, ekonomik yükün sabit gelir gruplarına ve küçük işletmelere kayması, nominal para miktarının kontrol edilmesi ve kamu harcamalarındaki kısıtlamalar bu politikaların temel özellikleridir³⁷³.

1970'lerin ortalarından sonra Türkiye ekonomisi 1963-1970 yılları arasında yakalanan istikrarlı bir ilerleme sürecinden uzaklaşmıştı. 1971 ila 1977 yılları arasında yıllık enflasyonun oranları %18'in üzerine çıkmıştı. 1970'lerde dünyadaki petrol krizinin sonuçları Türk ekonomisine ağır darbe vurmuş ve ortaya çıkan fark Hazineye büyük yük getirmişti³⁷⁴.

Dünyada yaşanan petrol krizi sonrasında, Türkiye'nin petrol bazlı ucuz enerji politikası da iflas etti. 1972 yılında petrol ve petrol ürünleri ithalatı Türkiye toplam ithalatının %10'u iken, 1974'te %20, 1976'de %21, 1978'de %30,5 ve 1980'de %47,1'e yükseldi. 1978 ve 1979 yıllarında döviz kıtlığı sonucu petrol ithalatı kısıtlandı ve bu da ekonomide durgunluğa neden oldu³⁷⁵.

Petroldeki fiyat artışı döviz kıtlığına neden olmuştu. Ayrıca petrol krizinde yaşanan sorun uluslararası ticaretin serbest piyasalardan ziyade çift taraflı anlaşmalar yoluyla yapılan bir ticarete dönüşmesine neden oldu ve bu da uluslararası ticareti ülkeye karşı çevirdi. Dış ticaret açığından kaynaklanan dış açık kredi talebini

³⁷¹ Hakan Kara, "Küresel kriz sonrası para politikası." **TCMB Çalışma Tebliği** 12 (2012): 17.

³⁷² Umut Çakmak, "Para krizi modellerine ilişkin bir değerlendirme." **Ekonomik Yaklaşım** 18.62 (2007): 1-31.

³⁷³ Erkan Tokucu, "Kriz ve Para Politikaları: Para Politikalarının Başarısızlığı Üzerine." **Ekonomik Yaklaşım** 21.76 (2010): 31-54.

³⁷⁴ Serdar Öztürk ve Bekir Gövdere, "Küresel finansal kriz ve Türkiye ekonomisine etkileri." **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 15.1 (2010): 377-397.

³⁷⁵ Nagmi Aimer, 1990-2016 Yılları Arasında Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin Libya'nın Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkileri: Bir Ardl Sınır Testi Yaklaşımı. Kastamonu Üniversitesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2019.

arttırdığından yabancı paraya çevrilebilen mevduatta yüksek bir artış olmuştur. 1975 yılında kısa vadeli dış borçların toplamı %24'tür. Ancak, iki yıl sonra %58'e çıkmıştır

³⁷⁶.

Kısa vade dış borç artışı enflasyonist baskıyı da artırdı. 1970 senesinin sonlarına doğru kamu gelirleri ile kamu harcamaları arasındaki fark borçlanmayla kapatılmaya başlandı. Kamu Kesimi Borçlanma Gereği / Milli Gelir (PSBR / GSMH) oranı 1972-1974 yılları arasında %2 olurken 1974-1976 yılları arasında %6,6 oldu. 1977-1979 yılları arasında ise %9'a kadar yükseldi³⁷⁷.

Kamu açığı, bütçe açığı Kamu İktisadi Teşebbüsünün zararı sonucunda artış gösterdi. 1978 yılında Kamu İktisadi Teşebbüsü zararları 52 milyar TL olurken, 2 yıl sonra zara 62 milyar TL'ye ulaşmıştı. Kıbrıs Barış Harekâtı'nın mali sonuçları önemli etki yapmıştı. ABD'nin operasyon sonrasında uyguladığı silah ambargosu da mali açıdan Türkiye'yi etkilemişti. 1970'lerde oluşan enerji ve döviz darboğazı sınai sektörünün üretimini negatif etkilemişti³⁷⁸.

1979 ve 1980 yılları arasında GSYİH 'de önemli düşüşler meydana geldi. 1978'de 47,5 milyar TL olan GSYİH, 1980 yılında 42,5 milyar TL'ye gerilemiştir. Bununla birlikte aynı yıllarda enflasyon yükselmiş ve döviz kıtlığı artmıştı. 1978 yılında toptan ürün endeksi %52,6 iken, 1979 yılında %63,9'a yükselmiştir³⁷⁹.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte en sorunlu alanlardan birisi de ödemeler dengesi olmuştu. Türkiye açısından döviz gelirinin önemi oldukça büyüktü. Bu nedenle ülkenin önem vermesi gereken en dikkate değer alan sanayileşme olmaktaydı. Sanayileşmede ilk koşul elektrik, diğerleri ise ulaşım, sermaye ve teknoloji olmuştur. 1965 yılına bakıldığında ülkenin döviz gelirleri 450 milyon USD

³⁷⁶ Binhan Elif Yılmaz ve Mehmet Cural, "Türkiye'de İç Borçlanmadaki Değişimi Belirleyen Faktörlere Yönelik Bir Regresyon Analizi Çalışması: 1975-2010." **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları** 54 (2010): 1-22.

³⁷⁷ Kubilay Baysal, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Petrol Analizi." **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** 35.1-4 (2012).

³⁷⁸ Veli Sırım, **Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkilerinde 1973 Petrol Krizinin Yeri**, The Second International Conference On Current Trends In The Middle East 2018 Proceedings Book. 2018.

³⁷⁹ Ömer Yılmaz, Vedat Kaya ve Merter Akinci, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyümeye Etkisi (1980-2008)." **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi** 25.3-4 (2011): 13-30.

olmuştur. 2000 yılında ise 45 milyar USD olmuştur. Ancak ülkenin döviz ihtiyacı yine de karşılanamamıştır³⁸⁰.

Ekonomide meydana gelen temel bozulmanın bir sonucu olarak, Nisan 1978 ve Mart 1979'da iktidardaki hükümetler benzer istikrar programları uygulamışlardır. İstikrar programlarının uygulanmasında başarılı olmak için dış destek gerekiyordu, bu yüzden Uluslararası Para Kurumu'nun (IMF) desteğine ihtiyaç duyuldu. Bunun gerçekleşmesi adına IMF'ye bir niyet mektubu sunulması ve IMF ile stand-by anlaşması yapılması gerekiyordu³⁸¹.

1980'den önce, 1978 ve 1979 yıllarında alınan istikrar kararlarının hedefi dış dengeyi sağlamaktı. Böylece, 1970'lerin ikinci yarısından sonra ekonomik durgunluğun artmasının nedeni, döviz kıtlığından kaynaklanan ödeme dengesindeki açıktı. Diğer hedefler enflasyonun azaltılması ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) kayıplarının geri kazanılmasıydı. Alınan kararlar sonucunda Türk lirası 1978 yılında %23 ve 1979 yılında %28,6 oranında USD karşısında değer kaybetti³⁸².

Eylül 1977, Mart 1978 ve Haziran 1979'da yüksek oranda devalüasyon yapıldı. Mevduat'ta garanti edilen para birimi iptal edildi. Ayrıca döviz tasarruflarını artırmak için yurtdışı seyahatlerinde kısıtlama uygulandı. Toplam dış borç, özellikle kısa vadeli dış borçlar, mallara karşı garantili olmayan ticari borçların etkisiyle arttı. Enflasyon ve ödeme dengesi açığı Cumhuriyet tarihinde en yüksek seviyeye ulaşmıştı³⁸³.

Özetle, 1978 ve 1979 tarihli İstikrar Kararlarının uygulanması, o dönemin koşulları ve herhangi bir bütünlükten yoksun olması nedeniyle başarılı olamamıştır. 1979'da Bülent Ecevit hükümetinin Maliye Bakanı Ziya Müezzinoğlu'nun hazırladığı niyet mektubu, 16 Ekim 1979'da Ecevit hükümetinin istifası sonucu uygulanamadı.

Ancak 1979 yılının temmuz ayında gerçekleşen taahhütler sonucunda Türkiye, IMF'den 256 milyon dolar finansman alabildi. Niyet mektubundaki taahhütler, 2

³⁸⁰ Mustafa Özer, **Türkiye ekonomisi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ekim (2004).

³⁸¹ Sadık Rıdvan Karluk, "Türkiye Ekonomisini Dışa Açan 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları: Öncesi ve Sonrasında Ekonomik Durum." **Türkiye Ekonomisi**, Beta Yay., İstanbul, 1997, s. 387.

³⁸² Rıdvan Karluk ve Umut Unal, "Income Distribution, Poverty and Corruption in Turkey." Online at https://mpa.ub.unimuenchen.de/70118/MPRA_Paper_70118 (2017).

³⁸³ Karluk, a.g.e., s. 389.

Haziran 1980'de Süleyman Demirel'in azınlık hükümetinde Maliye Bakanı olan İsmet Sezgin tarafından hazırlanarak IMF'e sunuldu ve 25 Kasım 1979'da Parlamento'da güvenoyu alındı³⁸⁴.

24 Ocak Kararlarını destekleyen IMF düzenlemesi 1983'e kadar devam etti. 1985 yılında, o zamanlar Başbakan olan Özal, IMF ile bir görüşme gerçekleştirdi ve Türkiye'nin daha fazla destek düzenlemesine ihtiyaç duymadığını söyledi³⁸⁵.

3.2.2. 24 Ocak Kararlarının Uygulanması

24 Ocak kararlarının temelini 1980 başlarında azınlık hükümetini kuran Süleyman Demirel'in, Turgut Özal'ı ekonomiye tam yetki ile liderlik etmesi için Maliye Bakanı olarak ataması oluşturmaktadır³⁸⁶. Özal önderliğinde, 24 Ocak Kararları adlı neo-liberal niteliğe hâkim bir istikrar programı hazırlanmıştı³⁸⁷. Yeni liberal görüşün parasalcılık yaklaşımı temsilcileri Friedrich August von Hayek ve Milton Friedman'dır.

Yaklaşım kapsamında enflasyonun önüne geçmede tek yol, para arzının kontrolüdür. Bunun için gerekli uygulamalar, devletin ekonomi üstündeki gücünün azaltılmasıdır. Devlet arz talep dengesinde hiçbir müdahalede bulunmayarak piyasa ekonomisinin uygulanmasını sağlamalıdır. Vergiyi düşürerek özel sektörün elinde daha fazla fon bırakmalıdır. Alınan kararlar 12 Eylül'e değin Demirel'in azınlık hükümetince ve Aralık 1983'e kadar da askeri hükümet tarafınca uygulanmıştır³⁸⁸.

İktisadi alanda daha çok liberalleşmenin olması gerektiğini düşünen Anavatan Partisi'nin seçildiğinde yani 13 Aralık 1983'te, 24 Ocak kararlarının mimarı olan Turgut Özal, politik güce de eline aldığından programa ek tedbirler de uygulayarak devam etmiştir. Daha sonra yürürlüğe konacak ek önlemlerle alınan kararlar, Türkiye

³⁸⁴ Halil Seyidoğlu, "Uluslararası mali krizler, IMF politikaları, az gelişmiş ülkeler, Türkiye ve dönüşüm ekonomileri." **Doğu Üniversitesi Dergisi**, 4 (2) 2003, 141-156.

³⁸⁵ Hayrettin Tüleykan ve Selçuk Bayramoğlu, "Türkiye'de 24 Ocak kararları ile başlayan finansal serbestleşmenin günümüz iktisadi ve mali yapısına yansımaları." **The Journal of Academic Social Science Studies** 44.2 (2016): 401-420.

³⁸⁶ Mustafa Sönmez, **Türkiye ekonomisinde bunalım: 24 Ocak kararları ve sonrası**, Belge yayınları, 1982, s. 45.

³⁸⁷ Muharrem Doğançay, "Neoliberal Kuram Bağlamında Turgut Özal ve 24 Ocak Kararları." International Turgut Özal Symposium 3 March 2016, Ankara, Turkey.

³⁸⁸ Çağlar Keyder, **Türkiye'de ve dünyada yaşanan ekonomik bunalım**, Yurt Yayınevi, 1984, s.87.

ekonomisinin günümüzde dünyada önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Programın uzun ve kısa vadeli hedefleri vardır³⁸⁹.

Önceki programlardan farkı, programın kısa vadeli hedeflerin uygulanması dışında ekonomideki yapısal değişiklikleri hedefleyen bir ekonomik kalkınma programı olmasıydı. 1980'den önce uygulanan programlar kısa vadeli hedeflere sahipti ve liberal özelliği olmayan kararları içeriyordu. Kısa vadede, boşa kalma kapasitesine yol açarak dış borç ödemelerinin çözülmesini, enflasyon hızının düşürülmesini ve kalkınma hızının artırılmasını hedeflemiştir³⁹⁰.

Kararlar ile birlikte liberalleştirilmiş politikalar uygulanmaya başlanmış, uygulanan ithalat ikameci sanayileşme terk edilmiş ve ihracata yönelik sanayileşme politikası benimsenmiştir. Ekonominin uluslararası genişlemesinin önündeki engelleri kaldırmak için bir dizi önlem uygulamaya başlanmıştır. 24 Ocak Kararlarının ardından, Türkiye ihracata yönelik sanayileşme politikasını uygulamaya başladı³⁹¹.

Olumlu yanlarına ek olarak birçok kesim tarafından söz konusu bu kararlara eleştiriler yöneltilmiştir. Bununla birlikte 1980 darbesi ve 24 Ocak kararları arasında ilişki kuran bazı görüşlerde mevcuttur. Bu düşüncelerin temelinde 1980'deki darbenin 24 Ocak Kararları ile ortaya konan yeni ekonomik sistemi desteklemesi yer almaktadır. Darbe hükümeti tarafından sürekli destek sunulması ve aynı ilkelerin uygulanması ile darbe arasında organik bir bağlantı olduğu görüşlerini desteklemektedir³⁹².

1980 darbesinin arka planı şöyle özetlenebilir. 1970'lerin sonunda Türkiye, grev eylemleri ve siyasetin dönemin sorunlarına çözüm üretememesi ile ekonomik ve sosyal problemlerle karşı karşıya kalmıştır. 1968'den bu yana, orantılı bir temsil sistemi tek bir partinin mecliste çoğunluğunu kurmayı zorlaştırmaktadır³⁹³. Ülkenin en büyük işletmelerini elinde tutan endüstriyel burjuvazinin çıkarları küçük sanayiciler, tüccarlar ve kırsal toprak ağaları gibi diğer sosyal sınıflar ile çakışmaktadır. Orta üst

³⁸⁹ Halil Seyidoğlu, **Türkiye'de sanayileşme ve dış ticaret politikası**, Turhan Kitabevi, 1982, s. 78.

³⁹⁰ Seyidoğlu, a.g.e. s.178.

³⁹¹ Osman Ulagay, **24 Ocak deneyimi üzerine**, Hil Kitabevi, 1984.

³⁹² Hasan Alpogu, "24 Ocak Kararları ve Turgut Özal Döneminin Yansımaları." **International Turgut Özal Symposium 3 March 2016**, Ankara, Turkey.

³⁹³ Alpogu, a.g.e., s. 129.

sınıfların bir kısmı tarafından talep edilen çok sayıda tarımsal ve endüstriyel reform diğerleri tarafından engellenmektedir³⁹⁴.

1970'lerin sonunda Türkiye'de eşi görülmemiş bir siyasi şiddet patlak vermiştir. Neredeyse günde yaklaşık 5.000 kişi suikast ve şiddet olayları sonucu hayatını kaybetmektedir. Mağdurların ve faillerin çoğu radikal sol ve sağ kanat siyasi örgütlerin üyesidir. 1978 Bahçelievler olayı, 35 kurbanlı 1977 Taksim olayı ve 100'den fazla kurbanlı 1978 Maraş olayları dikkat çeken bazı olaylardır. Aralık 1978'de Maraş katliamının ardından yerel bir sıkıyönetim ilan edilmiştir³⁹⁵.

İlerleyen ve şiddetlenen olaylar sonucu 12 Eylül 1980'de, Kenan Evren başkanlığında Ulusal Güvenlik Konseyi darbeyi ilan etti. Konsey daha sonra ülke çapında sıkıyönetim uyguladı, parlamentoyu ve hükümeti feshetti, anayasayı askıya aldı ve tüm siyasi partileri ve sendikaları yasakladı³⁹⁶.

Askeri hükümet başbakan olarak atanan Turgut Özal hariç, siyasileri siyasetten yasakladı. Demirel, Ecevit, Türkeş ve Erbakan dâhil yasaklanmıştı ve tüm yeni partilerin seçimlere katılmak için Ulusal Güvenlik Konseyi'nin onayını almaları gerekiyordu. Seçimlere sadece ikisi cunta tarafından oluşturulan üç partinin katılmasına izin verildi³⁹⁷.

Önceki hükümetlerin bürokratları, yeni politikaların ve direktiflerin düzgün bir şekilde uygulanması için görevde tutuldu. 1983 seçimleri sonucu hükümete, neoliberal bir ekonomik programı muhafazakâr toplumsal değerlerle birleştiren Turgut Özal'ın Anavatan Partisi altında tek parti yönetim geldi³⁹⁸.

Darbe gününde ekonomi, üç haneli enflasyonla çöküşün eşiğinde idi. Büyük çaplı işsizlik ve kronik dış ticaret açığı vardı. 1980-1983 yılları arasında önerilen ve uygulanan çözüm, 1980'den bu yana ekonomi politikasından sorumlu kişi olan Özal'a ait olan ekonomik değişimlerdi. Başbakan Yardımcısı Özal, IMF'nin katılımını

³⁹⁴ Burcu Ermeýdan, "Dönüřümcü Liderler Olarak Turgut Özal ve Deng Xiaoping: Farklı Kořullarda Ekonomiýi Dönüřtürmek." **International Turgut Özal Symposium 3 March 2016**, Ankara, Turkey.

³⁹⁵ İsmail Cem, **Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi**, Cem Yaynevi, 1970.

³⁹⁶ Ahmet Bora Tarhan, "Türkiye'de Postmodernizm ve Siyasal Değişim." **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi** 4.2 (2012): 11-20.

³⁹⁷ Şeyda Belhan, **a.g.e** 2005.

³⁹⁸ Fatih Bahçivan, "27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalelerinin Türk Politik Hayatına Etkisi, Kırıkkale üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2005.

destekledi ve bu amaçla buna karşı çıkan Merkez Bankası yönetiminin istifasını istedi. Amaç, Türkiye'yi sanayicilerin desteklediği "küresel ekonomi" ile ilişkilendirmektir. Böylece 24 Ocak Kararları kabul edildi³⁹⁹.

Yapılan tüm eleştirilere rağmen 24 Ocak kararları Türkiye'nin özellikle uluslararası ticarete önünü açmıştır. Bununla birlikte 1970 sonrası içerisine girdiği ekonomik darboğaz ve krizlerden çıkmanın başka bir yolu olmadığı düşünülmektedir. Genişlemeci ve para politikalarına dayalı 24 Ocak kararları sayesinde ithal ikameci büyüme stratejisi terk edilmiş, dışa açık büyüme stratejileri uygulanmaya başlanarak verimlilikte artış sağlanmıştır. Ayrıca iktisadi açıdan Türk işletmelerinin rekabet gücünün artması sağlanmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Özal'ın söz konusu kararları eyleme koyması ve ilerleyen dönemlerde uygulamaları genişleterek sürdürmesi liberalist politikalar açısından değerlendirilebilir. Bu da Özal'ın liberal bir ekonomi politikası izlediği ve bunun dönem açısından Türkiye için en uygun strateji olduğu değerlendirilmektedir. Fakat bu stratejinin olumsuz ve eleştirilen tarafları da olmuştur. Günümüzde birçok Türk firmasının dünyanın her köşesine ticaret yapması ve ülkenin yabancı yatırımlara açılarak zenginleşmesi söz konusu politikaları uygulanmasına bağlı görülmektedir.

3.2.3. 24 Ocak Kararları ve Özal'ın Neo-Liberalist Yaklaşımı

24 Ocak Kararları ekonomik rasyonalizasyonu sağlamayı amaçlamış ve Türk ekonomisinde radikal bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan karma ekonomik model, yerini dışa açılmayı ve kapitalist ekonomiyle bütünleşmeyi hedefleyen liberal bir programa bırakmıştır. Bu kararlarla birlikte, "ithal ikameci" politikalar terk edilmiş ve "ihracata yönelik sanayileşme" anlayışına geçilmiştir⁴⁰⁰.

³⁹⁹ Fikret Başkaya, **Devletçilikten 24 Ocak kararlarına**, Maki Basın Yayın, Ankara (2004).

⁴⁰⁰ Ceyhan Haydaroğlu ve Satı Tatlısu, "Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet Ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi", **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1.1 (2016): 27-41.

24 Ocak kararları, gerek Türkiye'nin dış ticaret rejimini değiştirmek ve ekonomik ilişkilerini liberalleştirmek, gerekse ihracata dönük bir sanayileşme stratejisine geçmek ve özel sektöre ağırlık vermek suretiyle çok önemli sonuçlara yol açmıştır. Halen etkisi hissedilen bu kararlar, hem Türkiye ekonomisini radikal bir dönüşümden geçirmiş, hem de Özal'ın yıldızının parlamasına ve dolayısıyla siyaset hayatına atılmasına yol açmıştır.

Birçok faydasının yanında hiç şüphesiz ki çok eleştirilmiş ve halen eleştirilmektedir. Özellikle sol kesim bu kararlarla Türk toplumunun adeta yoksullaştırıldığına inanmıştır. Ekonomik istikrar olarak lanse edilen 24 Ocak kararları gerçekten de çok yüksek oranda zamları beraberinde getirmiş, sıkı bir mali disiplinin sağlanmasına, kamusal harcamalarda tasarrufa gidilmesine, altyapı yatırımlarının askıya alınmasına ve çalışanların ücretlerinin dondurulmasına yol açan bir dizi sonuçları olmuştur⁴⁰¹.

24 Ocak kararlarının bu sonuçları, Türk toplumunun ekonomik yaşamını olumsuz yönde etkilemiş, hayat kalitesini ve satın alma gücünü düşürmüştür. 1980'lerin Türkiye'sinde; bir tarafta ekonomik sorunlar ve siyasal istikrarsızlık başgöstermiş diğer taraftan ideolojik çatışmalar ve toplumsal huzursuzlalar meydana gelmiştir. Koalisyon hükümeti, yaşanan ekonomik sorunlara çözüm bulmak bir yana, kendi içinde anlaşmazlığa düşmüş ve ülkede siyasal bir krize yol açmıştır. Bu dönemde Türk ekonomisine baktığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız.

Dönem itibariyle Türkiye ekonomisi kendisini dış dünyadan âdeta soyutlamış, içine kapanmış ve bütün dış gelişmelere kapılarını kapatmış bir durumdadır. Bu içe kapanma siyaseti beraberinde çok önemli ekonomik ve siyasal sorunlar da getirmiştir⁴⁰².

24 Ocak kararları tam da böyle bir ortamda alınmıştır. İstikrar tedbirleri olarak ilan edilen söz konusu bu kararlar Özal'a göre, bir zorunluluk sonucu gündeme gelmiştir. Özal bu kararların, iflasın eşiğine gelmiş olan Türkiye'nin kurtarılması için

⁴⁰¹ Haydaroglu ve Tatlısu, **a.g.e.**, 27-41.

⁴⁰² Orhan Tokatlı, **Kırmızı plakalar: Türkiye'nin Özal'lı yılları**, Dogan Kitap, 1999:151-164.

alınmış olduğunu ve eğer alınmasaydı Türkiye, bir Güney Afrika ülkesi haline gelebilirdi⁴⁰³.

Özal, 1983 seçimlerinde iktidara geldikten sonra almış oldukları 24 Ocak Kararlarının nedenlerini “24 Ocak 1980’de alınan parasal ağırlıklı tedbirler, Türkiye’de uzun vadeli bir dışa açılma ve serbest piyasa ekonomisine istikrarın sağlanmasından sonra geçilmesi yönünde atılan önemli bir adımın başlangıcı” olarak tanımlamıştır.

Ona göre bu kararların temel hedefi, Türkiye’yi içine düştüğü ekonomik çıkmazdan kurtarmak ve ülkeyi, sadece ekonomide değil, siyaset ve kültürde de dışarıya açmaktır. Bu program, Türkiye’nin makro ekonomik politikalarını temelden değiştirmiştir. Çünkü dış rekabete açık olmayı, yabancı sermaye girişine önem vermeyi, ihracata dayalı bir sanayileşme anlayışına geçmeyi, geleneksel Türk ekonomisinin alışık olmadığı yeni uygulamalardır. Özellikle de devletin piyasadan çekilerek yerini özel sermayeye bırakması, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve KİT’lerin özelleştirilmesi çok da aşına olunan konular değildi. Adına yapısal uyum veya istikrar programı denilen 24 Ocak Kararları, bir bütün olarak değerlendirildiğine Türkiye’nin yüzünü dünyaya dönmesini sağlamıştır denilebilir.

Genel olarak ekonomide stabilizasyonu sağlamayı amaçlayan bu kararlar; enflasyonu düşürmek, bütçe açığını kapatmak ve bozulan ödemeler dengesini yeniden sağlamak gibi özel amaçlar da taşımıştır. Alınan kararlara bir bütün olarak bakıldığında başlıca şu önlemleri içerdiği görülecektir. Dış ticaret dengesini sağlamak için gerçekçi bir kur politikasını uygulamak, dövizin ülkeye giriş ve çıkışını, faiz oranlarını ve fiyatları serbest bırakmak, ekonomide devletin ağırlığını azaltmak, piyasa mekanizmasının özgürleştirmek, ihracatı artırmak, yabancı sermayenin girişini özendirmek ve Türk parasını gerçek değerine kavuşturmak.

24 Ocak kararları, aynı zamanda sanayileşme politikasını da değiştirmiştir. İç piyasa yerine dışa dönük bir sanayileşme, ihracatta tarımsal ürünler yerine sanayi mamullerine geçilmesi Türkiye’nin döviz ihtiyacını gidermiştir. Kısacası, enflasyonu gidermek, tasarrufu özendirmek, ihracatı artırmak, döviz açığını kapatmak ve

⁴⁰³ Nalbantoğlu, a.g.e., s. 185.

ödemeler dengesini sağlamak gibi belli başlı hedefler içeren 24 Ocak Kararları, ekonomik işleyişi yapısal bir değişimden geçirmiştir.

3.3. Turgut Özal Dönemi Türkiye Siyasi Ortamı

1977 seçimleri Turgut Özal'ın siyasete girdiği ilk seçimlerdir. AP'den Kayseri milletvekili adaylığı gündeme gelse de Özal, İzmir'den senato adaylığını düşündüğü için milletvekilliği adaylığı da gerçekleşmemiştir. Kardeşi Korkut Özal ve okul döneminden beri yakın arkadaşı olan Recai Kutan'ın etkisi de olmuş ve MSP'den İzmir milletvekili adayı olmuştur. MSP'nin İzmir ilindeki oy kapasitesinin az olması sebebiyle kaybetmiş olsa da adaylık Özal'ın vatandaşla ilk buluşması sayılır⁴⁰⁴.

Seçimin ertesinde Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) Genel Sekreterliği görevinde bulunmuştur. Söz konusu sendikanın Mayıs 1979'da yapılan genel kurulunda ise başkan seçilmiştir. Buradaki başkanlık görevi, Başbakanlık Müsteşarlığına getirilene dek devam etmiştir. Ara seçim döneminde zafer elde edemediğinden istifa eden CHP-Bağımsızlar hükümeti sonrasında 14 Ekim 1979 yılında AP azınlık hükümeti kurulmuştur. İlgili dönem içinde iktisadi ve toplumsal bakımdan Türkiye için ciddi anlamda bir kriz ortamı yaşanmaktadır. Özal'ın göreve gelmesi Döviz sıkıntısının da en üst noktaya vardığı bir dönemdir. Ülkede dış borçlar ödenemez durumdadır, üretimdeki pek çok sorun sebebiyle ürünler karaborsada satılmaya başlanmıştır. Bahsi geçen olumsuz koşullar altında Demirel, Turgut Özal'ı göreve çağırmıştır⁴⁰⁵.

Özal, ekonominin idaresine çözümün sadece kararların tek merkezden alınmasıyla ve uygulanmasıyla olacağını düşünmüştür. Başbakanlık Müsteşarlığı görevinin yanında Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarlığını da vekaleten yürütmektedir. Kendi ekibini bir araya getirerek bir program hazırlamıştır. Fakat Genel Kurmay Başkanlığı'na Cumhurbaşkanına verilen mektubun sonrasında Demirel, açıklamanın ertelenmesini uygun görmüştür. Bu durumda Özal ekonomik gidişatı ifade eden bir brifing verilmesi amacıyla Başbakanı ikna etmeyi başarmıştır.

⁴⁰⁴ Zafer Yükseler, "1977-2007 Döneminde Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları ve Siyasi Eğilimlerdeki Değişim." (2014): 112.

⁴⁰⁵ Hüseyin Çavuşoğlu, "Süleyman Demirel'in Siyasal Hayatı ve Kişisel Özellikleri." **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 21.3 (2016).

Üst seviyede bulunan altmışa yakın generale ekonomi brifingi verilmiştir. Dolayısıyla uygulanacak ekonomik program tanıtılmış aynı zamanda askerin desteği de kazanmıştır⁴⁰⁶.

Askerlerle bazı toplantılara katılan Özal, askeri kesimle tanışma ve onların da kendisini tanıma fırsatını yakalamıştır. 12 Eylül harekâtından sonra Turgut Özal'ın ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcılığına görevine getirilmesi konusunda bahsi geçen brifinglerin oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kendisine görev teklif edilen Özal görevi ekonominin yönetiminin tek elden yapılması fikri çerçevesinde kabul edebileceğini söylemiştir. 12 Eylül yönetimi ekonomik programının sadece programa ciddi anlamda hâkim olan ve dış finans çevreleriyle yakın münasabetler kurabilen biri tarafından yürütülebileceği biliniyordu. Bunun için de hem söz konusu programın mimarı olan hem de halen daha uygulayıcısı olan Turgut Özal'ın adı uygun görülmüştür. Tüm bu sebeplerle Özal, Bülent Ulusu Hükümeti'nde Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcılığı görevine getirilmiştir⁴⁰⁷.

Hükümet askerlerin de desteğini almıştı. Böylece çalışmasına başlayan hükümetin ilk önceliği ise ekonominin düzeltilmesiydi. 12 Eylül müdahalesinin yaşanması uygulanacak olan ekonomik kararların önündeki en büyük engel olan sosyal patlama ihtimalini ortadan kaldırmıştı. Olağanüstü halin ilan edilmesi, sübvansiyonların kaldırılması, işçilerin ücretlerinin zorunlu tahkim ile tesbiti, memur maaşları ve gıda taban fiyatlarının askeri kontrol altında tutulması, grev, toplu sözleşme ve sendikal etkinliklerin yasaklanmasıyla birlikte program da bir mânî olmadan uygulanabilmiştir.

24 Ocak kararlarının etkin bir şekilde uygulamasıyla ihracatta yükseliş yaşanmış tam aksine enflasyonda ise düşüş gerçekleşmiştir. Bankacılık sektöründe faizlerin serbest bırakılması ve bankerlerin kurulabilmesi konusunda çeşitli yasal düzenlemeler de bu döneme rastgelmektedir. Böylece 1 Temmuz 1981 yılında faizler serbest bırakılmış, yüksek faiz vermeye çalışan, adeta birbirleriyle yarışan bankerlerin

⁴⁰⁶ Çavuşoğlu, a.g.e., s. 145.

⁴⁰⁷ Sabit Dokuyan ve Ruken Narbahçe, "Bülent Ulusu Hükümeti Döneminde Türk Dış Politikası (1980-1983)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7.4 (2018): 2899-2925.

iflasıyla başlayan süreç ise Haziran ayı 1982 tarihinde sektörün en bilineni olan Banker Kastelli'nin iflasıyla neticelenmiştir.

Banker Krizi ertesinde, kriz sürecinde açıklamaları sebebiyle sorumlu tutulan dönemin Maliye Bakanı Kaya Erdem'i askeri idare görevinden almıştır. Bu durum üzerine Özal, 14 Temmuz 1982 yılında görevini bırakmıştır. İstifanın akabinde bir müddet dinlenen Özal, bu süreçte parti kurma faaliyetlerine girişmiştir. Parti kurma süreci içinde Milli Güvenlik Konseyi'nin veto yetkisini de göz önünde bulundurarak askeri yönetimin fikrini almak amacıyla Kenan Evren'e bir ziyarette bulunmuştur. Kenan Evren'e parti kurma husundaki düşüncelerini anlatmıştır⁴⁰⁸.

Görüşmeden olumlu izlenimlerle ayrıldıktan sonra ABD'ye gitmiştir. Bu yolculuğun görünürdeki nedeni her ne kadar sağlık sorunları ve fazla kilolardan kurtulmak olsa da dış dünyanın Türkiye'deki seçimlere olan bakışı da öğrenilmeye çalışılmıştır. Seyahat bir bakıma zemin yoklaması şeklinde geçmiştir. Bu bağlamda ABD, Dünya Bankası ve IMF'nin kurulması planlanan partiye karşısında olası tepkilerinin ne olacağı analiz edilmeye çalışılmıştır. ABD'nin tepkileri olumlu görülmüştür. Seyahatin görünürdeki amacı konusunda da önemli adımlar atılmıştır⁴⁰⁹.

Şubat 1983 tarihinde Türkiye'ye dönen Özal, Şişli'de bir daire tutar ve buradan yeni partinin çalışmaları da yürütülmeye başlanmıştır. Partinin kurucularıyla çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiş, parti program ve tüzüğü de hazırlanmıştır. Askeri idare Özal'ın Bülent Ulusu ile beraber bir parti kurmasını talep etmiştir. Zaten Kenan Evren'le Mart 1983 yılında yapılan ikinci görüşmede de Evren, Özal'a Ulusu ile beraber hareket etmesi yönünde ifadelerde bulunmuştur.

Özal, telkinler karşısında tek başına bir parti kurma kararında olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde teklifler, Özal'ın çevresindeki kişilerden de gelmiştir. Şayet kendi başına bir parti kurarsa veto edilebileceği belirtilmiş, Ulusu'nun yanında olmasının kendi faydasına olacağı söylenmiştir. Fakat Özal'a göre askeri kökenli biriyle hareket etme, partinin başarısını negatif yönde etkileyebilirdi. Daha önceleri Başbakanlık Yardımcılığı görevinde bulunan Özal için Ulusu ile aynı partide olmak,

⁴⁰⁸ Hikmet Özdemir, **Turgut Özal: Biyografi**, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s. 38.

⁴⁰⁹ Özdemir, **a.g.e.**, s. 38.

aynı görevlerin bir kez daha üstlenmekten başka bir netice vermeyecektir. Dolayısıyla kendi başına bir parti kurma husundaki kararında ısrarlı davranmayı tercih etmiştir⁴¹⁰.

Böylece Özal 20 Mayıs 1983'te Anavatan Partisinin kuruluş dilekçesini İçişleri Bakanlığına vermiştir. Genel merkezi, Ankara Kennedy caddesindeki üç katlı bina olarak kararlaştırılmış, partinin amblemi ise Türkiye haritası üzerinde bal yapan bir arı olarak oluşturulmuştur.

3.4. Özal Hükümetleri Dönemi

6 Kasım seçimlerine üç parti katılabilmıştır. Bir yanda askerlerin desteklediği MDP, diğer yanda iktidarın desteklediği HP bulunmakta iken ANAP üçüncü parti olarak seçimlere girecekti. Ülkede seçim çalışmaları sürerken, Türk halkı otobüsün üzerinde konuşan, rahat görünümlü, ellerini başının üstünde buluşturan ve dört eğilimi birleştirmekten söz eden Özal'ı daha yakından tanımıştır. ANAP'ın orta gelirli kesimleri temsil eden “orta direk” sloganı bu kesimlerin desteğini almak için kullanılmıştır⁴¹¹.

“Orta direk” sloganı Türk halkını temsil eden bir kavram olarak ilgi görmüştür. 1983 Ekiminin son haftasında TRT televizyonunda bir açık oturum yapılmış, Özal öteki liderlerden sakinliği, ekonomik konulardaki bilgisi ve yumuşak üslubuyla daha etkili olmuştur. ANAP'ın öne çıkışı bu programla birlikte anlaşılmıştır. Bu tırmanışı engellemek için Cumhurbaşkanı Kenan Evren 4 Kasım 1983 günü yaptığı konuşmasında ANAP'ı açıkça eleştirmiştir. Ama bu konuşma sonucu değiştirmemiş, seçim sonuçları ANAP'ı tek başına iktidar yapabilecek milletvekili sayısına ulaştırmıştır. Seçim sonucunda ANAP yüzde 45,15 oy ile 211, HP yüzde 30,46 oy ile 117, MDP ise yüzde 23,26 oy ile 71 milletvekilliği elde etmiştir⁴¹².

Özal, Çankaya Köşkü'nden 7 Kasım'da görüşme talep etmiş, Cumhurbaşkanı bir gün sonraya randevu vermiştir. Ama üç gün önce yapılan televizyon konuşmasının gerginliği hala hissedilmektedir. Ancak ANAP Genel Başkanı sürpriz bir hareketle

⁴¹⁰ Özdemir, a.g.e., s. 38.

⁴¹¹ Sami Zariç, 1983-93 yılları arasında Türk siyasal hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın partideki rolü, Hiperlink., 2017, s. 78.

⁴¹² Hasan Cemal, Özal hikâyesi, Bilgi Yayınevi, 1989, s. 22.

Cumhurbaşkanını kucaklamış ve bu davranış Evren-Özal gerginliğinin yumuşamasını sağlamıştır. Özal Hükümeti TBMM’de 213 kabul, 115 red, 65 çekimser oyla güvenoyu alarak görevine başlamıştır.

Seçim sonuçlarının alınmasından Hükümet kurulmasına kadar geçen sürede Özal, Yıldırım Aktürk, H.Celal Güzel, Mehmet Keçeciler, Adnan Kahveci ve Hüsnü Doğan’dan oluşan bir çalışma grubu oluşturmuş bu grup devlet teşkilatında yapılacak küçülmeyi ele almıştır. Bakanlıkların sayısı 23’e düşürülmüş ve Hazine Müsteşarlığının kurulması tasarlanmıştır. Kaya Erdem de içinde bürokratların olduğu bir ekiple ekonomik reformla ilgili kanun tasarılarını, kanun hükmünde kararnameleri, Bakanlar Kurulu kararlarını ve bakanlık tebliğlerini hazırlamıştır. Yani hükümet güvenoyu aldığı anda birçok yapısal değişiklikle ilgili kararlar çoktan hazırlanmıştır. Gerçekten de Bakanlar Kurulu’nun ilk toplantısında her bakan çok miktarda evrak imzalamıştır⁴¹³.

1987 yılı Özal’ın siyasi hayatında önemli gelişmelerin yaşandığı yıldır. Şubat ayı içerisinde ABD’de başarılı bir by-pass ameliyatı olmuştur. Özal’ın yakınındaki insanlar kalp ameliyatının onu değiştirdiğini söylemektedirler. Hakkında söylenenlere rağmen Özal’ın geçmişe göre daha az hoşgörülü olmasının arkasında ülkede yaşanan siyasal gelişmelerin olduğu değerlendirmesi daha doğru bir yaklaşım tarzıdır. Çünkü 12 Eylül öncesi siyasetçilerin yeniden sahne alması, meclis dışı muhalefetin hızla büyümesine yol açmıştır. Bu gelişme de Özal’ı çok iyi bilmediği bir alanda rekabet etmek zorunda bırakmıştır⁴¹⁴.

82 Anayasasında yer alan siyaset yapma yasağının sonuna kadar götürülmesine imkân kalmamıştır. Özal siyasi yasakların kaldırılması konusundaki tercihini referandumdan yana kullanmış olması Süleyman Demirel’in daha güçlü olarak siyasete dönmesini sağlamıştır. Eski siyasetçilerin siyasi arenaya dönüşü Özal içinde yeni bir dönemi başlatmıştır.

⁴¹³ Hüseyin Çavuşoğlu, "Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin Karşılaştırmalı Analizi." **Gaziantep University Journal of Social Sciences** 9.1 (2010).

⁴¹⁴ Çavuşoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

3.5. Özal ve Türkiye'nin Demokratikleşme Süreci

Türkiye'deki demokratikleşmenin Avrupa birliğine entegrasyon süreci ile birlikte ilerlediğini söylersek yanlış olmayacaktır. Bu kapsamda özellikle Özal'ın hükümete gelmesi ile hızlanan Avrupa'ya uyum süreci birçok alanda Türkiye'nin demokratikleşme sürecini etkilemiştir. Bu alanda temel aktör ise Turgut Özal'dır⁴¹⁵.

Özal ülkenin başbakanı olarak ideolojik bir yaklaşımı benimsemekten ziyade pragmatik davranmayı tercih etti⁴¹⁶. Özal, yeni bir Türkiye oluşturmak için bir yol haritası çizdi ve bunun bir parçası olarak AB'ye üyelik özellikle Türkiye'nin kendi ideallerine ulaşmasını destekleyebilecek bir araç olarak gördü. AB üyeliğini elde etme hedefi hükümet programına konuldu ve Aralık 1984'te AB üyeliğinin Türkiye için bir gereklilik olduğunu ifade eden Özal, resmi bir açıklama yaparak bunu kamuya ilan etti⁴¹⁷.

Ancak, yönetiminin ilk döneminde Özal hükümeti, istikrarlı bir AB politikasından yoksundu. Bunun yerine, partiler arasındaki ilişkiler, çoğunlukla Amerikan ve Orta Doğu ortaklarıyla olan sorunlardan kaynaklanan bağlamsal faktörlere yoğunlaştı⁴¹⁸. Türk ürünlerine uygulanan ABD kotalarından ve ABD'nin Türkiye'ye finansal kredi sağlama konusunda isteksizliğinden kaynaklanan Türk Amerikan ilişkilerindeki kriz durumu için AB ile yeni bir denge kurmak adına itici bir güç oluşturdu⁴¹⁹.

Özal hükümeti Türkiye üzerindeki kontrol düzeyini düşürmek için ABD'yi Batı kampındaki bir aktörle, yani AB ile dengelemeye karar verdi. Ayrıca, AB ekonomilerinin finansal gücü Özal hükümetini daha da motive etti, çünkü AB aynı zamanda Türkiye'nin ciddi ekonomik sorunları açısından her derde deva olarak görülmüştü⁴²⁰. 1985'ten sonra petrol fiyatlarındaki düşüş, Türkiye'nin Orta Doğu

⁴¹⁵ Yunus Emre Avcı, "Milli İrade, Özal ve Demokratikleşme." **Turgut Özal** (2016): 277.

⁴¹⁶ Tezcan Durna ve Ayşe İnal. "12 Eylül, Medya ve Demokratikleşme Sorunu." **Mülkiye Dergisi** 34.268 (2010): 123-145.

⁴¹⁷ Mehmet Yıldız, Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusuna giden süreçte Turgut Özal'ın yaklaşımları, çalışmaları ve politikası, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2008.

⁴¹⁸ İhsan Sezal ve İhsan D. Dağı, **Kim Bu Özal?: Siyaset, İktisat, Zihniyet**. Boyut Kitapları, 2001.

⁴¹⁹ Cihan Daban, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası." **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi** 17.33 (2017): 77-96.

⁴²⁰ Ali Balcı ve Elif Güleler, **a.g.e.**, 15.55 (2018).

ülkelerine yaptığı ihracatın düşmesine yol açmış ve bu da bu ülkelerden yapılan ihracat kazancında önemli bir düşüşe neden olmuştur⁴²¹.

Turgut Özal 1983'te iktidara geldiğinde, Türkiye-AB ilişkileri siyasi faktörlerin etkisi altında bir çıkmaza girmişti. Yani Turgut Özal, askeri yönetimden AB ile sorunlu ilişkileri miras almıştı. Hükümetin taraflar arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik girişimleri beklenen şekilde sonuçlanamadı. Bununla birlikte, üst düzey Avrupa siyasi figürleriyle yaptığı görüşmelerden sonra Özal, AB üyelik başvurusu için verimli bir zemin oluşmasını beklemeye karar verdi⁴²².

Özal teknokrat bir yönetici olması nedeniyle ve daha önce uluslararası kuruluşlardaki tecrübeleri onun etkili ve profesyonel bir liderlik sergilemesine yardım etmiştir. Bunu açık bir şekilde dile getiren Hikmet Özdemir, Özal'ın ekonomik alandaki bilgisi ve kriz yönetimi konusundaki tecrübelerini şöyle ifade etmektedir "Turgut Bey'in kriz dönemi liderliği çok farklıdır. Krizi yönetebilmek ve içinden çıkabilmek büyük yetkinlik gerektirir. Devlet yönetiminde krizleri yönetebilen siyasetçiler başarılıdır. Yönetemezlerse zaten beraber oldukları ile birlikte yol alırlar. Mesela Mustafa Kemal'inki bir kriz yönetimi liderliğidir bu konuda çok başarılıdır, 2. Dünya savaşında Churchill'in yönetimi bir kriz dönemi liderliğidir. Turgut Bey'i de böyle kıyaslarsak eğer 71 yılından 80 darbesine kadar Turgut Özal yoktu. Yurtdışında bulunuyor ve çalışıyor dönüyor, özel sektörde çalışıyordu. Lokomotif gibiydi. Sürekli çalışıyor, bilgi ediniyor, okuyor ve göreve kendini hazırlıyordu. Önceden de söylediğim hazırladığı raporu 70'li yıllarda konferansta söylüyor fakat 80'li yıllarda uygulamaya koyabiliyor. Bulunduğu dönemki anlattıklarımla beraber bakılırsa Turgut Bey'de bu sebeple kriz dönemi lideriydi ve o krizi iyi yönetti. 24 Ocak 1980 günü için mi kendinizi hazırladınız diye sormadım, sormak isterdim ama eminim ki sorsam o da bana evet bu dönemler için hep kendimi hazırlardım derdi"⁴²³.

Özdemir Özal'ın başarılı bir lider olmasının yanında kriz anlarında etkili kararlar alabildiğini ve başarısının bir bakıma bu özelliğine bağlı olduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte Özdemir, "Dünyada ekonominizin iyi olması için dış

⁴²¹ A. Vahap Uluç, "Liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi." **Yönetim Bilimleri Dergisi** 12.23 (2014): 107-140.

⁴²² Ekrem Yaşar Akçay, "Turgut Özal Dönemi Türkiye-Topluluk İlişkileri." **The Turkish Yearbook of International Relations** 47 (2016): 45-58.

⁴²³ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme, 2019

lkeler ile ortaklıklar yapmanız lazım. Bunlar hep akıllı insanların düşündükleri planladıkları Őeyler. Turgut Bey işte bu krizi yönetti. Turgut Bey kendine tahsis edilen alanda başarılı olacağı işleri yaptı ve başarılı olmuş olmalı ki 83 yılındaki ŐeĐimlerde 1. Parti oldu. Turgut beye kimler oy verdi peki? Herkesten oy topladı” demiştir.

Hükümetinin ilk yıllarında (1983-1987), zal ekonomik serbestleŐmeye daha fazla önem verdi. Buna göre, Türkiye ekonomisi reformlarla büyük bir dönüşüm geĥirdi. Ordunun Türk siyaseti üzerindeki kontrolünü azaltırken özellikle ordunun sivil politikacılar üzerindeki etkisini azaltarak siyasi liberalleŐmeyi sağlamak iĥin ĥaba göstermeye başladı. AB'ye yapılan tam üyelik başvurusu da siyasi liberalleşme mücadelesinin bir parĥası olarak bu kapsamda deđerlendirilebilir⁴²⁴.

Turgut Özal, AB yeliğini bu alanlarda ordunun gücünü azaltarak hem ekonomi hem de siyasetteki demokratik dönüşümlerin devam etmesinin bir garantisi olarak gördü. Ayrıca, Türkiye'yi diğer Ortadoğu lkeleri iĥin bir model olarak tanımladı. Bu nedenle, bu modelin Batı tarafından hem siyasi hem de finansal olarak desteklenmesi gerektiğine inanıyordu⁴²⁵.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Turgut zal'a göre, AB yesi olarak Türkiye, İslam dünyasına uygun bir model olarak sunabilir ve ikili kimliklerinin barış iĥinde bir arada yaşamasını sađlayabilirdi⁴²⁶. zal’ın 1980’lerde Türkiye’nin ekonomik ve politik dönüşümü ile ilgili vizyonları ve beklentileri ile AB tarafının üyelikten önce talep ettiği dönüşümler arasında büyük bir yakınlaŐma oldu. Sonuĥ olarak, AB yeliği idealine 1983 yılında yeni kurulan Anavatan Partisi’nin parti programında yer verilmiŐtir⁴²⁷.

zal AB'yi sadece Türkiye iĥin modernleşme projesi olarak görmedi. Bunun yerine AB'ye dünya piyasalarıyla tamamen bütünleşmiş rekabetĥi bir piyasa ekonomisine ve temel özgürlükleri garanti eden bir demokrasiye dnŐmede rol model olarak pragmatik yaklaŐtı⁴²⁸.

⁴²⁴ Fatma Betül Doğan, "Turgut Özal Dönemi Ekonomik Liberalleşme." **Turgut Özal** (2016): 112.

⁴²⁵ Ziya Öniş, "Turgut zal and his economic legacy: Turkish neo-liberalism in critical perspective." **Middle Eastern Studies** 40.4 (2004): 113-134.

⁴²⁶ A. Vahap Uluĥ, "Liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut zal’ın siyasi düşüncesi." **Yönetim Bilimleri Dergisi** 12.23 (2014): 107-140.

⁴²⁷ Ekrem Yaşar Akĥay, "Turgut Özal Dönemi Türkiye-Birlik İlişkileri: Batıcılık Mı? Ulusal ĥıkar Mı?" **Turgut Özal** (2016): 76.

⁴²⁸ M. Zeki Duman, **Türkiye’de liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal**. Vol. 34. Kadim yayınları, 2010.

Özal genel anlamada özgürlüklere önem vermektedir. Dönemin zor şartlarına rağmen her alanda özgürleşmeye verdiği önemi Akarcalı şöyle ifade etmektedir: “Üzerimizde çok ciddi baskılar vardı. Askerin, bürokrasinin, İstanbul’da belli kesimlerin baskısı vardı. Ayrıca bizden önce 50 yılda birçok aydını, siyasiyi ve yazarı töhmet altında bırakmış ve hapse atmış bir yönetim vardı. Dindar birisi yobaz olarak nitelendiriliyordu. Özal’ın ifade, inanç ve düşünce özgürlüğü ile iktidarlığı zamanında bunlar kırılmaya çalışıldı ve başarılı olundu. Kürtçe konuşma yasağı var deniliyordu. Türkiye’nin diplomatik ilişkisi olmayan bir ülkenin dilini konuşmak yasaktı deniyordu yani Kürdistan diye bir devlet olmadığı için böyle bir şey yoktu aslında. Örneğin Türkiye’nin Fransa ile diplomatik ilişkisi olmasaydı o zaman ülke içinde Fransızca konuşmakta yasak olacaktı. Biz o dönemde Turgut Bey ile bunu araştırdık ve üstüne gittik bunu ortadan kaldırdık. Özal iktidara gelince Kürt vatandaşlara ilgili davrandı. Özal’ın Demokratikleşme ve doğunun kalkınmasına katkısı çok oldu”⁴²⁹. Özal tüm bunları yaparken Avrupa ideallerine sarılmış ve bu yolda sağlam adımlar atmıştır.

Turgut Özal, Türkiye'nin AB üyeliğini, küresel ve hümanist çıkarımlarla Batı ve diğerleri arasında dünya siyasetindeki aşağılayıcı ayrımcılığı ortadan kaldırmanın bir yolu olarak gördü⁴³⁰. AB üyeliğine başvurmadan önce Özal hükümeti, Ankara Anlaşması ile Türkiye ve AB arasında kurulan dernek rejiminin düzgün işleyişini sağlamak için çaba harcadı.

1983 seçimlerinden önce askeri hükümette görev süresi boyunca Özal, Demirel hükümeti sırasında başlattığı ekonominin içe yönelik ithalat ikame modelinden ihracata yönelik sanayileşme modeline geçişine öncülük etti⁴³¹. Özal’ın ihracata verdiği önemi vurgulayan Akarcalı Özal’ın Türkiye’de ihracatın artmasında büyük katkısı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Akarcalı “esas ihracat 1985’li yıllardan sonra başladı. Bugün ihracat ile yaşadığımızın 100 işin 90’ı o dönemden gelme bir başarıdır” demiştir⁴³².

Özal, ANAP’ı kurarken, kendisine benzer arka plana sahip siyaset adamları ile çalışmıştır. Çoğunlukla özel sektörden işe alınan bu teknokrat grubu, 1970’lerin aşırı

⁴²⁹ Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁴³⁰ Samet Zenginoğlu, "Özal Dönemi Türk Dış Politikası Perspektifinden Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Tam Üyelik Başvuru Süreci." **Journal Of International Social Research** 11.60 (2018).

⁴³¹ Hikmet Özdemir, **Turgut Özal: Biyografi**, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

⁴³² Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

siyasallaşmış partilerine bağlı tecrübeli politikacılarla çalışmak istemeyen ordunun endişelerini ortadan kaldırdı.

ANAP'ın geçmişine baktığımızda siyasi bir makama sahip olan kişilerin çok az politik deneyime sahip olduğu ya da hiç deneyimleri olmadığı görülmektedir. Partinin birçok milletvekili, küçük illerde alt veya orta sınıf geçmişe sahip teknokratlardan oluşuyordu. 1983'ün ilk Özal hükümetindeki yirmi iki bakandan sadece dört tanesi Türkiye'nin üç büyük kentinden birinden gelmişti. Partinin kurucusu, aynı zamanda mesleği iyi eğitilmiş bir mühendis olan Turgut Özal, yeni siyasi seçkinlerin prototipik bir üyesiydi⁴³³.

Askeri darbe sırasında Özal, Başbakanlık ofisinde müsteşar idi. AP'nin Başbakanı Süleyman Demirel tarafından bu göreve getirilen Özal, Ocak 1980'de başlatılan yeni ihracata yönelik ekonomi politikalarının tasarlanmasından ve uygulanmasından sorumluydu. Darbe tarafından devrilen hükümet, askeri rejim tarafından Başbakan Yardımcısı ve Ekonomik Planlama Devlet Bakanı olarak atandı⁴³⁴.

O dönem gelişen olaylar ile ilgili Özdemir şunları vurgulamaktadır: “Askerler başa geldiğinde Turgut Bey’e siz ekonomi programınızı aynen devam ettireceksiniz dediler. İktidarı eline geçiren güç Turgut Bey’den yardım isteyerek ona güvendi. Turgut Bey o dönemde de iki görev birden istedi. Hem Başbakan Yardımcılığını istiyor hem de Maliye Bakanını da ben belirleyeceğim diyor. Bu kriz sürecini yönetirken bu işe liderlik yapacak kişinin konuya hâkim olması gerekir. Nitekim Atatürk’te Sakarya Meydan Muharebesini yönetmeden meclisten tüm yetkiyi istedi. Bununla Sakarya Meydan Muharebesi kazanıldı. Bir krizi yönetecekseniz bu krizi yönetecek adamın elini kolunu bağlayamazsınız. Maliyeyi de kontrol etmek istiyorsa onu da vermeniz gerekiyor. Bu onun tekno-bürokratik olarak liderlik vasfının da kanıtı oluyor. Bir yerde iktidarın ortağı haline geldi Turgut Bey o zaman. Askerler bu teklifi reddedip başkasına verebilirdi fakat ona güveniyorlardı. Bence o dönem Turgut Bey,

⁴³³ Özlem Eştürk, "Türkiye’de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği." Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Hatay (2006).

⁴³⁴ Metin İlhan, "Turgut Özal'ın Siyaset Öncesi Yılları (1950-1982)." **Journal Of Academic Studies** 17.66 (2015).

Evren ile sıkı ilişkileri vardı. Devlet yönetiminde Evren'e daha yakındı Turgut Bey"⁴³⁵.

Ayrıca Özdemir, Özal ile Evren'in sık görüşüklerini ifade etmektedir. Özdemir "77 yılından itibaren Kenan Bey ile çok sık görüştü bu sebeple askerlerle iyi anlaşması o dönemde bundan da kaynaklı olabilir. Özal, kendisine gelen görev teklifler için Süleyman Bey'in de fikrini alıyordu. Süleyman Bey'de ona devletten sana bir görev geliyorsa yapacaksın diyordu. Devletten bir görev, bir istek geliyorsa gerçekleştirilmesi gerekir. Turgut Bey de bu şekilde düşünüyordu. Bu gibi sebeplerle Tekno-bürokratik elit kavramına dikkat etmek gerekiyor" demektedir⁴³⁶.

Özal'ın ANAP partisi 1983-1991 yılları arasında üst üste iki dönem iktidarda kaldı. Darbe sonrası bağlamda parti, merkez sağ, dini sağ, milliyetçi sağ ve merkezin sol alt kısımlarını bir araya getirdiğini iddia eden sivil bir alternatif olarak ortaya çıktı⁴³⁷. Bu yeni birleşmeler, ANAP hükümetinin başlattığı pragmatik ancak radikal değişiklikler için gerekli olan popüler desteği sağlamıştır. ANAP hükümeti iktidardaki ilk döneminde ekonomiyi uluslararası ticaret ve yatırıma daha da açtı⁴³⁸.

1980 yılında başlatılan ve askeri rejimde uygulanan ihracata yönelik büyüme modelini geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu süreci hızlandırmak için ihracatı teşvik eden ekonomik önlemler idari ve örgütsel reformlarla güçlendirilmiştir. Özal bakanlık sayısını azalttı. Maliye Bakanlığı bürokrasisini atlamak için yeni bir Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı kurdu. Yeni ANAP hükümeti ayrıca devlet bütçesi dışında kurulan ancak konsolide bütçenin vergi gelirlerinin yarısından fazlasını karşılayacak kadar büyük özel fonlar kurdu. Amaç, yeni politikaların düzgün bir şekilde uygulanmasını kolaylaştırmaktı.

Sıradan insanların günlük yaşamını etkileyen dramatik değişiklikler, siyasi ve ekonomik değişikliklere eşlik etti. ANAP hükümeti, günlük yaşamı şekillendiren aşırı bürokrasiyi azalttı. İthalat kısıtlamalarındaki azalmaya, yabancı malların Türkiye

⁴³⁵ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları. 2019.

⁴³⁶ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları. 2019.

⁴³⁷ Şeyda Belhan, **a.g.e**, 2005.

⁴³⁸ Umut Karabulut, "Anavatan Partisi İktidarının İlk Yıllarında Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) İlişkileri ve Türkiye'nin AET'ye Tam Üyelik Başvurusu." **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** 6.14 (2007): 137-159.

pazarlarına girişi eşlik etti. ANAP hükümeti aynı zamanda ekonomik entegrasyon ve ticareti kolaylaştırmak için altyapının iyileştirilmesi gerektiğini de kabul etti.

Yeni teknolojiye yapılan yatırımlarla ülkedeki telekomünikasyon ağılarında devrim yapılmıştır. Bununla televizyon erişimi ve radyo iletişimi önemli ölçüde arttı. 1990 yılına gelindiğinde, Türk hanelerinin yüzde 60'ından fazlası renkli televizyonlara sahipti. Bu değişiklikler sadece dünyayla daha düzgün ekonomik bağlantılara izin vermekle kalmadı, aynı zamanda demokratik anlamda ülkenin gelişmesine hizmet etti.

Türkiye'nin demokratikleşmesi adına 1984'ten itibaren hükümet, belediye yönetimlerine önem ve güç vermeye başladı. 1984 tarihli Belediye İdare Kanunu, yerel yönetimlerin genel vergi gelirleri payında kademeli bir artış öngördü⁴³⁹. Bu nedenle 1983'teki yüzde 6'lık pay 1990'a kadar yüzde 13'ün üzerine çıktı. Merkezi hükümet, yerel yönetimlerin kentsel planları yeniden şekillendirmesine ve kamu şirketlerini özel şirketlere dış kaynak kullanmasına olanak tanıyan yeni yasalar çıkardı⁴⁴⁰.

Özdemir Özal'ın Büyükşehir belediyeleri için yoğun çalışmalar yaptığını, Büyükşehirlerin nüfusuna göre şehirleri geliştirmeye çalıştığını ve ileri görüşlülüğü sayesinde şehirlerin alacakları göçler ile karşılaşacakları sorunların ne olacağına dair çalışmalar yaptığını belirtmektedir⁴⁴¹.

Mali kaynakları on yıl içinde arttıkça ve yasal çerçeve ayrıcalıklarını ve sorumluluklarını genişlettikçe, yerel yönetimler daha az merkezi kontrol ile altyapı yatırımları yapmaya başladılar. Yerinden yönetim girişimi, ülkenin doğu ve güneydoğu bölgelerindeki Kürt belediyelerini güçlendirmeye yardımcı olan uzun vadeli etkilere de sahipti⁴⁴².

ANAP hükümeti ayrıca üç büyük şehirde iki katmanlı bir büyükşehir belediye sistemi geliştirdi. Bu yeni modelde, günlük hizmetler sunan ilçe belediyeleri, arsa kullanım planlaması ve inşaat izinleri yetkileri artırılmış bir büyükşehir belediye başkanının doğrudan kontrolü altına girmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Özal

⁴³⁹ Cevat Geray, "İstanbul İçin Yönetim Biçimi." *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi* 8.4 (1999): 60-99.

⁴⁴⁰ Uğur Sadioğlu, Kadir Dede ve A. Arda Yüceyılmaz, "Yeni Büyükşehir Belediyesi Modelinde Belde Belediyelerin Sonu: Değirmendere Örneği." *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 35.2 (2017): 95-119.

⁴⁴¹ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁴⁴² Geray, *a.g.e.*, s. 95-119.

ülkenin demokratikleşmesi için birçok girişimde bulunmuş ve birçoğunu hayata geçirmiştir⁴⁴³.

3.6. Özal'ın Demokratikleşme Girişimleri

Turgut Özal'ın 1983-1989 arasındaki zaman aralığına karşılık gelen başbakanlık dönemi, neo-liberal ekonomi politikalarının yanı sıra ekonomik kalkınma ve Türkiye'de daha liberal siyasi çevre üzerinde belirgin bir etkisi olan Batılı ülkelerle bağların güçlendirilmesi dönemi⁴⁴⁴.

Temel olarak, Türkiye'de demokrasinin konsolidasyonunun, Özal döneminde ortaya çıkan bazı ekonomik dinamiklerle ilgili olarak seçkinlerin aksine vatandaşların güçlenmesi nedeniyle nispeten hızlandığını iddia edilmektedir. Ayrıca, doğrudan halk katmanından gelen yeni ortaya çıkan ekonomi sınıfını temsil eden Anadolu girişimcilere verilen destek, Türkiye demokrasisinin konsolidasyonunda önemli bir adımdır⁴⁴⁵.

Ancak cumhuriyetçi seçkinler, küçük ve orta ölçekli girişimcilere daha fazla işyeri için sermaye biriktirme şansı veren liberal politikalardan her zaman şüphelenmiştir. Burada, modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu boyunca, özel sektör üyeleri ile siyasi seçkinlerin birbirine karıştığı ve ilk sermaye birikiminin içinde gerçekleştiği için servet ve gücün birkaçının elinde yoğunlaştığını ortaya koymak önemlidir. Bu nedenle, iktisadi statüleri buna izin vermediği için vatandaşlar kuruluşa meydan okuyamamıştır⁴⁴⁶.

Türk demokrasisinde bu dönüşümü kolaylaştıran faktörler aşağıda özetlenmiştir:

- 1980'lerden sonra pazar dostu politikalar
- Anadolu girişimcileri ve başarıları

⁴⁴³ Hüseyin Özgür ve Pınar Savaş Yavuzçehre, "Türkiye'nin büyükşehir belediyesi sistemi: 1982-2015." **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 7.1 (2016): 903-926.

⁴⁴⁴ Ergun Özbudun, "Özal ve Demokratikleşme." İ. Sezal (Editör), **Devlet ve Siyaset Adamı** (1996).

⁴⁴⁵ Oral, Naciye ve Selami Erdoğan. "Turgut Özal Dönemi Türkiye'de Siyasal Liberalizm1." **Advisory Board/Danışma Kurulu** (2014): 35.

⁴⁴⁶ Oral ve Erdoğan, a.g.e. s. 35.

- Küresel ölçekte üretim şekillerinde değişim
- Batı ile ilişkiler
- Gelenekseller arasında ekonomik ve siyasi rekabet

Türkiye Başbakanı olarak Özal'ın siyasi hayatı, Türk siyasi hayatı üzerinde hâlâ etkisi olan 1980 askeri darbesinin ardından başladı. Türk siyaseti üzerindeki darbenin mirası, çeşitli sivil ve demokratik hakların yasaklandığı ve / veya kısıtlandığı 1982 Anayasası ile güçlendirilmiş ve sağlamlaştırılmıştır⁴⁴⁷.

Anayasa referandumda %92 kamu desteğinin ardından yürürlüğe girer girmez, askeri yetkililer yeni siyasi partilere yeni siyasi figürlere yasal izin verdiler. Sonuç olarak Özal'ın partisi ANAP 1983 seçimlerinde oyların %45'ini ve 211 sandalyeyi alarak hükümet oldu. Özal'ın dönemi, birçok siyaset bilimcinin ortaya koyduğu gibi Türk demokrasisi için ilerici bir dönem oldu⁴⁴⁸.

Heper bu ilerlemeyi açıkça şöyle özetlemektedir: “Özal, Türkiye'deki demokrasiye önemli katkılarda bulunmuştur. Özal, Türk siyasetinin belirli tabularının geride bırakmasını sağladı ve böylece devletin halk karşısındaki işlevi, Kürt sorununa olası çözümler, laikliğin doğası ve sivil toplum gibi önemli konuları tartışmaya başladı. Bu süreçte insanlar, zorunlu olarak siyasi meşruiyet krizleri yaşamadan bu özlü konularda gerçek tartışmalara girmeye başladılar⁴⁴⁹.

Erdoğan ve Acar, Özal'ın demokratikleşme girişimlerinin aşağıda belirtilen kategoriler altında toplanabileceğini savunmaktadır⁴⁵⁰:

- Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkı tanındı
- Avrupa Birliği'ne tam üyelik için somut çaba harcanmaya başlandı
- Avrupa Mahkemesinin yetkisi kabul edilmeye başlandı
- Avrupa ve Birleşmiş Milletler sözleşmesindeki işkence suçu kabul edildi

⁴⁴⁷ Özbudun, a.g.e.,s. 12.

⁴⁴⁸ Özbudun, a.g.e.,s. 13.

⁴⁴⁹ Metin Heper, "Islam, conservatism, and democracy in Turkey: comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan." **Insight Turkey** 15.2 (2013): 141-156.

⁴⁵⁰ Erdoğan Selami ve Acar Eray, "Legacy of Turgut Özal and the Sustainable Transformation of Turkey with AK Party Governments." **Third International Symposium on Sustainable Development** (ISSD'12). 2012.

- Sosyalist ve İslami görüşleri yasaklayan Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 141., 142. ve 163. maddeleri kişisel çabalarıyla kaldırıldı.

- Kürtçe konuşma yasağını ortadan kaldırarak Kürt kimliğini kabul etmeye yönelik hazırlıklar yapıldı

- Türkiye, Avrupa Sosyal Şartı ve Paris Şartı'nı imzaladı⁴⁵¹.

Söz konusu maddeler tüm demokratikleşme girişimlerini kategorize etmek doğru olmasa da özellikle ne anlama geldiği konusunda bir fikir vermektedir.

Yukarıdaki noktalara ek olarak Metin Heper Özal'ın Cumhuriyet rejiminin iddialı laikliğine karşın pasif laiklik fikrini savunduğunu öne sürer⁴⁵². Din ve vicdan özgürlüğü olan özgürlük kategorizasyonunun üç temel direğinden biri, laiklik anlayışının arkasındaki en önemli faktör olarak gösterilebilir. Laiklik konusundaki konumu neredeyse tamamen Kürt sorununa “devlet merkezli politik söylemlere meydan okuduğu” duruşu ile aynı doğrultudadır⁴⁵³.

Özal'ın görev süresi boyunca demokratikleşme sürecinin bir başka yönü de sivil-asker ilişkilerinin yeniden tasarlanmasına dayanıyor. Siyasi kariyeri yüksek rütbeli askeri yetkililerin gölgesinde başlamasına rağmen, özellikle Batı ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirerek Türkiye'deki siyasi yaşamın sivil kurumlarını güçlendirmeyi başarmıştır. Ayrıca darbeleri önlemek için yeni mekanizmalar oluşturmaya çalışmıştır⁴⁵⁴.

Özal'ın dönemi Türk siyasi tarihi için bir kilometre taşı olmasına rağmen, başarılarının itibarı üzerinde olumsuz etkisi olan bir takım zayıflık ve eksikliklere sahiptir⁴⁵⁵. Bu nedenle, bazı durumlarda, üst kademeli bürokrasiye mensup kişilerle yaptığı toplantılar temelinde, demokratik kuralların geleneksel prosedürlerini ve yasal sistemi izlemeden Türkiye'yi yönetmeyi tercih etti⁴⁵⁶.

⁴⁵¹ Selami ve Acar **a.g.e.**, s. 78.

⁴⁵² Heper, **a.g.e.**, s. 141-156.

⁴⁵³ Gökhan Bacık ve Sammas Salur, "Coup-proofing in Turkey." **European Journal of Economic and Political Studies** 3.2 (2010): 163-188.

⁴⁵⁴ Bacık ve Salur, **a.g.e.**, s. 163-188.

⁴⁵⁵ Heper, **a.g.e.**, s. 141-156.

⁴⁵⁶ Taha Parla, **Türkiye'nin siyasal rejimi, 1980-1989**, İletişim Yayınları, 1993.

Ayrıca, demokrasiyi yorumlarken, esas olarak, daha fazla müdahale ve halkın dış müdahalesi olmadan politikaları uygulama şansı veren “siyasi çoğunlukçuluk” üzerine odaklandı. Ayrıca Parla, Özal’ın “entegre ulus” söylemini ve orta direğin sendikalar, meslek grupları odası ve solcu sivil örgütler de dahil olmak üzere azınlık gruplarının siyasi temsil hakkını ve gücünü etkisiz hale getirmeyi amaçladığını savunmaktadır⁴⁵⁷.

Buna ek olarak Acar, Turgut Özal’ın Türkiye’nin en düşünceli lideri olarak öne sürülmesine rağmen, bazılarının onu demokratik sistem hakkında hoşgörüsüz olarak kabul etmesine neden olan bazı uygulamaları olduğunu vurgular. Örnek olarak ise rakiplerine karşı oldukça sabırsız ve katı olmasını verir⁴⁵⁸.

3.7. Özal’ın Dönemi Demokratikleşme ve Ekonomi Dinamikleri

Özal döneminde Türk demokratikleşmesini etkileyen ekonomik faktörleri demokratikleşmenin anlaşılması açısından önemlidir. Bu faktörler 1980’lerden sonra ekonomi politikaları olarak adlandırılan ve Özal’ın Anadolu girişimcilerine verdiği destek, üretim biçimlerindeki küresel değişim, Batı ile bağların güçlendirilmesi ve geleneksel ve Anadolu sermayesi arasındaki mücadele altında toplanmaktadır.

Yani, aşağıda ele alınan dinamikler sayesinde, Türk siyasal tarihinde demokratik ilerleme yolunda geleneksel elitlerin üstünlüğüne karşı vatandaşların müzakere gücü artırılmıştır.

3.7.1. Demokratikleşme Açısından İktisat Politikaları

Özal 1980 darbesinden önce Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel’in baş ekonomik danışmanlığına atandı. Askeri darbeden kısa bir süre önce, Ekonomik İşlerden Sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak 24 Ocak Ekonomik İstikrar Kararları olarak adlandırılan bir dizi devrimci ekonomik politika hazırladı. Ekonomik konularda

⁴⁵⁷ Taha Parla, **Türkiye’de anayasalar: tarih, ideoloji, rejim: 1921-2016**, İstanbul: Metis, 2016.

⁴⁵⁸ Feride Acar, "Turgut Özal." Çev: Zuhâl Bilgin), M. Heper, S. Sayarı (Editöryal), **Türkiye’de Liderler ve Demokrasi**, Kitap Yayınevi, İstanbul (2008).

uzmanlığı, Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşlarla ilişkileri, darbeden sonra ülkeyi yöneten askeri elitlere de çekici gelmişti⁴⁵⁹.

Siyasiler tarafından Özal'ın bu saygın görünüşü siyasete katılma ve başbakanlık çalışmalarında önemli bir katkıda bulundu. Sağlıksız Türk ekonomisi için ilk ve en önemli önerisi, “işletmeyi ve üretkenliği caydıran düzenlemelerden arındırmak ve girişimcilerin ülkenin hammaddelerinden, yetenekli ve gittikçe eğitilmiş işgücü arzı ve yönetsel yeteneklerinden faydalanmasına izin vererek ekonomiye” enerji sağlamaktı.⁴⁶⁰

Ayrıca, Türkiye ekonomisinin serbestleştirilmesi, ticaret ve sermaye hesabının serbestleştirilmesinden oluşan iki temel alan temelinde yürütülmüştür⁴⁶¹. Reagan ve Thatcher gibi, serbest piyasa mekanizmasının klasik varsayımlarına ve prosedürlerine içtenlikle inanıyordu ki bu, devletçi iktisat politikalarını 1980'lerde ekonomik büyümenin motoru haline gelen girişimci ruhla değiştirdi. Özdemir Özal'ın sürekli Türkiye ekonomisini düşünen biri olduğunu vurgulamaktadır. Özal'a göre bir ülkenin demokratikleşmesinin yolu ekonomik güçten geçmekteydi⁴⁶².

Özal insan hak ve özgürlüklerine önem ve değer veren bir liderdi. Özdemir bu konuda şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Ülkenin demokratikleşmesi, özgürlükler ve sivil toplum hakkında yapmak istediği çok şey vardı. Özellikle bu noktalara eğilmek istiyordu. Demokrasinin zaafırlıkları olursa sorunları başlar ve çözülemez hale gelir. Sorunları çözmek istiyorsanız üzerine gitmeniz gerekir. Nitekim en son hamlesi PKK hamlesiydi. Yaşasaydı bu konuyu çözüme kavuşturacaktı o güç onda vardı. İkna kabiliyeti yüksekti ve bu konu üzerinde hazırlıkları çoktu. Gerçekleştirseydi Türkiye'nin önü çok açılacaktı şu anda bunlarla uğraşmıyor olabilirdik. Bugün Diyarbakır'da acı çeken annelerin acıları olmazdı. Bu ülkenin kapasitesi hali hazırda bu sorunları çözebilecek halde” demiştir⁴⁶³.

⁴⁵⁹ Ziya Öniş, "Turgut Özal and his economic legacy: Turkish neo-liberalism in critical perspective." **Middle Eastern Studies** 40.4 (2004): 113-134.

⁴⁶⁰ Paul B. Henze, Turkey and Atatürk's legacy: Turkey's political evolution, Turkish-US Relations and prospects for the 21st century. Vol. 2. **Research Centre for Turkestan and Azerbaijan**, 1998.

⁴⁶¹ Öniş, **a.g.e.**, s. 113-134.

⁴⁶² Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁴⁶³ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

3.7.2. Demokratikleşme ve Batı ile İlişkilerin Güçlendirilmesi

1980'lerden sonra Türk demokrasisinin gelişme ve ilerleme sürecine girmesine neden olan ekonomik dinamiklerin bir diğer ayağı, Türkiye'nin Batı bloğu ile özellikle Avrupa ülkeleri arasındaki bağları güçlendirmesidir.⁴⁶⁴

Avrupa sistemine entegrasyon manevrası sayesinde Özal, Türkiye ile Batılı müttefikleri arasındaki karşılıklı bağımlılığı artırdı⁴⁶⁵. Atılı, Özal'ın dış politika anlayışının “dış ilişkilerde proaktif ve dinamik bir duruşa dayanarak, ikili ve çok taraflı ilişkilerin ekonomik boyutunu vurgulayarak devlet dışı aktörlere büyük bir güven duyduğunu” ileri sürmektedir⁴⁶⁶.

Bunun yanı sıra, dış politikada Özal modelinin gelişmekte olduğu, özellikle dış politika kararlarında ve politika oluşturma süreci de dahil olmak üzere Özal'ın iş sektörünü kapsayan çok çeşitli aktörleri teşvik ettiğine dikkat çekmek gerekiyor.

Demir, AK Parti döneminin Özal modeliyle benzer örüntülere sahip olan dış politikası olduğunu ve bu yaklaşımı geleneksel güvenlikle keskin bir tezat oluşturan ekonomi odaklı dış politika olarak ifade etmektedir⁴⁶⁷. Özal'ın aktif ve Batı yanlısı dış politikası, 1987 yılında Avrupa Komisyonu'na başvurmanın yanı sıra aynı yıl içinde "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne kişisel başvuruyu" kabul etmiştir⁴⁶⁸.

Türkiye ve Avrupa Birliği'nin bu yakınlaşması hem demokratikleşme hem de liberalleşme konusunda Türkiye'nin iç siyaseti üzerinde etkili oldu. Bacık ve Salur'a göre Özal, Türkiye'yi kendisini “modern ve liberal demokratik bir devlete” dönüştürmeye yönlendiren uluslararası toplumla ekonomik ve politik bağları güçlendirerek devlet elitlerinin gücünü başarıyla dengeledi⁴⁶⁹. Buna göre, daha politik

⁴⁶⁴ Muhittin Ataman, "Özalist dış politika: Aktif ve rasyonel bir anlayış." **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi** 2 (2003): 49-64.

⁴⁶⁵ Berdal Aral, "Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik ya da Kopuş." **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet** (2001): 219-245.

⁴⁶⁶ Altay Atli, "Business associations and Turkey's foreign economic policy: From the 'Özal Model' to the AKP period." **Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies** 25.2 (2011): 171-188.

⁴⁶⁷ Fatma Demir, Türkiye'de İslamcılık söylemi Millî Görüş'ten AK Parti'ye. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2012.

⁴⁶⁸ Gökhan Bacık ve Sammas Salur, "Coup-proofing in Turkey." **European Journal of Economic and Political Studies** 3.2 (2010): 163-188.

⁴⁶⁹ Bacık ve Salur, a.g.e.s.163-188.

olarak liberal ortam, vatandaşların ekonomik güç paylarını genişletmek için kapsayıcı siyasi kurumlar oluşturdu.

Ayrıca Özdemir’e göre Özal Türkiye’nin başkanlık sistemi ile yönetilmesi gerektiğine inanıyordu. Ancak Özdemir bunun şu an mevcut sistemden farklı olduğunu ve Özal’ın aklındakinin Amerika’da uygulanan sisteme benzer olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Turgut Bey’in aklındaki gerçekleştirmek istediği Başkanlık sistemi ile şu anda gerçekleştirilen başkanlık sistemi çok farklı. Şu anda meclis çok önemsiz hale getirildi. Turgut Bey Amerika’da da bulunduğu için o dönemde oradaki başkanlık sisteminin işleyişi hakkında inceleme yapma fırsatını da yakaladı. Bununla ilgili bir Başkanlık sistemi çalışması vardı. Bugünkü sistem bildiğimiz anlamda farklı bir Başkanlık sistemi. Partili veya partisiz başkanlık sistemi hakkında hangisini seçerdi bir şey diyemem o konuda Turgut Bey için bu soruya cevap vermek çok zor. Ama şunu da unutmamak gerekir Atatürk’te parti başkanlığını bırakmadan Cumhurbaşkanlığı yaptı. Aynı şey Tayyip Bey’de de var. Burada sistem partiler üzerine kuruluyor. Parti bu Başkanlık sistemlerinde çok önemli ve eğer parti kazanamazsa lider de kaybeder”⁴⁷⁰.

Akarcalı ise Özal’ın pragmatik olduğunu ve “Türkiye’nin tüm konularına hakim olan bir siyasi olduğu için icraatı hızlandıracak bir başkanlık sistemi” istediğini ifade etmektedir. Akarcalı’ya göre Özal “siyasetten ziyade her konuda çabukluğa önem verirdi yani icraatçıydı. İşin yapılması onun için önemliydi. Bu açıdan meclis ona göre işlerin gerçekleştirilmesinde son derece ağır işleyen bir mekanizmaya sahipti”. Bu nedenle Özal için daha hızlı işleyen bir sistem önemli bir meseleydi ve Başkanlık sistemini bu yönden istiyordu⁴⁷¹.

3.7.3. Elitler ve Orta Sınıf Mücadelesi

Üretim biçimlerindeki teknolojik değişim, sadece imalat sanayinde değil, aynı zamanda KOBİ’lerin sahibi olan ekonomik seçkinler ve hızla yükselen girişimciler arasındaki hegemonik ilişkilerle de Türkiye sınırları içerisinde önemli değişikliklere

⁴⁷⁰ Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁴⁷¹ Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

neden oldu. Geleneksel sermaye ekonomik eliti temsil ederken, Anadolu başkenti 1980'lerden sonra yeni ortaya çıkan girişimcileri ifade etmektedir⁴⁷².

1990'lardan sonra, Anadolu sermayesinin gücü ve etkisi sosyal ve ekonomik yaşamda daha belirgin hale geldi, bu nedenle geleneksel sermaye için bir tehdit olarak görülüyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ekonomik elit ve askeri bürokrasi arasındaki görünür bağlantı, Türkiye'nin idari sistemindeki statükolarını korumak anlamında bu aktörler arasındaki karşılıklı anlaşmayı temsil etmektedir.

Bu nedenle, 1980'lerin sonuna gelindiğinde, rejimin içindeki geleneksel sermayenin statükosuna yeni gelişen sınıfın korkutması, sistemdeki her iki pozisyonunu da koruyarak görevlerini yerine getirmeye itti. Türk siyasal hayatında yer alan bir diğer önemli aktör, şüphesiz medyadır. Medyanın Türkiye sınırları içindeki siyasetteki rolü, özellikle halkı askeri müdahalenin ne ölçüde gerekli olduğu konusunda ikna etme etkisi göz ardı edilemez.

Hem 1960 hem de 1980 darbelerinden önce, basında çıkan haberler ve bazı köşe yazarlarının makaleleri, askeri sisteme siyasi müdahaleyi çok aşağılayıcı bir şekilde haklı çıkarmaya çalışıyordu. Medyanın, özellikle 28 Şubat sonrası modern darbe sırasındaki tutumları, geleneksel sermaye ile kaçınılmaz ilişkileri nedeniyle beklenenden farklı değildi. İlişkiler, gazete ve TV istasyonlarının sahiplerinin çoğunun geleneksel sermayenin kendileri temsilcisi olması nedeniyle kaçınılmazdır, bu nedenle ilgili olayları benzer sözde güvenlik politikası uyarınca yayınladılar⁴⁷³.

Refah Partisi'nin (Refah Partisi) Aralık 1995 seçimlerindeki başarısı, Turgut Özal'ın serbest piyasa politikası döneminde güçlenmeye başlayan yeni yükselen sınıfın (Anadolu başkenti) yükselişinin bir göstergesi olarak görüldü⁴⁷⁴. Refah Partisi'nin özünde Adil Düzen olarak adlandırılan yeni ekonomi politikası, neredeyse sıfır faiz oranına sahip ve dolayısıyla Anadolu başkentini destekleyen serbest piyasa ekonomisini destekliyordu⁴⁷⁵.

⁴⁷² Muhittin Ataman, "Özalist dış politika: Aktif ve rasyonel bir anlayış." **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi** 2 (2003): 49-64.

⁴⁷³ Selahattin Turan ve Cem Esenoğlu, "Bir meşrulaştırma aracı olarak bilişim ve kitle iletişim teknolojileri: eleştirel bir bakış." **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi** 1.2 (2006): 71-86.

⁴⁷⁴ Nilüfer Narlı, "Civil-military relations in Turkey." **Turkish Studies** 1.1 (2000): 107-127.

⁴⁷⁵ Pinar Tank, "Political Islam in Turkey: A state of controlled secularity." **Turkish Studies** 6.1 (2005): 3-19.

Hükümetin kuruluşundan itibaren ekonomi politikaları, faiz oranlarını düşürürken ve özel sektörün yatırımlarını sübvans ederken adil düzen ilkelerine yaklaşmaya çalışıldı.

3.8. Özal Hükümetlerinin Demokratikleşme Faaliyetleri

Anavatan Partisi hükümetleri, Türkiye'de devleti ve toplumu dönüştürmede hem kısa hem de uzun vadeli sonuçları olan radikal girişimlerde bulundu. Turgut Özal'ın küresel entegrasyon yönündeki itici gücü demokratikleşme için önemli sonuçlar doğurdu. Geniş kapsamlı siyasi haklar neoliberal ekonomi vizyonunu zayıflatsa da ekonomik entegrasyon politik liberalizm olmadan başarılı olamayacaktı⁴⁷⁶.

Ordunun kendisi için hazırladığı siyasi olarak kısıtlayıcı ortamdan yararlandı, ancak aynı zamanda demokratik olarak seçilmiş bir sivil lider olarak daha fazla güç aradığında orduya da meydan okudu. Özal'ın neoliberal ekonomi politikalarının önemli bir sonucu, bireye odaklanması ve devlet karşısındaki özerkliği idi. İş adamlarının bireysel girişimciler olarak inisiyatif almaları, bireysel eleştirilere tolerans göstermeleri ve devletçi Türk siyasi söylemine bireyciliği tanıtmaları gerektiğini vurguladı⁴⁷⁷.

Devlet ve toplum arasındaki geleneksel vesayet ilişkisi, bu dönemde, devletin halkın ihtiyaçlarına hizmet eden bir kurum olarak devletin daha liberal bir anlayışına doğru yönelmeye ve hükümetin seçkinlerinden ziyade halkın dikte ettiği şekilde kamu hizmetlerini sunmaya doğru değişmeye başladı. Ancak bu yeni liberal söylem, ekonomik ya da politik hayatta her zaman tutarlı değildi.

Özal'ın kendine güvenen liderliği altında, Türk devleti, demokratikleşme için yeterli olmasa bile, liberal haklar bilincini artıran çeşitli uluslararası insan hakları ile ilgili belgeleri imzaladı. 1985 yılında Türkiye Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her

⁴⁷⁶ Emre Gök, 1980 sonrası yönetiminde neo-liberal politikalar (Anavatan Partisi'nin Turgut Özal dönemi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2008.

⁴⁷⁷ Melehat Kutun Gürge, "Türkiye'de Neoliberal Ekonomi Politikalarının Uygulanması Sürecinde Bir Yönetim Stratejisi Olarak Apolitizasyon ve Depolitizasyon." **Praksis** 30.31 (2013): 41-74.

Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesini (CEDAW) imzalamıştır⁴⁷⁸. Sözleşmenin imzalanması Türkiye'de feminist aktivizmin artmasında önemli bir rol oynamıştır. 1987 yılında hükümet, vatandaşların Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) bireysel şikâyetle bulunma hakkını tanımıştır. Bu, devleti insan hakları ihlallerine karşı koymaya ve hem kelimenin tam anlamıyla hem de mecazi olarak ödeme yapmaya iten kritik bir karardır⁴⁷⁹.

AİHM, Türkiye'nin daha sonra kurbanlara ödeyeceği ağır mali tazminatlara ek olarak, devletin insan haklarını ihlal ettiğine karar vererek bu ihlalleri alenen ortaya koydu ve bunlar hakkında şeffaflığı zorunlu kıldı. AİHM, Türkiye'deki tüm yargı yollarını tüketen vatandaşlar için, AİHM adalet ve hak talebinde bulunmak için yeni ve önemli bir yol sağlamıştır. 1987 yılında Türkiye, Avrupa Konseyi'nin yanı sıra Birleşmiş Milletler'in işkence ve insanlık dışı muamelenin önlenmesi konvansiyonlarını da imzaladı⁴⁸⁰.

1989'da Türkiye Avrupa Sosyal Şartı'nı imzaladı ve ILO standartlarını kabul etti ve 1990'da Yeni Avrupa için Paris Şartı'nı imzaladı⁴⁸¹. Bu sözleşmelerin tümü, konuyu destekleyen Batı ile kurumsal bağlantılar kurarak insan hakları bilincinin yayılmasına yardımcı oldu. Türkiye'yi insan haklarını karşılamak için yasal çerçevesini değiştirmeye zorlayan en önemli gelişme, 1987'de Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusu oldu.

Özal, bu hareketin arkasında kişisel olarak yer aldı. AB'ye katılma hedefi kendi içinde 2000'li yılların ilk on yılına kadar süren bir siyasi liberalleşme sürecini başlatan demokratikleştirici bir güçtü. Aday olma sürecinin bir parçası olan tartışmalar, tartışmalar ve müzakereler, sivil haklar ve demokratikleşmenin neyi gerektirdiği konusunda yeni bir bilinç geliştirdi. Bu bağlamda sivil toplum 1982 Anayasası'nın kısıtlayıcı çerçevesini kırmaya başladı. Türkiye dünyayla ekonomik ve politik olarak

⁴⁷⁸ Erşen Belek, Umut Yazar ve Ayşe Gökçen, Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (Cedaw) Ve Denetim Mekanizması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2012.

⁴⁷⁹ İtir Aladağ Görentaş, "Türkiye'de İnsan Hakları: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yarım Asırlık İmtihan." **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 29 (2015): 57-69.

⁴⁸⁰ Zülfükar Aytaç Kışman, "Tarihi gelişim süreci içerisinde uluslararası organizasyonlar ve Türkiye (1923-1963) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2006.

⁴⁸¹ Ayhan Görmüş, Avrupa Birliği'nde sosyal diyalog ve Türkiye'nin uyumu, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2006.

ilgilenirken sivil toplum gelişti. Kadın hareketi ile başlayarak, sıradan vatandaşlar arasında meseleye dayalı çıkar grupları gelişti.

Kürt sorunu ile ilgili olarak, Özal devletçi söylemleri reddetti. Türkiye'deki Kürtlerin kimlik iddialarını tanıyan ilk siyasi liderdi. Büyük bir cesaretle, tüm olasılıkların tartışılabilmesi durumunda Kürt meselesinde siyasi bir çözüme ulaşılabileceğini belirtti. Nihayetinde ANAP, ordunun Ceza Yasası'nı değiştirerek dayattığı Kürt dilini konuşma yasağını iptal etti⁴⁸².

Hem Başbakan hem de Cumhurbaşkanı olarak Özal, ordunun getirdiğı kısıtlayıcı yasal çerçeveden yararlanmış olsa da seçildiğinde ordu üzerinde sivil otorite kullanmaktan çekinmedi. Askeri harcamaların kamu gözetimi uygulamasını başlattı. Ordunun dâhili olarak terfi kararına girdiğı geleneğine rağmen Özal, Başbakan olarak ordunun önerdiği genelkurmay başkanı yerine tercih ettiğı adayı atamada ısrar etti⁴⁸³.

Böylece 1987'de askeri hiyerarşi tarafından aday gösterilen adaydan ziyade Genelkurmay Başkanı olarak General Torumtay'ı atadı. Ancak General Torumtay istifa etti, çünkü Özal 1990'da Körfez Savaşı sırasında kilit konulardaki tavsiyelerine kulak asmamıştı. Birçok tabu, Özal ve ANAP hükümetlerinde değişti denilebilir. Meydan okuyan bu önemli demokratikleştirici kararlara rağmen ordu tarafından belirlenen kısıtlayıcı sivil ve siyasi özgürlükler çerçevesi genişletilmedi. İktidarda kalmak için 1982 sonrası yasal çerçeveden yararlandı⁴⁸⁴.

Parlamentoyu zayıflatan genişletilmiş ve eleştirilen Cumhurbaşkanlığı yetkileri devam etti. Kürtlerin seçime katılmasını engelleyen yüzde 10 ulusal baraj korundu. Özal ve ANAP, parti liderlerinin kendilerinin seçimlerde aday listelerini belirleyebilmeleri için 1986 yılında siyasi parti yasasını değiştirdi. Değişiklik, parti liderlerinin üyeleri üzerindeki gücünü artırdı ve siyasi partilerde iç demokrasi

⁴⁸² Haktan Birsell, Demet Bayraktar ve Elif Girgin, "Günümüzde Yaşanan Gelişmeler Işığında Turgut Özal'ın İç ve Dış Politikasında Kürt Sorunu." **International Turgut Özal Symposium** 3 March 2016, Ankara, s. 124.

⁴⁸³ Muhittin Ataman, "Özal leadership and restructuring of Turkish ethnic policy in the 1980s." *Middle Eastern Studies* 38.4 (2002): 123-142.

⁴⁸⁴ Metin Heper ve Aylin Güney, "The military and democracy in the Third Turkish Republic." **Armed Forces & Society** 22.4 (1996): 619-642.

beklentilerini azalttı. Ayrıca, birçok temel özgürlüğü sınırlayan sivil haklar kanunlarında herhangi bir değişiklik yapılmadı⁴⁸⁵.

Örneğin, 1980 öncesi siyasi parti liderlerinin siyasi katılımını yasaklayan geçici anayasal düzenlemede değişiklik yapmak yerine, 1987 genel seçimlerinden önce referandum düzenledi. Özal ve ANAP referandumu kaybettikten sonra, en çok oy alan parti lehine orantılı temsil kurallarını değiştirdiler. Sonuç olarak, oylar 1983 ulusal seçimlerinde yüzde 45'ten 1987 seçimlerinde yüzde 36'ya düşmesine rağmen partinin parlamentodaki payı yüzde 53'ten 65'e yükseldi.

Seçim kurallarının yanı sıra ANAP, iktidar partilerine kendi çıkarları için televizyon zamanı ve kampanya finansmanı tahsis eden yasaları da değiştirdi. Yolsuzluk iddiaları, özellikle ikinci ANAP döneminde keskin bir şekilde yayıldı. ANAP, geleneksel himaye bağlantılarını yeniden şekillendirdi ve kendi müttefikleri ve yakınları ağlarını geliştirdi. Yeni ihracat-ithalat sektörü ve yeni bir sanayici grubu böylece devletin eski ithalat ikame müşterilerinin yerini aldı⁴⁸⁶.

ANAP hükümetlerinin stratejik karar almayı merkezileştirmek için uyguladıkları örgütsel değişiklikler, siyasi gücün ihtiyari kullanımı için daha fazla fırsat sağladı. Bütçe dışı fonlar için yeni kaynaklar sağlamıştır. Zaman içinde bu himaye bağlantıları bazı kesimlere göre yolsuzluk uygulamalarına dönüştü⁴⁸⁷. Aslında Türkiye'de yolsuzluk konusu, Özdağlar olayı, F-16 uçak alım ihalesi için Amerikan General Dynamics Şirketi'nin ödediği rüşvetler, hayali ihracat ya da Banker Kastelli'nin iflası gibi skandallar nedeniyle yeni sağ ANAP iktidarının işbaşına geldiği 1983'ten itibaren en canlı gündem maddelerinden biri olmuştur⁴⁸⁸.

Hükümetin neoliberal ekonomi politikaları doğrultusunda ve sorumlulukları âdemi merkezîyetçilikle arttığı için, yerel belediyeler su, toplu taşıma ve gaz gibi hizmetleri sağladılar. Ancak, ticari işlemlerinde çok az şeffaflık vardı. Kurumsal yapılar, yerel konseylere belediye başkanlarını sınırlamak için kontrol ve denge

⁴⁸⁵ Malik Mufti, **Turgut Özal and the Gates of Desire.** "Daring and Caution in Turkish Strategic Culture, Palgrave Macmillan, London, 2009. 49-84.

⁴⁸⁶ Belhan, **a.g.e.**, s. 78.

⁴⁸⁷ Taha Akyol, "Böyle giderse ANAP biter", **Milliyet Gazetesi**, 1992.

⁴⁸⁸ Nedim Şener, **Tepeden tırnağa yolsuzluk**, Metis Yayınları, 2001, s. 66-73.

sağlama yetkisi vermedi. Benzer şekilde, imar planlarındaki tartışmalı değişiklikler bazılarını zenginleştirdi.

Ayrıca ANAP hükümetlerine yöneltilen eleştirilerden biri de basınla tartışmalı ilişkilerinin olmasıdır. Basın, yeni küreselleşme politikaları altında gelişti, sosyal sorunları ortaya çıkardı ve hükümeti yolsuzluk ve sivil özgürlüklerin kısıtlanması nedeniyle eleştirdi. Yine de basın sesini yükselttikçe, ANAP hükümetleri gücünü azaltmaya çalıştı.

Yapılan söz konusu eleştirilere karşı çıkan Akarcalı basının Özal hakkında saptırılmış yalan haberler yaptığını ifade etmektedir. Akarcalı'ya göre “O dönemlerde ülkemizin insanların yurt dışına çıkışı serbest değildi. Üç senede bir hakka sahipti. Türk milleti içeriye hapsedilmişti. Cebinde yabancı para bulunduran hapse girerdi. Türk parasını koruma kanunu da aslında tam tersi anlamı içeriyordu o zaman. Özal iktidara gelişinin ilk zamanlarında yurt dışına çıkışı serbest bıraktı ve konut fonu yarattı. Yurt dışına çıkanların 1.000 dolara kadar para alma hakkı vardı o dönemlerde. Buna rağmen Türk basını Özal hükümetine karşı çok kötü niyetli yaklaşmaya başladı. Bu yapılanlar ile ilgili saptırılmış yalan haberler yapılmaya başlandı. O dönemde Özal turizmde eşi görülmemiş bir başarı elde etti. Çok kaliteli oteller yaptırdı. Bunda bile o dönem basın yine tüm bunları kötülüyor, kötü bir şeymiş gibi gösteriyorlardı” demiştir⁴⁸⁹.

3.9. Demokratikleşmenin Bir Aracı Olarak Özal’ın Ekonomik Politikaları ve Devlet Dışı Aktörler ile İlişkiler

Türkiye’de, ekonomide kalkınma modeli olarak cumhuriyetin ilk yıllarında karma ekonomi benimsenmiş ve bu model uzun yıllar uygulanmıştır. Sermaye birikimi ve girişimcilik ruhunun olmadığı ülkelerde ulusal ekonomilerin kurulması açısından son derece yararlı olan bu sistem, geçiş dönemi rejimi olarak düşünülmelidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, büyük oranda tarıma dayalı olan Türk ekonomisi içinde sanayi ve ticaret sektörlerinin ağırlığı oldukça düşüktü. Savaşan yeni çıkan halk,

⁴⁸⁹ Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

geleneksel yöntemlerle geçimini sağlamaya çalışıyor ve büyük bir fakirlik içerisinde yaşam savaşı veriyordu⁴⁹⁰.

Girişimci ve üretim araçlarını satın almada kullanılacak sermaye birikimi yok denecek kadar azdı. İşte böylesine bir ortamda yerli endüstri ve üretimi yaygınlaştırmak ve refah artışı sağlamak amacıyla başlayan karma ekonomi uygulamaları, o dönem Türkiye'si için rasyonel bir tercih olma özelliği taşımıştır⁴⁹¹.

Türkiye, bu modeli 1980'e kadar bazen çok katı, kimi dönemlerde yumuşatılmış olarak yaklaşık elli yıl uygulamıştır. İthal ikameci politikaların üretimi şekillendirdiği bu süreçte, sanayileşme planlı bir tercih olarak ekonomik yaşam içerisinde önceliğini korumuştur. Bu yolla hızlı bir ekonomik büyüme ve Türkiye'nin kendi kendine yeterli olması hedeflenmiştir⁴⁹².

Korumacı politikaların sonucu olarak yerli üretim iç talebe yönelmiş, uygulanan himayeci ve müdahaleci politikaların etkisiyle ekonomi rekabetçi bir özellik kazanamamıştır. Bu durum ürün kalitesinin düşük, fiyatının yüksek olmasına neden olmuştur. Montaj endüstrisi gelişirken, yatırım malları ve ara mallar üreten sanayiler geride kalmıştır.

Bu ise ekonominin dışa bağımlı bir duruma gelmesine neden olmuştur. Döviz sıkıntısı çekildiği dönemlerde ara malların ithalatı yapılamadığından, üretim daralmış ve büyük tıkanmalar yaşanmıştır. Türk ekonomisini yönlendiren politikalar, Katma Protokolün öngördüğü ekonomik hedeflerle bir türlü uyum sağlayamamıştır. 1980 öncesinde ekonomide görülen daralmalar ve yaşanan çıkmazlar, yeni sistem arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Son AP Hükümeti tarafından alınan 24 Ocak Ekonomik kararlarının, Türk ekonomisi açısından yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu yukarıda açıklamıştık⁴⁹³.

⁴⁹⁰ S. Rıdvan Karluk, "Turgut Özal'ın Ekonomi Politikaları Kapsamında Krizlere Karşı Uygulamaya Koyduğu Ekonomi Politikaları." **Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi I Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim** 15.16 (2010): 902-939.

⁴⁹¹ Karluk, a.g.e.s 902-939.

⁴⁹² Ceyhan Haydaroglu ve Satı Tatlısu, "Turgut Özal dönemi yeni sağ devlet ve ekonomik liberalizm: Devlet ve piyasa ilişkisinin politik ekonomisi." **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 1.1 (2016): 27-41.

⁴⁹³ Şennur Sezgin, "Politika Transferi ve Türkiye'de özelleştirme." **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 27 (2010).

Bu kararların alınmasından sonra Türkiye'de, serbest piyasa ekonomisi uygulamalarının yaygınlaştırılmasına dönük çok önemli adımlar atılmıştır. Özal, dünya ile ekonomik bütünleşmenin, serbest piyasa ekonomisi ile gerçekleşeceğine inanmıştır. Fiyatların da, ithalatın da serbest bırakılması gerektiğini savunan Özal, Türkiye'yi karma ekonomi modelinden ve devletin ekonomi üzerindeki ağır baskısından kurtarmaya çalışmıştır. Böylece; uluslararası rekabete açık ve uluslararası sistemle entegre olmuş bir ekonominin kurulması hedeflenmiştir⁴⁹⁴.

Özal hükümetleri döneminde uygulamaya konulan ekonomi politikalarını, serbest piyasa modeli olarak adlandırmak mümkündür. Serbest piyasa ekonomisi, kaynağını liberalizmden alan ve devlet müdahalesine karşı çıkan bir anlayıştır. Piyasaya devlet müdahalesinin olmaması tam rekabet koşullarının yerleşmesini sağlayacak, ekonomik kalkınma özel sektör eliyle yakalanacaktır⁴⁹⁵.

Serbest piyasa uygulamalarıyla ilgili hedefleri, hükümet programlarında da görmek mümkündür. Hükümet öncelikli amacını, kamu sektörünün ekonomi içindeki ağırlığını azaltmak ve piyasa ekonomisinin sağlıklı bir şekilde işlemlerini sağlamak olarak açıklamıştır.

Ekonominin yeniden yapılandırılmasında AT normları ölçü alınarak, tutarlı bir kalkınma modeli kurulmak istenmiştir. Özal hükümeti model olarak piyasa ekonomisini seçmiş, buna uygun politikaların uygulanmasını gündeme getirmiştir. Ancak hükümetin, ekonomik yapıyı yeniden düzenlemesi ve modeli başarıyla yaşama geçirmesi oldukça zor olmuştur⁴⁹⁶.

En büyük zorluk ile geleneksel yapı ve kurumların göstereceği direncin aşılmasında karşılaşmıştır. Olası direnç ve engellemelerin aşılmasında hükümete, en büyük desteğin kendi partisinden gelmesi beklenmiştir. Özal, kendi ifadesiyle "dört eğilimi" yani; AP, CHP, MHP ve MSP düşüncesindeki insanları aynı çatı altında birleştirmiştir⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ H. Sami Uyar, Özal Döneminde sosyal politika (1983-1989). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2008.

⁴⁹⁵ Orhan Kurmuş, "Türkiye'de Neoliberalizm/Neoliberalism in Turkey." **Mülkiye Dergisi** 34.268 (2010): 9-41.

⁴⁹⁶ H. Sami Uyar, **a.g.e.**, 2008.

⁴⁹⁷ Sami Zariç, **1983-93 yılları arasında Türk siyasal hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal'ın partideki rolü**. Hiperlink Yayıncılık, 2017.

Türkiye'de, Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanmaya başlayan ithal ikameci politikaların bir gereği olarak ithalata getirilen yüksek gümrük vergileri ve kotalarla yerli sanayi dışarıya karşı korunmuştur. Bunun yanında devlet; bir girişimci gibi hareket ederek, çeşitli işletmeler kurmuş ve çalıştırmıştır. Zaman içerisinde devletin ekonomi içindeki ağırlığı artmış ve önemli bir büyüklüğe ulaşmıştır.

24 Ocak Kararlarıyla ithal ikameci politikaların terk edilmesi üzerine, kamu işletmelerin özel sektöre satılması, yani özelleştirilmesi gündeme gelmiştir⁴⁹⁸. 1983 seçimlerinden sonra göreve gelen Özal Hükümeti, serbest piyasa ekonomisinin daha da gelişebilmesi için özelleştirmeyi en önemli konu olarak gündemine almıştır. Hükümet, özelleştirme konusunu programına da koyarak, yapacağı önemli düzenlemelerin işaretini vermiştir. Özelleştirme programların hazırlamak ve uygulamasını gerçekleştirmek üzere 1984 yılında Özelleştirme ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı kurulmuştur⁴⁹⁹.

Aynı yıl içinde seçim öncesinde sözü verilen İstanbul Boğaziçi Köprüsünün gelir ortaklığı senetleri halka arz edilerek, özelleştirme çalışmalarına başlanmıştır. 1985 yılından itibaren 211 kamu işletmesi özelleştirme kapsamına alınmıştır. Tarım sektöründe faaliyet gösteren başta Türkiye Ziraat Kurumu (TZDK), Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), Türkiye Gübre Sanayi A.Ş. (TÜGSAŞ), Et ve Balık Kurumu (EBK), SEK ve bazı şeker fabrikalarının 1985 yılından sonra özelleştirilmesi gündeme gelmiş, ancak bunlarla ilgili ciddi bir ilerleme sağlanamamıştır⁵⁰⁰.

Keban ve Oyma Pınar barajlarının hisselerinin halka arzıyla çalışmalara devam edilmiştir. Özelleştirme faaliyetlerinin hız kazandığı 1985 ve 1997 yıllarını kapsayan 12 yıllık dönem içerisinde yaklaşık 4,8 milyar dolarlık gelir elde edilmiştir. Özelleştirme çalışmalarıyla ilgili bir master plan hazırlaması için Amerikan Morgan Guarantee Bankası'na yetki verilmiştir. Şirket, 1986 yılında endüstriyel üretimin

⁴⁹⁸ Nazife Dinç, Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararları ile uygulanan ihracat politikası. Anadolu Üniversitesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1985.

⁴⁹⁹ Işıl Fulya Orkunoğlu, "Özelleştirme ve Alternatifleri." **World** s 165 (2005).

⁵⁰⁰ Zeynep Elif Tunç, "Turgut Özal'ın Özelleştirme Politikalarının Wallerstein'in Dünya Sistemi Kuramı Üzerinden Analizi." **TURAN-SAM** 11.41 (2019): 285-290.

%40'ını gerçekleştiren kamu firmalarının özelleştirilmesini içeren planım hükümete sunmuştur⁵⁰¹.

Özelleştirilmesi tavsiye edilen KIT'lerin satışı için çalışmalara başlanmıştır. Bunların bazıları özelleştirilmiş, ancak hedefler gerçekleştirilememiştir. Dönemin başında, devletin küçültülmesinden bahseden hükümetinin öngörülerini gerçekleştirilememiş, devletin ekonomi içindeki ağırlığı artmaya devam etmiştir⁵⁰².

Turgut Özal'ın iş adamlarıyla olan ilişkisine bakıldığında, 1960'lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı'nda çalıştığı ve daha sonra 1970'lerin başında Dünya Bankası Sanayi Bakanlığı'nda danışman olduğu bilinmektedir. Daha sonra Sabancı Holding ve çeşitli özel şirketlerde çalışmaya başladı, bu yüzden ekonominin önemli bir unsuru olarak değerlendirerek özel sektöre olan yakın tutumunun 1970'lerin sonlarına doğru açık bir şekilde ortaya çıktığı söylenebilir⁵⁰³.

Bülent Akarcalı Özal'ın yaşamından bahsederken söz konusu dönemde edindiği tecrübe ve deneyimlerden şöyle bahsetmektedir: “Özal uzun yıllar DPT’de çalışmış ve müsteşarlık yapmış birisidir. Bu şekilde devlet ekonomik sistemini çok iyi anlamıştır. Aynı zamanda Özal devlette geldiği noktaya kademe kademe gelmiş birisidir. Bir dönem Sabancı Holding’de ve ABD’de Dünya Bankasında da çalışmış daha sonra Başbakan yardımcılığı yapmış bu ona ülkeyi siyaseten tecrübe edinme fırsatı sağlamıştır⁵⁰⁴.

Akarcalı Özal'ın birçok deneyim elde ettikten sonra ve devlet kademelerinde ve uluslararası büyük organizasyonlarda çalıştıktan sonra siyasete atıldığını vurgulamaktadır. Ayrıca Akarcalı Süleyman Demirel'in Özal'a göre daha gençken siyasete girğini, Parti Genel Başkanı ve Başbakan olduğunu ifade etmektedir. Akarcalı'ya göre Özal devleti Demirel'e göre daha iyi tanımaktadır. Özal Türk dünyasının ekonomik ve siyasal açıdan uzun bir şekilde inceleme ve tanıma fırsatı buldu. Bunu da diğer (dünya bankası ve özel sektör) tecrübeleri ile birleştirerek kendisi göreve hazırladı.

⁵⁰¹ Murat Çokgezen, "Özelleştirme: Sonuçlar ve Tartışmalar." **Piyasa**, (2005): 15-16.

⁵⁰² Resul İzmirli, Ramazan Gökbnar, ve Buğra Özer, "24) Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal." **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 42 (2014).

⁵⁰³ Ayşe Buğra, **Devlet ve iş adamları**, İletişim Yayınları, 2017.

⁵⁰⁴ Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

Akarcalı Özal'ın Pragmatik bir yapısı olduğunu, düşünce, ifade ve girişimcilik özgürlüğüne inandığını bunlar olmadan ülkenin Batı dünyasında bulunamayacağını ifade etmektedir. İş adamları ile ilişkilerine ve ekonomiye bakış açısına bakıldığında Özal'ın gerçekten pragmatik olduğu görülmektedir. Bu nedenle 1983 Seçimlerinden sonra Başbakan olan Özal, ilişkilerini koruyarak iş adamlarıyla ilişkilerine özenle dikkat etmiştir⁵⁰⁵.

Ayrıca, 12 Eylül darbesi ve 1982 Anayasası'nın koşulları yürürlüğe girdiğinde, işçi sınıfının sendika hakkının kaldırıldığı atmosferde bu iş adamlarının desteğini de geniş ölçüde kazandı. Özal, genellikle Türkiye ekonomisini geliştirmede ve devleti ilerletirken, savunduğu liberal politikalarda olduğu gibi iş adamlarına veya özel sektöre önem vermektedir. Bununla birlikte, Özal'ın iş adamlarını sadece ülke ekonomisini iyileştirmede bir dinamo olarak değil, aynı zamanda genel ve yerel seçimlerde ANAP'a finansal destek mekanizması olarak gördüğü iddia edildi⁵⁰⁶.

Özal hem iş dünyası hem de TUSİAD, MÜSİAD vb. devlet dışı aktörler ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve Türkiye'nin dışa açılmasında bu aktörleri kullanmıştır. Liberalist politikalar açısından önemli bir yere sahip olan ekonomik güç olgusuna sahip olmak ülkenin hem liberal kimliğe kavuşması hem de demokratikleşmesi açısından vazgeçilmez bir unsurdur. Ekonomide 24 Ocak kararlarının alınması ve sonrasında Özal hükümetleri eliyle genişletilerek kullanılmasında temel yardımcı araçlar devlet dışı aktörler denilebilir. Özal'ın iş adamları ile yakın ilişkileri bu kapsamda değerlendirilebilir.

Ayrıca yabancı yatırımcıları ülkede yatırımlar yapması ve Türkiye'nin temel sorunu olan döviz girdisi sorununu çare olarak görülmesi bu ilişkilerin temelinde yer aldığı kanaatindeyiz. Özal ekonomi politikalarını uygularken sadece kamu araçlarını kullanmakla yetinmemiş değişen dünya dinamiklerine uygun olarak bu aktörleri de hükümet politikalarının yürütülmesinde kullanmıştır.

Bununla birlikte bu faydalarının yanında birçok eleştirinin de odağında olmasına neden olmuştur. Özellikle iş dünyası ile yakın ilişkileri birçok yazar

⁵⁰⁵ Erkan Ertosun, "Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği." **Bilge Strateji** 8.15 (2016): 33-57.

⁵⁰⁶ Emin Çölaşan, **12 Eylül: Özal ekonomisinin perde arkası**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1984.

tarafından sert bir şekilde eleştirilmektedir. Dönemin gazete manşetlerine bakıldığında özellikle ANAP ile ilişkili birçok yolsuzluk haberlerinin yapıldığı görülmektedir. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi değişen dünya dinamikleri ve özellikle 1990 sonrası değişen uluslararası ortam güç paylaşımında devlet dışı aktörleri öne çıkarmaktadır. Zamanın ruhuna uygun hareket eden Özal'ın ülkenin demokratikleşme sürecinde fayda sağlayacağına inandığı söz konusu kesimler ile yakın ilişkiler kurmuş olması bir gereklilik olarak değerlendirilebilir.

3.10. Özal'ın Dış Ekonomi Politikası ve Günümüze Yansımaları

Dış ekonomi politikası yeni bir araştırma alanı değildir. İkinci dünya savaşı sonrası Hirschman, dış ticareti bir güç politikasının aracı olarak değerlendirmiş ve “herhangi bir ülkeyle ticari ve finansal ilişkileri kesme gücü, bir ülkenin etkisini göstermektedir” demiştir⁵⁰⁷. Cumes dış ekonomi politikasını “dış politika hedeflerini desteklemek için ekonomik araçların kullanılması” olarak tanımlamıştır.

Deutsch, dış politika yapımında ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda, herhangi bir ulusun dış politika faaliyetlerinde baskın olan ve güvenlik açısından ikinci önemde, ulusal çıkarların ekonomik çıkarlar olduğunu ileri sürmüştür⁵⁰⁸. Hayatta kalma ve güvenlik konusundaki artan endişelerin göreceli ekonomik istikrar ve refah ile bir arada yaşadığı bir dünyada, dış politikanın ekonomik araçları yalnızca daha büyük dış politika konularını etkileme kapasitelerinde önemliydi.

“Yüksek dış politika” ile “düşük dış politika” arasında açık bir ayrım vardı; birincisi güvenlik meseleleriyle ve ikincisi uluslararası ekonomik ilişkiler dahil ikincil meseleleri içeriyordu; 1970'lere kadar dış ekonomi politikasında bilimsel olarak ciddi bir ihmal söz konusudur⁵⁰⁹. Bu 1970'lerin başlarında ekonomik istikrarın ortadan kalkmaya başladığı zaman değişmeye başladı.

Altına dayalı uluslararası para sistemi parçalandı ve yerini, ABD dolarına dayanan yeni bir değişken döviz kuru sistemi aldı. Sonraki petrol fiyatı şokları durumu

⁵⁰⁷ Albert O. Hirschman, **National power and the structure of foreign trade**. Vol. 105. Univ of California Press, 1980, s. 345.

⁵⁰⁸ Karl W. Deutsch, Chester I. Bliss, and Alexander Eckstein. "Population, sovereignty, and the share of foreign trade." **Economic Development and Cultural Change** 10.4 (1962): 353-366.

⁵⁰⁹ Susan Strange, "Political economy and international relations." **International relations theory today** (1995): 154-174.

daha da kötüleştirdi. Tüm bu gelişmeler ve bu sebeplerden kaynaklanan endişeler, ekonomik meselelerin, yalnızca siyasi ve stratejik amaçlara değil, aynı zamanda “yüksek” ve “düşük” arasındaki farkı bulanıklaştırarak ulusların dış politika gündemlerinin ön planına itilmesine yardımcı oldu. Bu ayrım, artan siyasi ve güvenlik endişelerinin uluslararası ekonomik meseleleri sınırlara ittiği Soğuk Savaş'ın erken döneminin bir ürünüdür.

Cooper'ın belirttiği gibi, “Tarihsel olarak ticaret meseleleri, ülkeler arasında yüksek dış politikaya sıklıkla girmiş ve hatta bazen egemen olmuştur⁵¹⁰. Dış ekonomi politikasının incelenmesi, 1970'lerin ortalarından başlayarak daha sonraki ulusların dünya ekonomisinin geri kalanıyla entegre olma arzusunu daha da arttırarak daha da önem kazandı. Bu yeni dünyada, askeri yetenekler ve hayatta kalmak için güç mücadeleleri yerine iş birliğine ve diyaloga dayanan “ticaret devletleri” anlayışı başladı ve böyle bir dünyada ulus devletler ekonomik politikalarını giderek dünyanın geri kalanına dayandırmaya başladı.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve 1990'ların başında merkezi olarak planlanan ekonomilerin ölümü bu yeni dünyanın şekillenmesini hızlandırdı. Bu ekonomiler, küresel ekonominin geri kalanıyla bütünleşmeyi seçti. Bilgi, telekomünikasyon ve ulaştırma teknolojilerindeki eşzamanlı ilerlemenin eşlik ettiği bu gelişme, uluslararası finans, ticaret ve yatırım akışlarında tarihte benzeri görülmemiş seviyelere yükselen hızlı bir artışa yol açtı ve böylece devleti artık mümkün olmadığı bir konuma dönüştürdü.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini ve Bretton Woods düzeninin kurulmasını takip eden uzun süre boyunca, dünya sadece önemli bir ekonomik istikrara sahip olmakla kalmadı, aynı zamanda dış ekonomik politikanın formülasyonu ve uygulaması devlet tekeli altında kaldı. Bu dönemden itibaren “dış ekonomi politikası” teriminin klasik tanımları açıkça devletin merkezi konumuna işaret etmektedir⁵¹¹.

1970'lerde ulus-devletler arasında artan ekonomik bağımlılık ve 1990'ların küreselleşme dalgası ile süreci hızlı ve önemli bir şekilde hızlandırarak değişmeye

⁵¹⁰ Richard N. Cooper, "Foreign trade, wages, and unemployment." **Fighting Europe's Unemployment in the 1990s**. Springer, Berlin, Heidelberg, 1996. 93-117.

⁵¹¹ Morris Goldstein ve Mohsin S. Khan. "Income and price effects in foreign trade." **Handbook of international economics** 2 (1985): 1041-1105.

başlamıştır. Dış ekonomik politikalarla ilgili literatür, küreselleşmenin etkisi altında bu dönemde gelişmeye devam etmiştir. Kapitalizmin küresel zaferi, devletin şimdi sermayenin sahiplerine her zamankinden daha fazla bağlı olduğu anlamına geliyordu. Strange'in "yeni diplomasi" dediği ve devletin toplumdaki otoritesinde ve ekonomik işlemler üzerindeki hakimiyetinde bozulma yaşanmıştır ve devlet ekonomideki otoritesini diğer kuruluşlarla paylaşmaya başlamıştı. Küreselleşme sadece dış ekonomi politikası amaç ve araçlarının çeşitliliğini arttırmakla kalmayıp, dış ekonomi politikasının iç boyutunu da ön plana çıkardı. Ayrıca hem hükümetin içinde hem de dışında yeni aktörleri güçlendirdi⁵¹².

Ortaya çıkan bu yeni tür bir diplomasi idi. "Yeni diplomaside" kilit aktörlerden biri iş dünyasıdır. Devlet-iş ilişkileri hakkındaki bilimsel literatür geleneksel olarak grup teorisi etrafında gelişmiştir, bu da grupların ortak hedeflerini ilerletmek için gerektiğinde kolektif eyleme katılmalıdır. Bu temelde çoğulculuk ve korporatizm etrafında gelişmiştir. Çoğulcu teori siyasi temsil için bir pazardaki çeşitli kuruluşlar arasında serbest rekabet olarak kabul edilir⁵¹³. Bu fikir grupların varlığını demokratik bir toplumun temeli olarak ifade eder ve gruplar arasındaki rekabet ne kadar büyük ve derin olursa demokrasi de o kadar gelişir. Öte yandan korporatizm, grupların siyasi süreçte merkezi olması anlamında çoğulculuğa benzer⁵¹⁴.

Korporatizm üzerine etkili çalışmasında, Schmitte kavramı şu şekilde tanımlamıştır: "Korporatizm, kurucu birimlerin sınırlı sayıda tekil, zorunlu, rekabetçi olmayan bir şekilde organize edildiği bir ilgi temsil sistemi olarak tanımlanabilir." Buna göre, korporatist sistemlerde "seçilmiş örgütler temsili bir özerkliğe sahiptir" ve "siyasi teşvikler ve yaptırımlar çıkar gruplarını kamu amaçları ile iş birliği yapar"⁵¹⁵.

Dış iktisat politikasının korporatist bir bakış açısı, politika oluşturma sürecinde çeşitli çıkarların nasıl temsil edildiği sorusunu sorar ve böylece ortak çıkarları kolektif

⁵¹² David Ricardo, "On foreign trade." **200 Years of Ricardian Trade Theory**. Springer, Cham, 2017. 233-268.

⁵¹³ W. Streeck ve L. Kenworthy, "Theories and Practices of Neocorporatism," in T. Janoski, R. R. Alford, A.M. Hicks, and M.A. Schwartz (eds.), **The Handbook of Political Sociology**, 2005 441-460. Cambridge University Press: Cambridge

⁵¹⁴ Barrie Axford, "The Multiple Modernities Debates as a Prospectus for Global Scholarship: More Opportunities Than Dead-Ends?." **Varieties of Multiple Modernities**. Brill, 2016. 71-89.

⁵¹⁵ Philippe C. Schmitter, "Still the century of corporatism?." **The Review of politics** 36.1 (1974): 85-131.

eyleme dönüştüren iş birliklerinin rolünü ön plana çıkarır. Haggard, Maxfield ve Schneider, gelişmekte olan ülkelerdeki devlet-iş ilişkileri konusundaki çalışmalarında, devlet-iş birliğinin düzgün ve etkili bir şekilde işlemlerini sağlamak için iş derneklerinin varlığının gerekli olduğunu savunmaktadır, çünkü bu kuruluşlar toplu özerkliği teşvik etmektedir ve bireysel firmaların belirli faydalar peşinde koşmalarını sınırlar⁵¹⁶.

Geleneksel görüş, iş derneklerine politika yapıcılarının kararlarını etkilemek için bilgi ileten ve görüşlerini ifade eden ajanlar olarak adlandırılırken, dünyanın yaşadığı hızlı ekonomik ve politik dönüşüm, geleneksel olarak iş dünyası derneklerinin daha geniş ilgi veya baskı grupları bağlamında incelenmiş, özel karakteristiklere sahip benzersiz bir örgütlenme biçimi olarak kabul edilmiş ve akademisyenlerin odak noktası bilgi aktarma ve kurucularının görüş ve çıkarlarını ifade etme işlevlerinden kaymaya başlamıştır.

Türkiye'deki iş birlikleri hakkında önemli bir literatür vardır. Bazı çalışmalarda titizlikle tartışılan devlet-iş ilişkileri genel çerçevesi içinde⁵¹⁷, birkaç bilim adamı Türkiye'nin ticari derneklerini kolektif eylem kurumları olarak incelemiştir. Ancak bu çalışmalar şimdiye kadar sadece demokratikleşme sürecinde ya da sınıf temsili ajanları olarak derneklerin rollerine odaklanmıştır⁵¹⁸.

Turgut Özal, 1980'lerin başında Türkiye'nin ekonomik serbestleşme dalgasının mimarıydı. Başbakan Süleyman Demirel'in Müsteşarı sıfatıyla, Türkiye'nin küreselleşen ekonomiyle entegrasyonunu hızlandırmak için özel sektörü güçlendirmeyi ve dış ticareti serbestleştirmeyi amaçlayan yapısal reform paketini hazırladı. 12 Eylül 1980'deki askeri rejim, darbe öncesinde başlatılan reformlara devam etmesini sağlamak üzere Devlet Bakanı ve ekonomik işlerden sorumlu Başbakan Yardımcısı'nı atadı.

1983 yılında kurduğu parti, askeri yönetim sonrası ilk demokratik seçimleri kazandı ve Özal, Cumhurbaşkanı seçildiği 1989 yılına kadar Türkiye Başbakanı oldu.

⁵¹⁶ Stephan Haggard, Sylvia Maxfield ve Ben Ross Schneider. "Theories of business and business-state relations." **Business and the state in developing countries** (1997): 36-60.

⁵¹⁷ Metin Heper, **The state tradition in Turkey**. Eothen Press, 1985.

⁵¹⁸ Metin Heper ve E. Fuat Keyman, "Double-faced state: political patronage and the consolidation of democracy in Turkey." *Middle Eastern Studies* 34.4 (1998): 259-277.

Özal'ın dış politika yaklaşımı, ikili ve çok taraflı ilişkilerin ekonomik boyutunu vurgulayarak, devlet dışı aktörlere büyük ölçüde güvenerek, dış ilişkilerde proaktif ve dinamik bir duruş içeriyordu.

Özal'ın tercihi, Türk ekonomisini dış dünyaya açma arayışında iş dünyasıyla birlikte çalışmaktı. Her fırsatta ekonomi ile ilgili konuları iş adamlarına danışan Özal, iş kolektif girişimlerinin kurumsallaşmasını teşvik etti ve iş adamlarını dış politika olaylarına dahil etti. Özal, İş adamlarının heyetlerini yurtdışındaki resmi devlet ziyaretlerine davet etmeye başlamıştı.

İşletmenin politika oluşturma rolü açısından, Özal'ın dönemi geçmişle birlikte önemli bir kopuşu temsil ediyordu. Özal göreve başladığında, 1950 yılında kurulan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği- TOBB), 1965 yılında kurulan İktisadi Kalkınma Vakfı (İktisadi Kalkınma Vakfı - İKV) ve 1971 yılında kurulan Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) vardı.

Kurumsal platformun eksikliğinin farkında olan Özal, iş dünyasını aktif bir şekilde yeni bir organizasyon kurmaya teşvik etti ve bunun sonucunda 1986 yılında tüzel kişilik konusu olarak Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) kuruldu. Özal DEİK'in politika oluşturma sürecine doğrudan katılmasını sağlamış ve DEİK nihayetinde hükümetler arası olarak yapılan ikili ortak ekonomik komisyon toplantılarında yer almıştır.

Özal modeliyle ilgili bir diğer önemli nokta, devlet ve iş dünyası arasındaki etkileşimin kurumsallaştırılmış olmaktan ziyade kişiselleştirilmiş bir nitelikte olmasıdır. Özal organize çıkar gruplarından ziyade bireysel iş adamlarıyla ilgileniyordu. 1980'lerde iş dünyasının teşebbüsleri büyük ölçüde hükümet ve Özal ile iyi ilişkiler sürdüren birkaç kişi tarafından belirlendi. Başka bir deyişle, iş dünyası dış ekonomi politikasına daha fazla katılıyordu ve dış ekonomik politikayı etkilemek için entegre, sistematik ve tutarlı bir çerçeve olmamasına rağmen, devletin katılımına ihtiyaç duyuluyordu⁵¹⁹.

Özal sonrası dönemde dış ekonomi politikası konularına ticari katılım ikincil önem kazanmıştır. 1980'lerin başında başlayan süreç 1990'larda "kesintiye uğradı".

⁵¹⁹ Kemal Kirişçi, "The transformation of Turkish foreign policy: The rise of the trading state." **New Perspectives on Turkey** 40 (2009): 29-56.

Öğütçü bu kesintiyi “yurtdışındaki ticari çıkarlarını koruma ve ilerletme çabalarına kötü yansıyan bir eksiklik” olarak görmektedir. Öğütçü, Türkiye bu dönemde ekonomik üstünlüğün siyasi avantaj arayışındaki önemini kavrayamamıştı demektedir⁵²⁰.

Buna göre, sadece “yüksek siyasete” değinilmesi öne çıkmaktaydı. Sonuç olarak, “hayati ekonomik çıkarlar tehlikeye atılmıştır”. 1990'lardaki tek olumlu gelişme, 1990 yılında kurulan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) ve 1993 yılında kurulan Türkiye İhracatçıları Meclisi (TİM) gibi yeni iş derneklerinin kurulması olmuştur.

AKP hükümetinin 2002'deki parlamento seçimlerinden sonra göreve başlamasıyla Türkiye'nin siyasi sahnesi sert bir şekilde değişmeye başladı. AKP hükümetine göre, Türkiye'nin dış politikası daha iddialı, proaktif ve çok boyutlu bir paradigmaya dönüşmeliydi⁵²¹. Bu “yeni” dış politika yaklaşımı, Türkiye'nin Afrika ve Doğu Asya gibi dış politikasında şimdiye kadar ihmal edilen yakın çevre ve bölgelerle ilişkilerin geliştirilmesinin Türk için yeni pazarlara erişim amacıyla motive edilmesi açısından önemli bir ekonomik boyuta sahiptir. Ekonomik faktörler, Türkiye'nin dış politikasını her zamankinden daha fazla şekillendirmeye başladı. Türkiye dış politikasının belirleyicileri olarak ekonomik faktörler giderek ön plana alınmaya başlandı.

Hükümetin dış politika aracı olarak daha fazla ticaret ve yatırım faaliyeti, iş dünyası örgütleri de dahil olmak üzere ekonomik alandan yeni aktörlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Kirişçi, dış politika sürecine daha geniş bir dizi aktörün katıldığını ve bu aktörlerin çıkarlarının ve önceliklerinin geleneksel dış politika yapıcılarinkiyle aynı olması gerekmediğini belirtmektedir⁵²². 1990'larda Özal modelinin uygulanmasında yaşanan kesintiden sonra, iş dünyası ve iş dernekleri kurumsal kanallar aracılığıyla, Türkiye'nin dış ekonomi politikasındaki yeni aktörler

⁵²⁰ Mehmet Öğütçü, "Türkiye'de Yeni Bir Ekonomik ve Ticari Diplomasi Stratejisine Doğru." **TÜSİAD Y** (1998): 98-6.

⁵²¹ Ahmet Davutoğlu, "Turkish Foreign Policy and the EU in 2010." **Turkish policy quarterly** 8.3 (2009): 11-17.

⁵²² Kirişçi, **a.g.e.**, s. 29-56.

olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, dış ilişkilerde aktif bir devlet-iş ortaklığı modeli benimsedi.

Özal modeli, iş dünyasının dış ekonomi politikası sürecine daha fazla katılımını içeriyordu ve AKP, bu modelin genişletilmiş bir versiyonunu benimsemişti. Benzerliklerin yanında bu iki model arasında da farklılıklar vardır. Bell'e göre "sınırlı yarı-kamu rolleri veya devlet hizmet işlevleri" kapsamında iş dernekleri bilgi toplar ve bunu politika yapıcılara aktarır, iş dünyasının görüşlerini ifade eder, devlet danışma organlarına hizmet eder, kamu politikası kararlarını üyelere açıklar ve yeni yasalar önerir. Aslında bu, devlet ve iş dünyası arasındaki diyaloga dayanan Özal modelinin temelidir⁵²³.

Turgut Özal'ın konuşması sırasında diyalog esas olarak bireysel iş adamlarının Özal'la ve diğer üst düzey devlet yetkilileriyle doğrudan iletişimi ve iş dünyasının siyasi liderlerin diğer ülkelere resmi ziyaretlerine katılmasıyla gerçekleştirildi. Her iki kanal da devlet yetkilileri ile doğrudan yazışma ve yurtdışı resmi ziyaretlere katılım, AKP tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. İş dünyası derneklerinin üst düzey yöneticileri, iş dünyasının Türkiye dış ekonomi politikaları ile ilgili görüş ve önerileri hakkında bilgi vermek için sıklıkla üst düzey siyasi liderleri, yani Başkan, Başbakan ve ilgili bakanları ziyaret ederler.

Bu tür toplantılarda, şirket yöneticileri hem genel dış ekonomi politikası konularında hem de belirli ülkelere özgü konularda görüş alabilir ve önerilerde bulunabilirler. İş dünyası derneklerinin dernek kurucularına hitap ettikleri genel kurul toplantılarını ziyaret etmek, üst düzey siyasi liderlerin ortak bir uygulamasıdır. Ayrıca iş adamlarını yurtdışındaki resmi devlet ziyaretlerine götürme uygulaması günümüzde devam etmektedir.

3.11. Özal Dönemi Muhafazakârlık Ve İslamcılığın Yükselişi

Türkiye'de muhafazakâr düşünce, Batı Avrupa veya Amerika deneyiminde görüldüğü gibi toplumsal devrimlerin veya sınıfsal çatışmaların sonuçlarına karşı

⁵²³ Altay Atli, "Business associations and Turkey's foreign economic policy: From the 'Özal Model' to the AKP period." *Boğaziçi Journal Review of Social, Economic and Administrative Studies* 25.2 (2011): 171-188.

politik ve ideolojik düzeyde verilen tepkilerin bir sonucu olarak değil, geç Osmanlı döneminde başlanan ve erken Cumhuriyet döneminde de devam eden modernleşme ve Batılılaşma hareketlerine karşı kültürel düzeyde verilen pragmatik tepkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁵²⁴.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türk muhafazakarları çoğu kez devrim epistemolojisini geleneksel bazı değerler adına eleştirmişlerse de hiçbir zaman sistemin dışına çıkmamış ve tepkilerini ortaya koymamışlardır. Bundan dolayı da Türkiye’de sağ siyasetin temel ideolojisi olarak görülen muhafazakârlık, modernleşmeci Kemalizm’in radikal devrimlerine karşı siyasal bir duruş sergilemekten ziyade, bazen Kemalist inkılâplara eklemelenmeye, bazen de bu inkılâplara muhalefet ederek görünmeye çalışmıştır⁵²⁵.

Bununla birlikte tarihsel açıdan bakıldığında Türkiye, Osmanlı döneminden itibaren kültürel merkez-çevre ayrımını miras almıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan Batılılaşma reformları merkezin modernizasyonunu hedeflerken, çevre kendi haline bırakılmıştır. 1940'larda çok partili siyasete geçişten sonra bile, Cumhuriyetçi kuruluşun gözünde çevre “geride” kalmıştır. Bu şartlar altında çevre, 1950'de başlayan oy sandığı dışında birkaç on yıl boyunca önemli bir rol oynayamamıştır.

1983-1993 yılları arasında Turgut Özal ve 2002'de Recep Tayyip Erdoğan'ın hükümete gelmesinden bugüne kadar çevreyi merkeze getirmeyi başarmışlar, böylece sonunda Türkiye ekonomisi ve yönetiminde önemli bir rol oynamaya başlamışlardır⁵²⁶.

Özal, İslam'a derinden bağlı bir politikacıdır. Babası Mehmet Sıddık, Özal'ın dini inanç ve uygulamalarında önemli bir rol oynayan dindar bir Müslüman'dı. Heper'e göre Özal, hayatının farklı dönemlerinde Nakşibendi ve İskenderpaşa Dergâhı'na düzenli olarak katılmıştır. Yine Heper'e göre Özal'ın İskenderpaşa Dergâhı Şeyh'i olan Mehmet Zahit Kotku ile yakın ilişkileri vardır⁵²⁷. Özal'a göre İslam kişisel bir inanç meselesiydi. Bununla birlikte birçok defa Müslüman kimliğini açıkça ifade etmişti.

⁵²⁴ Erol Öncü, Balkan-Neşecan Balkan-Ahmet, **Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP**. Vol. 209. Yordam Kitap, 2014.

⁵²⁵ Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınlar, 1997.

⁵²⁶ Özden Cankara ve Yunus Emre Aysel, "Türkiye'de Siyasal Liberalizmin Nirengi Noktası: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın Hükümet Etme Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı Analizi." **Journal Of International Social Research** 8.41 (2015).

⁵²⁷ Metin Heper, "Islam, conservatism, and democracy in Turkey: comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan." **Insight Turkey** 15.2 (2013): 141-156.

Ancak Özal'ın bu İslam yönelimi, modern bir yaşam tarzına öncülük etmesini engellemedi. Özal temelde laik bir zihniyete sahip Batı merkezli bir mühendisti ve ona göre hedeflerini gerçekleştirmenin başlıca yolu laiklikti.⁵²⁸

Özdemir Özal'ın siyasal İslamcı olmadığını onun bir teknokrat olduğunu vurgulamaktadır. Özdemir'e göre Özal sadece bir, tekno-bürokratik elittir. Akarcalı'da Özdemir ile aynı fikirdedir. Kendisi ile yaptığımız görüşmede Özal'ın bürokrasiyi iyi bildiğini ve bu yüzden tekno-bürokrat olduğunu ifade etmiştir⁵²⁹.

Özdemir Özal'ın devletin bütün sektörlerinin işlerini iyi bildiğini ifade etmekte ve “böyle bir insan Başbakan olduğunda pragmatist olmasını ve öyle davranmasını da bilecektir. Onu siyasal İslamcı olarak nitelendirilebilecek hiçbir özelliği yoktur. Ne özel yaşamında ne de siyasetinde İslamcı değildir. Fakat dini değerlere saygılı ve muhafazakâr bir yapıya da sahipti”.

Heper'in aksine Özdemir, Özal'ın herhangi bir cemaate ve cemiyete üye olmadığını ifade etmektedir. Ancak din adamlarının onu desteklediklerini vurgulamaktadır. Özdemir “Siyaset yapmak ve kazanmak istiyorsanız Türkiye'nin tüm kesimlerine hitap etmeniz herkesi kucaklayan bir yapıya sahip olmanız gerekir ki onda da o yapı vardı. Türkiye için her kesimden düşüncesi olan adama gidiyordu. Önce devletin ve milletin ihtiyacı olan şeye önem verirdi. Turgut Bey etrafına topladığı adamlarda sen daha önce bizden miydin ötekenden miydin diye düşünmez ayrım yapmazdı. Millet ve Ülke için gereken şeylerin yapılması için her kesimle görüşürdü uygun gördüğü ile de beraber çalışırdı” demektedir⁵³⁰.

Özal önemli bir sorunla karşı karşıya kaldığında, dini metinlere yönelmek yerine rasyonel düşüncüyü tercih etmiştir. Ayrıca pragmatik bir insan olduğu için kapalı fikirli laik ideolojilerden uzak durmuştur. İslam'ın veya belirli bir İslam grubuna sadakatının kararlarını ve politikalarını şekillendirmesine izin vermemiştir. Örneğin, başbakan iken, İslam dostu özel sektöre girmemiştir. Kaynakların tahsisini sadece nesnel ekonomik kriterlere dayandırmıştır⁵³¹.

⁵²⁸ Heper, a.g.e. s.141-156.

⁵²⁹ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁵³⁰ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁵³¹ Tanel Demirel, "Turgut Özal: Reformcu Bir Siyasetçi Hakkında Bazı Notlar." **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought** 15.55 (2018).

Ayrıca, Özal sadece laik ideolojilerden değil, aynı zamanda Araplar, İranlılar ve Seyyid Kutb (Pakistan) gibi Pakistan İslamcıları tarafından savunulan radikal İslam'dan da uzak durmaya çalıştı. Özal'ın görüşleri, Necip Fazıl ve Nurettin Topçu gibi bazı Türk Müslüman aydınlarının görüşlerine daha fazla eğilimdi⁵³².

Özal, bazı Cumhuriyetçi ideallere ve politikalara karşı çıkmasına rağmen, bu idealler ve politikalar hakkındaki çekinceleri dini düşüncelerle ilişkilendirmedir. Özellikle Cumhuriyet döneminin başlarında, Osmanlı tarihi Türk tarihinin gerisine düşmüştü çünkü bu yüzyıllar tam bir başarısızlık olarak görülüyordu. Aksine, Özal Osmanlı geçmişine saygı duyuyordu⁵³³.

Özal'ın Türkiye projesinin üç önemli boyutunun, ifade özgürlüğü, girişimcilik özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü gibi üç önemli özgürlüğün ülkeye girişi ve konsolidasyonu olması tesadüf değildir. Özal, Türkiye'nin uluslararası pazarlardaki ileri ülkelerle rekabet etmesini ve Türk devletini, halkının ihtiyaçlarına, tercihlerine ve duygularına cevap verebilmek için dönüştürmesini istemiştir⁵³⁴.

Özdemir Özal'ın önem verdiği en önemli unsurları ve partisinin temel ideolojisini şöyle ifade etmektedir “Turgut Bey üç şeye çok önem verirdi; söz-düşünce özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, teşebbüs özgürlüğü. Bu anlamda askeri darba ortamında Anavatan Partisi de yeni bir parti olarak ortaya çıkıyor. O dönemde siyasette yasaklı isimlerde var Demirel, Türkeş, Erbakan gibi... onların adına parti kurulamıyor onlarda parti kurduramıyor zaten. Turgut Bey akılcı bir yaklaşımla bir fabrika kurar gibi etrafındaki dar grupla, dışarıda yasaklı olan tüm kesimi kucaklayacak dört eğilimli bir parti dizayn ediyordu”⁵³⁵.

Özal, bu “misyonu” başarıyla yerine getirebilecek tek kişi olduğunu düşünüyordu. Özal, Türkiye'de demokrasiye de önemli katkılarda bulundu. Türk siyasetinin belli tabuları geride bırakmasını sağladı ve böylece devletin halk

⁵³² Elif Türköz, "Özal'lı Anap Döneminde Muhafazakâr Düşüncenin Gelişimi." **Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 9.1 (2016): 103-116.

⁵³³ Muhittin Ataman, "Özal leadership and restructuring of Turkish ethnic policy in the 1980s." **Middle Eastern Studies** 38.4 (2002): 123-142.

⁵³⁴ Cennet Ceyda Boğa, "Turgut Özal ve Türk Demokrasi Hayatına Katkıları." **International Turgut Özal Symposium 3 March 2016**, Ankara, Turkey, 52.

⁵³⁵ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

karşısındaki işlevi, Cumhuriyetçi laikliğin ve laikliğin doğası ve sivil toplum gibi önemli konuları tartışmaya başladı⁵³⁶.

Ayrıca Özal, rızaya dayalı politikanın kademeli olarak ortaya çıkmasına da katkıda bulundu. 1960 ve 1970'lerin kutuplaşmış ve çatışmalı siyasetini geride bırakmayı hedefleyerek, sağ, merkezi-sol, aşırı milliyetçi ve İslamcı görüşleri bir araya getirmeye ve uzlaştırmaya çalıştı⁵³⁷.

Din özgürlüğü ve vicdanındaki artışın büyük bir kısmı Özal'ın pasif bir laikliği savunmasıyla başladı. Özal, devletin politikalarının İslam'ı vatandaşın özel inançları alanına sınırladığı ve toplumda ifade edilmesine izin vermediği geleneksel Cumhuriyetçi iddialı laikliğe karşıydı. Özal, bir yandan piyasa ekonomisini geliştirmek, diğer yandan İslami değerleri arasında bir sentez arayışındaydı.

ANAP hem Müslüman kültürel değerlere hem de Batılı bir kalkınma modeline vurgu yapan muhafazakâr-ilerici bir siyasi parti olarak tanımlandı. Özal, yeni İslami girişimci orta sınıfın doğuşu ve gelişmesinde etkili olmuştur. Buna karşılık, bu sınıf Özal'ın Türkiye projesinin ateşli destekçileri haline geldi⁵³⁸.

Söz konusu muhafazakâr-İslami orta sınıflar, mesajlarını, İslam odaklı gazeteleri, televizyonları ve radyo istasyonlarını finanse ederek Özal'ın “sessiz Müslüman çoğunluğuna” yaymak için finansal araçlar sağladılar. Özal çevrenin merkeze taşınmasına ve merkezin eski üyeleriyle ekonomik anlamda başarılı bir şekilde rekabet etmeye başlamasına yardımcı oldu. Kendisinden sonra benzer bir misyona sahip Erdoğan'ın da merkezin yeni üyelerinin yönetimde baskın bir rol oynamasını sağladı.

3.12. Özal'ın İslamcılık Anlayışı ve Günümüz Türkiye'sine Yansımaları

Türkiye'nin sosyal ve siyasi yapısı 1980'lerden sonra değişmeye başlamıştır. Çevre, 1980'lere kadar merkez lehine olan güç dengesinin ekonomik, sosyal ve politik alanlarında derin bir dönüşüm geçirdi. Bu dönüşüm sürecinde, toplumun makro yapısı

⁵³⁶ Resul İzmirli, Ramazan Gökbunar ve Buğra Özer, "24) Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 42 (2014).

⁵³⁷ Cennet Ceyda Boğa, *a.g.e.*, 52.

⁵³⁸ Cengiz Candar, "Turgut Özal twenty years after: The man and the politician." *Insight Turkey* 15.2 (2013): 27.

korunmuş olsa da merkez ve çevre birlikte var olmaya devam etse de, ikisi arasındaki güç dengesi değişti⁵³⁹.

Sonuç olarak çevre toparlandı, kendi pazarını ve finansal ağlarıyla kendi dünyasını üretti, seçkinlerini büyüttü ve dünya görüşünü merkezi inanç ve geleneklerine göre yeniden tanımladı. Bu süreç Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve siyasi ortamında çevreyi yeniden kurdu. En önemlisi, Adalet ve Kalkınma Partisi'ni getirecek koşulların oluşumunu sağlamasıdır. Ayrıca çevre ekonomik gelişme, siyasi liberalleşme ve demokratikleşmenin öncü gücü haline gelirken, bir zamanlar devrimci modernleşen aktör olan merkez, Türkiye'nin liberalleşmesinin önünde karşıt bir güce dönüştü⁵⁴⁰.

1980'lerle birlikte dönüşüm özellikle iki faktörden dolayı bir dönüm noktası geldi. Biri 1980 askeri darbesinden sonra devletin dine karşı değişen yaklaşımı, diğeri Özal'ın çok etkili, on yıl süren liberalist yönetimidir. 1970'lerin ikinci yarısında, sol ve sağ arasındaki ideolojik çatışma Türkiye'de zirveye ulaştı ve ideolojik kutuplaşma ve yönetimi zayıflatan çatışmalar toplumu parçaladı⁵⁴¹.

Aynı yıllarda, TBMM bir Cumhurbaşkanı üzerinde anlaşılamamıştı ve hükümet yasa ve düzen sağlayamadı. 1976 ve 1980 arasında “siyasi partiler, devlet bürokrasisi, işçi sendikaları, öğrenci örgütleri ve diğer çıkar grupları siyasallaştırıldı ve ideolojik olarak hiziplendi”⁵⁴². Ayrıca solcu ve sağcı hareketler arasındaki şiddetli çatışmalar sıklıkla sokaklara taşındı.

Askeri darbe gerçekleştiğinde askerler hızla iç siyasi şiddete son verdiler. Bir yıl içinde yüzbinlerce kişi tutuklandı ve 1983'e kadar yaklaşık 39.529 kişiye hapis cezası verildi. Kontrolü ele aldıktan sonra, askeri yönetim olan Ulusal Güvenlik Konseyi Anayasa'yı askıya aldı, parlamentoyu feshetti, siyasi partileri dağıttı,

⁵³⁹ A. Vahap Uluç, "Liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi." **Yönetim Bilimleri Dergisi** 12.23 (2014): 107-140.

⁵⁴⁰ İlhan Uzel ve Volkan Yaramış, "Özal'dan Davutoğlu'na Türkiye'de Yeni Osmanlı Arayışlar." *Yearnings for Neo-Ottomanism in Turkey from Özal to Davutoğlu*. **Doğudan** 16 (2010): 36-49.

⁵⁴¹ Banu Eligür, *The mobilization of political Islam in Turkey*, **Cambridge University Press**, 2010.

⁵⁴² Birol Yesilada, "Turkey's Transformation and American Policy." **The Middle East Journal** 55.3 (2001): 509.

liderlerini gözaltına aldı ve sendikaların tüm mesleki derneklerini ve konfederasyonlarını askıya aldı⁵⁴³.

Ancak askeri yönetim, siyasallaştırılmış gruplar arasındaki şiddetli çatışmalara yine de bir çözüm bulamadı; bu nedenle İslami kurumlara ve sembollere başvurdular. İslami fikirleri, daha homojen ve daha az politik bir İslam cemaati yaratma konusundaki milliyetçi hedefleriyle birleştirmeye çalıştılar.⁵⁴⁴

Darbeyi takiben, Cumhuriyetin ilk yıllarının aksine, askerler okullarda dini dersleri zorunlu hale getirdiler ve dinin toplumdaki rolünü güçlendirmek amacıyla imam hatip okulları açtılar. 1980 askeri darbesinin liderleri, toplumsal temeli genişletmek ve devletin bütünlüğünü desteklemek için dini fikirlerin Türk milliyetçiliği ile birlikte var olmasını amaçlamıştı⁵⁴⁵.

Din bu anlamda bir amaç değildi, sadece bir araçtı; bu nedenle Yavuz'un iddia ettiği gibi, askeri hükümet bir “solcu tehdide” karşı koymak için ortak ve daha az politik bir İslam'ı teşvik etmeyi planladı. Laikliği, Türk milliyetçiliğini ve İslam'ı entegre etme projesi, Türk-İslam sentezi olarak biliniyordu ve Marksist düşüncenin Türkiye'deki aşındırıcı etkilerine karşı olan bir grup muhafazakâr entelektüel tarafından destekleniyordu. Türk-İslam sentezi, 1980 sonrası darbe döneminin ilk demokratik seçimlerinin yeni galibi oldu. Bu 1983'te halkın %45,14'ünün desteğini alan Turgut Özal ve Anavatan Partisi (ANAP) tarafından gerçekleştirildi⁵⁴⁶.

Özal'ın Başbakan ve ardından 1993 yılına kadar Cumhurbaşkanı olarak iktidara gelmesi, belki de Türkiye çevresinin dönüşümünün ardındaki en etkili güçtü. Anavatan Partisi, askeri hükümet tarafından kapatılan Partilerin seçime katılmasında itiraza sahipti ve liderlerinin siyasete katılımı yasaklandı. Buna ek olarak, Özal pragmatik politikalarla donatılmıştı. Bu şekilde, laiklik ve demokrasi arasında bir denge kurmaya çalıştı⁵⁴⁷.

⁵⁴³ Feroz Ahmad, *The making of modern Turkey*, London: Routledge, 1993.

⁵⁴⁴ Mehmet Yavuz, *İkinci Cumhuriyet (Özal'ın Değişim Modeli)*, Öncü Kalem Yayınları, İstanbul, 1997.

⁵⁴⁵ Yavuz, a.g.e. s.35.

⁵⁴⁷ Elif Türköz, "Özal'lı Anap Döneminde Muhafazakâr Düşüncenin Gelişimi." *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9.1 (2016): 103-116.

1983 seçimlerinde kampanya yürütürken, Turgut Özal “genel olarak toplumla dinamik köprüler kurmak için Sufi önderleri, akrabalık bağları ve cami dernekleri gibi geleneksel otorite ağlarını kullanmakta tereddüt etmedi. Liberalizmi, anti-bürokratizm ve İslam yanlısı tutumu onu Türk toplumundaki farklı kesimlerin gözünde çok popüler kıldı”⁵⁴⁸.

Türkiye'deki siyasi bölünmeleri de başarıyla birleştirdi. İktidardayken, önde gelen kadrosuna laiklerin önde gelen üyelerini ve aynı zamanda liberal, pazar yanlısı politikacıları ve seçimlerde taban arayışı sırasında Nakşibendi liderlerinin önde gelen öğrencilerini dâhil etti. Bu nedenle, işçi sınıfı dışında çok sayıda oylama bloğunun popüler desteğini elde edebildi. Askerlerin kontrolü elinde tuttuğu 1980'ler boyunca, siyaset ve kültür alanlarında liberalizme izin verilmemişti. Liberalizm yalnızca ekonomik alanda olabiliyordu⁵⁴⁹.

Bununla birlikte, Özal'ın liberal ekonomi politikaları, çevre aktörlerinin kendilerini diğer alanlarda da savunmaları için yeni fırsatlar doğurdu. Ekonomik zemin bunun için verimli olmaktaydı ve 1980'lerde Özal'ın liberal yönetimi sırasında Anadolu'daki küçük ve orta ölçekli işletmeler bu fırsattan çok faydalandı. Kendi mali ağlarını kurma, devletin kontrolü dışında örgütlenme fırsatını kullandılar ve devlet destekli büyük sanayicilerin üstünlüğüne meydan okudular⁵⁵⁰.

Bu süreçte bazı Anadolu şirketleri, küçük ve orta ölçekli şirketlerin seviyelerini çok aştı ve Türkiye'nin en büyük holding şirketleri arasında yer aldı⁵⁵¹. Bu nedenle Özal'ın liberal ekonomik yönetimi, yeni bir orta sınıfa yol açtı. Bu orta sınıf, kentsel zanaatkarlar ve orta büyüklükteki tüccarlar ile Batı Anadolu'daki çiftçiler, çoğu kamu sektöründe çalışan ücretliler ve kolektif hakkı sayesinde satın alma güçlerini artıran büyük özel firma çalışanlarından oluşuyordu⁵⁵².

Geleneksel cumhuriyetçi burjuvaziyi kültürel olarak muhafazakâr, politik olarak milliyetçi ve orta derecede otoriter, ekonomik olarak liberal veya daha ziyade

⁵⁴⁸ Ömer Taşpınar, "The three strategic visions of Turkey." **US–Europe Analysis Series** 50 (2011): 1-5.

⁵⁴⁹ Ahmet Insel, "The AKP and normalizing democracy in Turkey." **The South Atlantic Quarterly** 102.2 (2003): 293-308.

⁵⁵⁰ Taşpınar, **a.g.e.** s. 142

⁵⁵¹ Dilek Yankaya, "28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidar Yolunda Bir Milat." **Birikim Dergisi**, S (2012): 278-279.

⁵⁵² Ahmet Insel, **Türkiye toplumunun bunalımı**, İletişim Yayınları, 1990.

serbest girişim tarafında bu yeni orta sınıftan ayıran büyük mesafe, son dönemde önemli ölçüde daha belirgin hale geldi. Ortaya çıkan bu orta sınıf, daha önce kurulmuş olan Türk Sanayicileri ve İş adamları Derneği'ne (TÜSIAD) katılmak yerine kendi ekonomik organizasyonunu da (MÜSIAD veya Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği) kurdu⁵⁵³.

Özal, piyasa ekonomisine ek olarak, Özal kitle iletişim araçlarının özelleştirilmesini başlatmış, sivil toplumun genişlemesine ve sivil toplum kuruluşlarının çoğalmasına katkıda bulunmuştur. Bu hareketler liberal siyasete bir çıkış oldu⁵⁵⁴.

Türkiye, 1980'li Turgut Özal yıllarında, hem 'Müslüman' hem 'modern' bir ülke olma hedefini kendisine koyabilmiştir. 1980'li yılların sonu ile 1990'lı yıllarda, toplumsal alandaki çelişkiler, eşitsizlikler siyasal ya da ekonomik alandan öte, giderek kültürel alanlarda kendini ifade etmiştir. Göle'nin de belirttiği gibi, laik-antilaik cepheleşmesinin derinliklerinde siyasal farklılıkların ötesinde, insanların yaşam biçimlerini, kimliklerini, kültürlerini belirleyen, neredeyse 'bilinçaltı', en azından dile getirilmeyen, bedenlerine, tenlerine kadar duydukları bir farklılık hatta yabancılık hissi yatmaktadır⁵⁵⁵.

İslamcı hareketler ve onun siyaset arenasındaki temsilcileri, Türkiye'de 80'li yılların sonlarında ve 90'lı yılların başında tartışma yaratacak yeni bazı ideolojik değerler getirdiler. Bu değerlerin yeniliği, geleneksel ve dinsel içerikli değerlerin siyasi 'sembol' halinde kullanılmasından ve aynı zamanda birer siyasi 'kimlik' olarak ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır⁵⁵⁶.

Özal'ın dine ilişkin liberal politikaları ile birlikte Necmettin Erbakan'ın dinsel-politik hareketinin Refah Partisi ile tekrar sahneye girmesi için bir fırsat yarattı. Ancak, Refah Partisi Özal'ın ölümünden sonra ön plana çıkabilecekti. 1994 yerel ve 1995 genel seçimlerinde oyların önemli bir yüzdesini aldı. 1995 yılında, Erbakan oyların

⁵⁵³ Berkay Ayhan ve Seher Sağıroğlu, "İslami Burjuvazinin Siyasal İktisadı: MÜSIAD Örneği." **Praksis** 27 (2012): 117-144.

⁵⁵⁴ M. Zeki Duman, **Türkiye'de liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal. Vol. 34.** Kadim yayınları, 2010.

⁵⁵⁵ Nilüfer Göle, "Post-Secular Turkey." **New Perspectives Quarterly** 29.1 (2012): 7-11.

⁵⁵⁶ Yunus Emre Aysel, Turgut Özal dönemi Türk dış politikasının siyasal liberalizm açısından analizi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2016.

%21,38'ini aldı ve Doğru Yol partisi ile bir koalisyon hükümeti kurdu⁵⁵⁷. Bu nedenle çevre, kendisini politik alanda da kurmaya başladı. Erbakan'ın partisi çevrenin bir partisiydi ve iktidara yükselişi Türk toplumunda bir değişimin işaretiydi. Dini köklerden gelen Refah Partisi, seçkinler tarafından hoş karşılanmadı.

Refah Partisi daha sonra koalisyon hükümetini kurdu ve lideri Necmettin Erbakan başbakan oldu. Refah Partisi, aslında, 1970'lerin başında Erbakan tarafından kurulan ve 1980 rejim karşıtı faaliyetlerin suçlanması üzerine askeri liderler tarafından dağıtılan parti olan MSP'nin halefiydi. Kültürel ve ekonomik olarak "modernist merkeze" tam olarak entegre olmayanları temsil ediyordu⁵⁵⁸.

Bununla birlikte, MSP İslami gelenekleri sosyal sorunların bir çare olarak vurguladı ve hedefi geleneksel sosyal ve kültürel yaşama geri dönmektir, Refah Partisi ise aksine, geleneksel normları ve kurumları modernize etmeye çalıştı. 1995 genel seçimlerindeki bu başarı, Refah Partisi belediye başkanlarının seleflerine kıyasla görece başarısının sonucuydu. Kamu hizmetlerini iyileştirmek ve belediyelerindeki yolsuzluk ve kayırmacılığı azaltmak için çok çalıştılar⁵⁵⁹.

Ancak, seçimlerdeki kayda değer başarısına rağmen, Refah Partisinin görev süresi kısa olmuştu. Birkaç yıl sonra, ordu siyaset sahnesine tekrar çıktı ve seçilmiş hükümeti 1997'de istifa etmeye zorladı. Refah Partisi iktidara geldiğinde, laik kurumdaki birçoğu Erbakan ve partisini Türkiye'nin laik rejimine ciddi bir tehdit olarak algıladı ve Türkiye'deki laik-demokratik düzeni desteklemelerinin takiyeden başka bir şey olmadığını ileri sürdü⁵⁶⁰.

Ayrıca, İslami holding şirketleri tarafından büyük fonların birikmesi ve İmam Hatip Okullarından mezun olan öğrenci sayısının artması gibi, Türkiye'deki askeri ve laik kuruluşu bozan başka faktörler de vardı⁵⁶¹. Erbakan'ın İran İslam Cumhuriyeti ve Libya'yı ziyaret etme seçimi de ordunun şüphelerini artırdı. Ancak bu faaliyetlerden en etkili olanı, 5 Şubat 1997'de Sincan Belediyesi tarafından Refah Partisi'nin kontrolü

⁵⁵⁷ M. Hakan Yavuz, "Political Islam and the welfare (Refah) party in Turkey." **Comparative Politics** (1997): 63-82.

⁵⁵⁸ Yavuz, **a.g.e.**, s. 63-82.

⁵⁵⁹ Haldun Gulalp, "Political Islam in Turkey: the rise and fall of the Refah Party." **The Muslim World** 89.1 (1999): 22.

⁵⁶⁰ Aylin Güney ve Metin Heper, "The military and the consolidation of democracy: The recent Turkish experience." **Armed Forces & Society** 26.4 (2000): 635-657.

⁵⁶¹ Güney ve Heper, **a.g.e.** s. 640.

altında düzenlenen Kudüs Gecesi oldu. Orada yaşananlar İsrail ve laikler hakkında bazı radikal mesajlar sundu. Bu olay orduyu müdahale etmeye ikna etti ve dört gün sonra tanklar Sincan sokaklarında dolaştı⁵⁶².

Güney ve Heper'in belirttiği gibi, "Herkes mesajı aldı; ancak, siyasete açık bir müdahale yapmak istemeyen ordu, önceden planlanmış bir askeri tatbikatın parçası olduğu konusunda ısrar etti"⁵⁶³. Komutanlar, ilk olarak 17 Ağustos 1996 tarihli Milli Güvenlik Konseyi toplantısında siyasi İslam konusundaki endişelerini dile getirdiler. Askerler, konsey üyelerini hükümete gerekli önlemleri tavsiye etmeye çağırdılar, aksi takdirde kritik bir eşiğin geçileceğini, bunun ardından ordunun tehdidi tek taraflı olarak ele almak zorunda kalacağı anlamına geliyordu⁵⁶⁴.

Ordunun uyarısı Refah Partisi'ni hedef almıştı. Koalisyon ortağı Tansu Çiller direniş göstermedi. Cumhurbaşkanı Demirel "Erbakan'ın nihai belgeyi imzalaması ve konunun zaten gergin siyasi durumun daha da yükselmesine yol açmaması için tavsiyeleri Refah Partisi'ne iletti"⁵⁶⁵. MGK'nın Şubat toplantısı, birçok İmam Hatip'in kapatılması ve özellikle kadınlarla ilgili İslami kıyafet üzerindeki kısıtlamalar dâhil olmak üzere hükümete on sekiz tavsiyeyle sona erdi.

Bu talepler Erbakan'ın politikalarına ve seçim destekçilerine aykırı idi. Ancak, tavsiyeleri imzaladı ve aynı yılın Haziran ayında istifa etmek zorunda kaldı ve Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi arasındaki koalisyon hükümeti sona erdi. Bu nedenle, çok ünlü tekrarlanan "28 Şubat süreci" ifadesi, sadece MGK kararlarının geniş kapsamlı sonuçlarını değil, aynı zamanda laik düzenlemeler tamamlanıncaya kadar normal politikanın askıya alınmasına işaret etmektedir⁵⁶⁶.

"28 Şubat", Türkiye'nin laik elitinin hassasiyetinin bir işareti oldu ve dinle özdeşleşen bir partiye getirilen kısıtlamaları canlı bir şekilde gösterdi. Dahası, bu çevre tarafından siyasi arenada başarısız bir girişimdir ve halefleri için bir ders haline

⁵⁶² Güney ve Heper, **a.g.e.** s. 642.

⁵⁶³ Güney ve Heper, **a.g.e.** s. 642.

⁵⁶⁴ Güney ve Heper, **a.g.e.** s. 646.

⁵⁶⁵ Ersin Kalaycıoğlu, "The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party." **Turkish Studies** 3.1 (2002): 41-61.

⁵⁶⁶ Ümit Cizre-Sakallıoğlu ve Menderes Cinar, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and politics in the light of the February 28 process." **The South Atlantic Quarterly** 102.2 (2003): 309-332.

gelmiştir. Refah Partisi'nden ayrılan bir grup günümüzün siyasetine damga vuran AK Parti'yi kurdu.

Türkiye'de meydana gelen dönüşümün bir diğer önemli boyutu, bilinç düzeyinde meydana geldi. Bu, siyasi alanda ekonomik ve temsili mücadeleler ve İslam'ın kültürel alanda yeniden kurulması, bilincin genel bir dönüşümü ile paralel olarak ortaya çıktı. Küreselleşmenin ortaya çıkışı ve dünyanın diğer bölgelerinde, özellikle Avrupa'da insanlarla teması teşvik eden iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle, Türk halkı kendi durumlarını başkalarıyla karşılaştırma şansı elde etti.

Akarcalı Özal'ı özellikle teknolojiye ve iletişime önem verdiğini ve bu konuda büyük atılımlar sağlandığını ifade etmektedir. Akarcalı ile yaptığımız görüşme Özal'ın bu alanda yaptığı faaliyetlere değinmekte ve “o dönemlerde örneğin telefon hatları birçok yerde yoktu iktidara geldiğimiz zaman köylere kadar telefon hattı çektik iletişimi güçlendirdik. 80 li yıllara kadar Türkiye'nin hızını çok kesmişlerdi” diyerek dönemin şartlarını vurgulamaktadır⁵⁶⁷.

Bu nedenle, yaşamış olabilecekleri eksiklikleri, zorlukları ve kısıtlamaları görme şansı verildi. Böyle bir iletişim yoluyla, durumlarını sorgulamaya başladılar. 1980'lerde durum tamamen değişmişti. Cumhuriyetin ilk yıllarını hatırlayan az sayıda kişiye karşın halkın birçok kesimi kurumlar, inançlar, kimlikler ve kültürler hakkında eleştiriler yöneltmeye başlamıştı⁵⁶⁸.

Bu uyanış ve değişim, toplumun tüm kesimlerine yayıldı, sadece insanların politik görünümünü etkilemekle kalmadı, aynı zamanda giyinme biçimlerini, yarattıkları ve dinledikleri müziği, evlerini ve ofis binalarını nasıl inşa ettiklerini ve nasıl düşündüklerini de etkiledi.

Özetlemek gerekirse, çevre olarak nitelendirilen kısmın, üyelerinin yaşamın her alanında kendilerini yeniden kurmalarına izin veren ekonomik, sosyal ve politik bir gelişme yaşamıştır. Kendilerini temsil eden ve dini olanlar da dâhil olmak üzere hak ve özgürlükleri için mücadele eden siyasi partiler kurdular ve / veya desteklediler.

⁵⁶⁷ Bülent Akarcalı ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁵⁶⁸ Adnan İnanc, Turgut Özal dönemi Kürt sorununa yaklaşımın sosyo-politik analizi (1983-1993 arası), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2018.

Turgut Özal'ın Anavatan Partisi ve Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi yeni oluşturulan gruplar arasındaydı⁵⁶⁹.

Özal'ın ardından ANAP halk desteğini kaybetti ve Refah Partisi hükümeti zorla feshedildi. Bununla birlikte, güçlerinin kaynağı hayatta kaldığından çevre yeniden politik alana yerleşti. 2002'de (%34) ve 2007'de (%47) genel seçimlerde Erdoğan'ın AK Parti'sinin popüler desteği bunun kanıtıdır. Bununla birlikte, Ak Parti daha önceki ANAP ve Refah Partisi deneyiminden büyük dersler almıştır⁵⁷⁰.

Refah Partisi'nden ayrıldıktan sonra Erdoğan ve arkadaşları “muhafazakâr demokrasi” olarak adlandırdıkları yeni bir parti ve ideoloji ile ortaya çıktılar. Ancak AK Parti'nin muhafazakâr demokrasisi, aslında, yeni bir ideolojinin icadı değil, Türk toplumunun ve devletin ihtiyaçlarına göre liberal demokrasinin yeni bir yorumuydu. AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi'nin yazarı Yalçın Akdoğan, muhafazakâr demokrasinin temel direklerini ve ilkelerini açıkça ifade etmektedir⁵⁷¹.

Muhafazakâr demokrasi ilkelerini değerlendiren Akdoğan, “siyaset alanı uzlaşma kültürüne sağlam bir şekilde oturmalıdır” demektedir. Çünkü muhafazakâr demokratlar “siyasi arenadaki toplumsal farklılıkları ve anlaşmazlıkları, uzlaşma ile çözmelidir”⁵⁷². Onlar için, “demokratik çoğulculuğun yarattığı hoşgörü forumunda kamuoyunda tartışmalara çeşitlilik katmak için çeşitli sosyal ve kültürel gruplar siyasete katılmalı”⁵⁷³.

Ayrıca Akdoğan tarafından ifade edilen AK Parti'nin muhafazakâr demokrasisi, “baskıcı bir duruma yol açacak otoriter ve totaliter uygulamaları” reddeden “sınırlı ve tanımlanmış siyasi gücü desteklemektedir”⁵⁷⁴. Devletin işleyişi, küçük ama dinamik ve etkili olması ve hükümetteki aşırı ve israfın önlenmesi gerekir. Devlet asla vatandaşları için özel tercihlerde ısrar etmemeli veya dogmatik ve ideolojik duruşlara çekilmemelidir. Bunun yerine devlet, vatandaşlar tarafından tanımlanmalı,

⁵⁶⁹ Haldun Gülalp, "Kimlikler Siyaseti." Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri, Metis Yayınları, İstanbul (2003).

⁵⁷⁰ Şeyda Belhan, a.g.e, 2005.

⁵⁷¹ Yalçın Akdoğan, AK Parti ve muhafazakâr demokrasi, Vol. 13. Alfa, 2004, s.45.

⁵⁷² Akdoğan, a.g.e. s. 50.

⁵⁷³ Akdoğan, a.g.e., s. 50.

⁵⁷⁴ Akdoğan, a.g.e., s. 51.

şekillendirilmeli ve kontrol edilmelidir. Demokrasi, çok çeşitli sosyal ve kültürel farklılıkları ve politik arenadaki talebi karıştırabilirse kabul edilebilir hale gelir.

Gerçekten demokratik bir siyasal alan, toplumun tüm sorunlarının dile getirildiği ve tartışıldığı, tüm toplumsal taleplerin seslendirildiği ve sosyal programların test edilebildiği ve değiştirilebildiği bir arenadır. Türkiye örneğinde, toplumunun heterojenliği çoğulcu demokrasiyi zenginleştirmek için çalışmaktadır.⁵⁷⁵

Genel yapı karşısında kademeli bir değişim sağlamak için mevcut yapının bazı değer ve özelliklerinin korunması gerekmektedir. Son olarak, ama en önemlisi, muhafazakâr demokrasi, idealizm ve gerçekçilik arasında bir denge gerekliliğini vurgular. Akdoğan, “bazı insanların ütopyacı vizyonlara sahip olması doğaldır, ancak muhafazakâr demokrasinin bu ütopyik idealleri güçlü yollarla uygulamadığını ve bu ideallerin başkalarının gerçeği üzerindeki gerçeğinde ısrar etmediğini, aksine denge ve kademeli olarak ısrar ettiğini savunuyor⁵⁷⁶.

Ayrıca Özal’ın bu özgürlükleri özellikle dönem açısından darbe sonrasında benimsemiş olması kendisinden sonra gelen takipçilerini cesaretlendirmekte ve düşüncelerin kurumsal bir temele yayılmasını sağlamaktadır. Özal gerçekte yakın arkadaşlarından Özdemir ve Akarcalının da ifade ettiği gibi İslamcı değildir. Muhafazakâr bir düşünceye sahip olmasına rağmen din ve vicdan özgürlüğüne inanmaktadır. Din ile ilişkisi kişiseldir. Bu temelde onun teknokrat olması ile de ilişkilidir.

3.13. Özal’ın Liberal Politikalarını Günümüz Siyasetine Yansımaları

Özal’ın kendi döneminde hem demokratikleşme hem de liberal politikalar kapsamında benimsediği din ve vicdan özgürlüğü ilkesi günümüz Türkiye’inde siyasal açıdan ve özellikle halefleri açısından önemli bir vizyon sağladığı görülmektedir.

ANAP sonrası hükümete gelen Refah Partisi 28 Şubat ile bazı iç siyasi tartışmaları içerisine girmiştir. 28 Şubat sürecinden sonra partisi içindeki Reformcu

⁵⁷⁵ Akdoğan, a.g.e., s. 52.

⁵⁷⁶ Akdoğan, a.g.e., s. 52.

kanat daha fazla güç kazanmaya başlamış ve İslami iş çevreleri ve reformcular arasındaki ittifak güçlenmişti. Ayrıca yeni hareket anti-Batılılık ve neo-liberal ekonomik politikalar kapsamında gelenekselciler tarafından da desteklemeye başladı. Böylece yeni muhafazakârlık İslami değerlerle harmanlandı⁵⁷⁷.

Millî Görüş'ün Batı karşıtı söylemi, özellikle AB ülkeleri ile yakın iş ilişkileri olan İslami iş adamları için riskli olmaya başlamıştı. Millî Görüş, halihazırda küresel neo-liberal kapitalizme İslami kimlikleri ile entegre olmuş iş adamlarının taleplerine cevap veremiyordu. Laik yapı ile arasındaki gergin ilişki ittifakın dağılmasına katkıda bulundu.

2000 yılındaki kongresinde gelenekçiler ve ılımlılar arasındaki gerilim artmıştı. Parti liderliği için reformist kanat adayı Abdullah Gül ve gelenekselcilerin kanat adayı Recai Kutan'dı. Bu arada hem Erbakan hem de Recep Tayyip Erdoğan aktif siyasetten yasaklanmıştı⁵⁷⁸.

2000'li yılların başında, Türkiye koalisyon hükümeti tarafından yönetiliyordu ve en kötü ekonomik krizlerinden birini yaşıyordu. Türkiye'deki seçmenler umutsuzca Türkiye'nin karşı karşıya olduğu ekonomik ve politik zorlukları çözecek ciddi alternatifler ve yeni sesler arıyordu. AK Parti kuruluşu sonrasında 3 Kasım 2002 seçimlerinde oyların %34,2'sini alarak hükümet oldu.

Seçimlerden sonra Türk siyasi arenası önemli ölçüde değişti. AK Parti'nin zaferi, Türkiye'deki yeni demokratik yörüngeler açısından yeni dönemin başlangıcı olarak tanımlanmıştı⁵⁷⁹. Değişiklikler, daha önceki İslamcı siyasi aktörlerin hayal gücünün ötesinde olmuştu. 1980'lerin Anavatan Partisi'ne benzeyen AK Parti'ye, farklı siyasi geçmişlerden gelen insanlar katıldı. Bu aynı zamanda Özal'ın yaptığı gibi birçok farklı çevreden ve görüşten insanların bir şemsiye altında toplanması anlamına geliyordu.

AK Parti'nin siyasete girmesine kadar olan sürede, parlamento odaklı İslamcı siyaset esas olarak Millî Görüş partileri tarafından temsil edilmekteydi. Özal sonrası

⁵⁷⁷ Özlem Şişman, *Reluctant capitalists: the rise of neo-Islamic bourgeoisie in Turkey*. Bilkent University, **Yüksek Lisans Tezi**, 2013.

⁵⁷⁸ Metin Heper, "Civil-Military Relations in Turkey: Toward a Liberal Model?." **Turkish Studies** 12.2 (2011): 241-252.

⁵⁷⁹ Soner Cagaptay, "The November 2002 elections and Turkey's new political era." **Middle East** 6.4 (2002): 43.

muhafazakâr gruplar ve liderler ya siyasetin dışında kaldı ya da sol kanat partiler gibi diğer sistem yanlısı partileri destekledi⁵⁸⁰.

AK Parti özellikle Özal hükümetleri ve sonrasında Refah partisi deneyimlerinden ders almış ve bu kapsamda partinin dine saygılı ama dinin siyasette rol oynamaması gerektiğine inanmıştı. Aslında bu yaklaşımın temeline bakıldığında Özal'ın yaklaşımı ile benzerlik görülmektedir.

Özal, özel hayatında inançları çerçevesinde yaşayan bir kişi olmasına rağmen siyasette pragmatik ve rasyonalist bir yapıya sahipti. Bu özellikler her siyasi liderin sahip olduğu siyasi, kültürel ve dini değerlere göre değişiklik göstermektedir. Bahsetmiş olduğumuz özellikleri her konuda günümüz ile birleştirmek doğru olmayacaktır. AK Parti'nin ve Recep Tayyip Erdoğan'ın, ANAP ve Turgut Özal'dan farklılıkları olduğunu unutmamak da gerekir.

AK Parti başörtüsü konusuna, dini bir meselesi yerine kişisel özgürlüklerin bastırılması ve insan hakları ihlali meselesi olarak bakıyordu. Buradan anlaşılacağı üzere Parti, devletle herhangi bir çatışmayı reddediyor ve bir İslam-liberalizm sentezine doğru evriliyordu. Örneğin AK Parti ilk olarak 'Müslüman demokrat' adı verilen yeni bir siyasi kimlik oluşturmaya çalışmaktadır⁵⁸¹.

Elitler Millî görüş ideolojisini devlete zararlı bir ideoloji olarak görmelerine rağmen Özal'ın politikaları ve ideolojisini daha ılımlı görmüşlerdir. Bu ise Özal'ın başarısının temelinde yer almaktadır. Özal hem rasyonel ve pragmatik kimliği hem de uyguladığı politikalar sayesinde elitlerin güvenini alabilmiştir. Bu ise liberal politikaların uygulanması ve ülkenin demokratikleşmesinde Özal'a kolaylık sağlamıştır. Günümüzde iktidarı yöneten AK Parti hükümetleri ise Özal'ın bu siyasi başarısını ve denge politikasını uygulamaya çalıştığı söylenebilir.

⁵⁸⁰ Gareth Jenkins, **Context and circumstance: the Turkish military and politics**. Vol. 337. Taylor & Francis, 2001.

⁵⁸¹ Ziya Öniş ve Umut Türdem, 2002. Democracy, and Citizenship in Turkey, **Comparative Politics** 34(4):439-456.

3.14. Korumacılıktan Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Sosyal Ve Ekonomik Yapılara Etkisi

Doğu Avrupa, Doğu Asya, Orta Doğu ve Latin Amerika'da çok sayıda gelişmekte olan ülke politik ve ekonomik politikalarını gelişimci paradigmanın etkisi altında şekillendirdi. Bu nedenle, bu paradigma 20. yüzyılda Türkiye de dahil olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin politik-ekonomik politikalarını anlamak için son derece önemlidir. Gelişimcilik (kalkınmacılık), geç sanayileşen ülkelerde, büyük ölçüde batı-dışı dünya üzerinde batı emperyalizminin bir aracı olarak algılanan klasik liberal ekonomiye bir tepki olarak ortaya çıktı⁵⁸².

Gelişimci paradigmada amaç, kendi kendine yeten sanayileşmiş bir ulusal ekonomi kurmaktır. Serbest piyasaları destekleyen klasik liberal ekonominin aksine, gelişimci paradigmada devlet, ulusal ekonominin inşasında, ulusal refahın maksimize edilmesinde ve ülkenin sanayileşmesinde ana aktördür. Bu paradigmanın etkisi altında, gelişmekte olan ülkeler 1970'lerin sonuna kadar devlet önderliğindeki sanayileşme politikalarına odaklandılar⁵⁸³.

Devletler, ulusal ekonominin hızlı bir şekilde sanayileşmesi uğruna çok sayıda işletme kurdu. Devlet önderliğindeki sanayileşmenin yanı sıra, devletler ulusal ekonomileri ve sanayileşmeyi desteklemek için kendi ulusal bankalarını da kurdular. Gelişimci yıllarda, devletler sabit döviz kurları, sınırlı yabancı yatırımlar, katı mali kısıtlamalar ve tarife koruması gibi katı düzenlemelerle ulusal ekonomiyi uluslararası rekabetten korudular. Bu nedenle, ulusal ekonomilere sınırlı küresel müdahale olmuştur⁵⁸⁴.

Gelişimci ülkelerde ekonomideki başlıca aktörler serbest piyasalar ve girişimciler değil, politikacılar ve bürokratlar dâhil devlet girişimleri ve devlet adamlarıydı. Bununla birlikte, birçok gelişmekte olan ülkede devlet tarafından girişimci bir sınıf oluşturulmuştur⁵⁸⁵.

⁵⁸² Immanuel Wallerstein, "After developmentalism and globalization, what?." **Social Forces** 83.3 (2005): 1263-1278.

⁵⁸³ Ramon Grosfoguel, "Developmentalism, modernity, and dependency theory in Latin America." **Nepantla: Views from South** 1.2 (2000): 347-374.

⁵⁸⁴ Luiz Carlos ve Bresser-Pereira, "Reflecting on new developmentalism and classical developmentalism." **Review of Keynesian Economics** 4.3 (2016): 331-352.

⁵⁸⁵ Luiz Carlos ve Bresser-Pereira, José Luis Oreiro ve Nelson Marconi, **Developmental Macroeconomics: new developmentalism as a growth strategy**, Routledge, 2014, s. 24.

Girişimciler, devletin ulusal ekonomi üzerindeki etkisi nedeniyle, işlerini geliştirebilmek için devlet ve devlet adamları ile yakın bir ilişki kurdular. Gerçekten de devlet planlama ajanslarının iş birliği ile ulusal ekonomik planlara entegre edildiler. Gelişmekte olan devletin koruyucu tarifeleri, devlet yönetimindeki iş gruplarının karlarını ve sermaye birikimlerini artırmalarına izin verdi.

Gelişmekte olan birçok ülkeye benzer şekilde, Türkiye 1980'lerde neoliberal politikaları muhafazakâr-liberal bir politikacı olan Turgut Özal yönetiminde uygulamaya başladı. Neoliberal politikaların bir sonucu olarak, Türkiye ekonomisi neoliberal küreselleşme arzusu ile korumacılıktan serbest piyasa ekonomisine büyük bir geçiş yaşamıştır. Devletin amacı artık Türk ekonomisini yabancılardan korumak değil, ulusal pazarı uluslararası rekabete ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesine açmaktı⁵⁸⁶.

Neoliberal politikalar da ihracata yönelik ekonominin büyümesine yol açtı; bu nedenle Türkiye, küreselleşmiş dünyaya entegrasyonu nedeniyle bir ihracat büyümesi yaşamıştır. Öte yandan, neoliberal politikaların uygulanmasına da güçlü bir direnç vardı. Kemalist elitler, Kemalist projenin sürekliliği için devletin rolünün minimize edilmesine karşı koydular⁵⁸⁷.

TÜSİAD'ın temsil ettiği devlet liderliğindeki iş adamları da Türkiye ekonomisinin liberalleşmesini desteklemedi⁵⁸⁸. Onlar için ekonomik faaliyetlerini ihracata yönelik serbest piyasa ekonomisine uyarlamak zordu; bu nedenle devletin yabancı yatırımlara karşı korunmasının sürdürülmesi için mücadele ettiler. Ancak Özal'ın politikaları, devletin politikalarında bir dönüm noktasını temsil etti ve Türkiye'de devletçi bir zihniyetten neoliberal bir zihniyete geçişe yol açtı⁵⁸⁹.

Liberal bir devlette, Ong'un belirttiği gibi, insanlar devletin ekonomik sorunlarına bir çözüm bulmasını beklemezler; ancak serbest piyasa ekonomisinde

⁵⁸⁶ Emrah Ayhan, Muhsin Tan, ve Mahmut Baydaş, "Neo-Liberal Globalization and Turkey." **The Journal of MacroTrends in Social Science** 2.1 (2016): 62-76.

⁵⁸⁷ Emre Gök, 1980 sonrası yönetiminde neo-liberal politikalar (Anavatan Partisi'nin Turgut Özal'ı dönemi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, 2008.

⁵⁸⁸ Kaan Ağartan, Privatization and Limits to Economic Liberalization in Turkey: Case Study. **ProQuest**, 2009.

⁵⁸⁹ Ağartan, **a.g.e.**, s. 119

ayakta kalabilmek için liberal politikalara uyum sağlamaları gerekir⁵⁹⁰. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin neoliberalleşmesinin en önemli sonuçlarından biri, ülkenin kalkınma politikalarında devletin koruyucu rolünün azalması olmuştur.

3.15. Teknokrat Devlet Yönetimi Özal Hükümeti ve Diğer Teknokrat Lider Örnekleri

Genel olarak, teknokrasi toplumun, bilim adamları, teknisyenler veya mühendisler tarafından yönetilmesi (veya kontrolü) anlamına gelir. Teknokrasi genellikle ütöpik bir toplumsal vizyonla ilişkilendirilmiştir, ancak aynı zamanda politik bir açıklama olarak da kabul edilmektedir.

Teknokrasi, teknik olarak eğitilmiş uzmanların egemen siyasi ve ekonomik kurumlardaki konumlarından dolayı yönettikleri bir yönetim sistemidir. Bu nedenle, teknokrasi, modern yönetim tarihinde demokrasi ve bürokrasinin yanında önemli bir konumdadır⁵⁹¹.

Terim ilk olarak 1919'da Amerikalı bir mühendis olan William Henry Smyth tarafından ortaya atılmış ve 1970'lerde yaygın olarak kullanılmıştır. Pek çok bilim insanı hem demokratik hem de demokratik olmayan rejimlerdeki lider hükümet konumlarının giderek artması ile teknokratların, geleneksel politikacıların yerini alacağına inanıyordu. Örneğin Reagan bir iktisatçı ve Gorbaçov bir mühendisti⁵⁹².

Bu zaman zarfında teknokrasi kavramı bilimsel açıdan büyük ilgi gördü. Meynaud teknokrasiyi "teknik bilgiye veya yeteneğe sahip olanların, geleneksel politikacıların zararına, iktidara yükselmesi" olarak tanımladı⁵⁹³. Burnham teknik üstünlüklerine dayanan yöneticilerin güç kazanan yeni yönetici sınıf olacağını savundu⁵⁹⁴. Teknokrasinin etkileri yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bazıları teknokrasiyi sanayileşmiş karmaşık toplumlar için kaçınılmaz bir adım olarak

⁵⁹⁰ Aihwa Ong, "Clash of civilizations or Asian liberalism." **An anthropology of the state and citizenship. In** (1999), s. 245.

⁵⁹¹ Frank Fischer, **Technocracy and the Politics of Expertise**, SAGE Publications, Incorporated, 1990.

⁵⁹² Christina Ribbhagen, **Technocracy within Representative Democracy**, Technocratic Reasoning and Justification among Bureaucrats and Politicians. 2013.

⁵⁹³ Jean Meynaud, **Technocracy**, New York: Free Press, 1969.

⁵⁹⁴ Howard P. Greenwald, "Scientists and technocratic ideology." **Social Forces** 58.2 (1979): 630-650.

görürken, diğerleri teknokrazi ve demokrasi arasındaki algılanan gerilimleri tartışmaktadır.

Bell'e göre “teknokrat, teknik yeterliliği sayesinde otoriteyi kullanan kişidir. Post-endüstriyel toplumda teknik beceriler, güce erişim tarzı ve eğitimin temeli haline gelir”⁵⁹⁵. Beceri ve uzmanlık sıklıkla teknokratik bir zihin yapısına sahip bireylerin paylaştığı temel özellikler olarak kabul edilir. Putnam İngiltere, Almanya ve İtalya'daki seçkin bürokratlar arasında teknokratik zihniyetleri keşfederek kimin teknokrat sayılması gerektiği sorusunu ampirik bir duruma dönüştürmeye çalışmıştır⁵⁹⁶.

Putnam, teknokratik bir zihniyetin öncelikle altı unsurdan oluştuğunu savunmaktadır. Birincisi, bir teknokrat “teknokratların siyasetçilerin yerini alması gerektiğine ve kendi rolünü apolitik olarak tanımlaması gerektiğine” inanmaktadır⁵⁹⁷. Bir teknokrat, problem çözmenin katı bir rasyonel yaklaşım gerektirdiğini düşünerek siyasi müzakere ve tartışmaya yatkındır. İkincisi, “teknokrat şüpheci ve hatta politikacılara ve siyasi kurumlara karşı düşmanca tavır sergilemektedir”⁵⁹⁸.

Teknokratlar, siyasetçilerin optimal olmayan çözümler peşinde koşarken kısmi çıkarlar tarafından yönlendirildiklerini düşünmektedir. Üçüncüsü, “teknokrat siyasal demokrasinin açıklığına ve eşitliğine temelde anlayışsızdır”⁵⁹⁹. Vatandaşlar uzman olmadığından, katkı sağlamada çok az şey yapabilir. Dördüncüsü, “teknokrat sosyal ve politik çatışmanın en iyi ihtimalle yanlış yönlendirilmiş ve en kötü şekilde de çeliştiğine inanmaktadır”⁶⁰⁰.

Müzakereler ve pazarlık verimsizdir ve verilen her soruna en uygun çözüm olduğu için etkisizdir. Beşinci olarak, “teknokrat, kamu sorunlarını analiz ederken politikayı pratik, “pragmatik” terimlerle tartışmayı tercih eden ideolojik veya ahlaki kriterleri reddeder”. İyi olan ya da doğru olan şey bir teknokrat için bir kriter değil,

⁵⁹⁵ Daniel Bell, "The social framework of the information society." **The microelectronics revolution**, (1980).

⁵⁹⁶ Robert D. Putnam, "Elite transformation in advanced industrial societies: An empirical assessment of the theory of technocracy." **Comparative Political Studies** 10.3 (1977): 383-412.

⁵⁹⁷ Putnam, **a.g.e.**, s. 383-412.

⁵⁹⁸ Putnam, **a.g.e.**, s. 383-412.

⁵⁹⁹ Putnam, **a.g.e.**, s. 383-412.

⁶⁰⁰ Putnam, **a.g.e.**, s. 383-412.

sorulması gereken doğru soru politikanın etkin ve hızlı bir şekilde çalışıp çalışmayacağıdır.

Altıncısı, “teknokrat teknolojik ilerlemeye ve malzeme verimliliğine büyük önem vermektedir; sosyal adaletin dağıtıcı sorunları hakkında daha az endişe duyar”. Etkinlik ve verimlilik kendi içinde normatif hedefleri geçersiz kılan hedefler haline gelir. Sonraki yıllarda, teknokrasiyle ilgili kamuoyu ve akademik tartışmalar genel ilgiyi yitirmiştir⁶⁰¹.

Demokrasiler tüm dünyada birleştirildikçe, insanlar teknokratik yönetişimin asla gerçek olamayacağını savunmuşlardır. Buna rağmen, son zamanlarda çeşitli yazarlar, teknokrasinin gerçekten bugün oldukça ilgili bir kavram olduğunu savunmuşlardır⁶⁰². Ribbagen, Yunanistan ve İtalya'da teknokratik hükümetleri ortaya çıkaran mevcut mali krizin aslında teknokrasi tartışmasını yeniden canlandırdığına dikkat çekmektedir⁶⁰³. Ayrıca Bourdieu ve Dahl'ın belirttiği gibi, küreselleşmenin teknokratik eğilimler nedeniyle demokrasinin geri çekilmesi üzerindeki etkileri, uluslararası finans kurumlarının ve uzmanların önderlik ettiği şirketlerin artan gücüne yol açmıştır⁶⁰⁴.

Dünya çapında insan hakları, hesap verebilirlik ve politika yapımında şeffaflık taleplerinin ortaya çıktığı 1980'lerin sonlarından bu yana birçok yeni demokrasi ortaya çıkmıştır. Demokratikleşmenin kamu politikalarının ve hizmetlerinin kalitesini artırdığı görüşü özellikle bu dönemde artmıştır. Ancak, demokratikleşme, yatırımcıların ve finansal kurumların gücünün hem parametreleri hem de yönetim tarzlarını değiştirdiği bir zamanda gerçekleşmektedir.

Finansal küreselleşme, yüksek borçluluk seviyeleri ve neoliberal reçeteler, ekonomik politika seçeneklerini mali kısıtlama, özelleştirme ve serbestleştirmeyi vurgulayan sınırlı bir dizi hedefle sınırlandırmaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için,

⁶⁰¹ Putnam, **a.g.e.**, s. 383-412.

⁶⁰² Christina Ribbagen, **Technocracy within Representative Democracy. Technocratic Reasoning and Justification among Bureaucrats and Politicians**. 2013; Fischer, Frank, **Technocracy and the Politics of Expertise**, SAGE Publications, Incorporated, 1990; Greenwald, Howard P. "Scientists and technocratic ideology." **Social Forces** 58.2 (1979): 630-650.

⁶⁰³ Ribbagen, **a.g.e.**, s. 147.

⁶⁰⁴ Pierre Bourdieu, "The politics of globalization." **Open Democracy** 20 (2002); Dahl, Robert A. "Further Reflections on «The Elitist Theory of Democracy»." **Power: Critical Concepts/Ed. by J. Scott** 3 (1994): 285-299.

politika oluşturma giderek “teknokratlarla” veya kararları siyasi süreçlerle sınırlandırılmamış yüksek teknik bilgi ve uzmanlığa sahip olanlarla sınırlandırılmaktadır. Teknokratlar, kamuoyu baskısından en fazla yalıtılmış olan ve dolayısıyla merkez bankaları ile maliye ve ticaret bakanlıkları gibi demokratik olarak en az hesap verebilen yürütme kurumlarında çalışma eğilimindedir. Teknokratik politika yapma biçimleri demokrasiler için sorun oluřturmaktadır⁶⁰⁵.

Hükümetler çok taraflı ajanslara ve yatırımcılara temsili kurumlara ve genel olarak kamuya göre daha duyarlı hale geldiklerinden, hesap verebilirlik yapılarını çarpıtmaktadırlar. Bu tür politika oluşturma biçimleri istihdam ve sosyal koruma, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve çatışma yönetimine verilen yanıtları da etkiler. Her ne kadar bu konular yeni demokrasilerin sağlamlaştırılmasında önemli olsa da makroekonomik istikrarı vurgulayan politika hedeflerinden yana olabilirler. Ayrıca, vatandaşlar oylarının yaşamlarını etkileyen kararlarda önemsiz olduğuna inanırlarsa demokratik sürece güvenlerini kaybedebilirler⁶⁰⁶.

Ancak hükümetler vatandaşların taleplerine cevap verecekse, ekonomi politikaları da dâhil olmak üzere politikalara demokratik olarak karar verilmelidir. Yasama kurumlarının yürütmeyi hesap verebilir tutmadaki rolü bu bağlamda çok önemlidir. Demokrasilerde, yasama kurumlarını vatandaşların seçimlerini toplamaları ve dile getirmeleri, politika önerilerini incelemeleri ve politika sonuçları için meşruiyet sağlamaları beklenir.

Ancak iktisat politikaları sosyal grupları ve kurumları farklı şekilde etkiler ve değiş tokuşlarla ilgili önemli kararlar sadece teknokratlara verildiğinde demokratik süreçler ve hesap verebilirlik zarar görür. Örneğin, merkez bankası finans ve ticaret bakanları ve bakanları, mali dünyada istihdam yaratma veya daha kapsayıcı sosyal koruma için enflasyon azaltma veya mali ve ticari serbestleşme stratejilerini imtiyaz edebilecek özel çıkar gruplarına konulabilir⁶⁰⁷.

⁶⁰⁵ Bruce Gilley, "Technocracy and democracy as spheres of justice in public policy.", **Policy sciences** 50.1 (2017): 9-22.

⁶⁰⁶ Gilley, **a.g.e.**, s. 9-22.

⁶⁰⁷ F. E. A. Owakah ve Robert D. Aswani, "Technocracy and Democracy: The Challenges to Development in Africa.", **Thought and Practice**, 1.1 (2009): 87-99.

Genelde, teknokratların gücünün, yani siyasal iktidarı edinen ve kullanan uzmanların gücünün demokratik olarak seçilmiş politikacıların gücü ile ters orantılı olduğu, böylece ikincisinin artması halinde ikincisinin azaldığı iddia edilmektedir. Bu aynı zamanda, teknokratik karar alma yöntemini demokrasinin önünde bir engel olarak gören daha yakın akademisyenler bulunmaktadır. Shapiro, teknokrazi ve demokrasi arasında olumsuz bir ilişki bulunduğunu ifade eder. Bununla birlikte, teknokrazi ve demokrasinin birbirleri için bile olsa uyumlu olabileceğini savunan bazı görüşler mevcuttur.

Tezimizde teknobürokrat olarak adlandırdığımız Turgut Özal Türkiye yönetiminde yer alan ilk teknokrat yönetim değildir. Kendi döneminden önce, 1948 yılında akademisyen olarak görev yapan ve 1960'lı yıllar içerisinde Türkiye siyasetinde aktif rol almış ve Başbakanlık görevini yürüterek iki kez hükümet kurma yetkisi almış olan Nihat Erim de teknokrat olarak gösterilir. Tıpkı Özal'ın yakın olduğu ve beraber hareket ettiği, akıl danışmanlığı yaptığı ve yanında yetiştirdiği siyasiler ve askeri kesim olduğu gibi Nihat Erim'de siyaset içerisinde yetişmemiş fakat düşünceleri ve kendisini yetiştirmesi ile öncelikle İnönü'nün dikkatini çekmiştir. İnönü'nün desteği ile siyaset içerisinde ilerlemiş ve siyaset kariyerinin sonunda Başbakanlık görevine kadar yükselmiştir.

Özal ve Erim için belki de en benzer nokta her ikisinin de askeri kanadın devlet yönetimini ele almasından sonra gelmesi olmuştur. Yine her ikisi de askeri Kanada gelen tavsiyeler ile göreve gelmiş ve siyasi hayatlarını devam ettirmişti. Her ne kadar askeri kanadın yönetimi ele geçirmesini “...Hangi demokrasi? Hangi anayasa? Ültimatom veriyor kumandanlar... Hükümet çekiliyor...” sözleri ile eleştirse dahi Nihat Erim kendisini 12 Mart muhtırası sonrası ülkenin Başbakanı olarak bulacak ve bu sefer görevi kabul edecektir. Bu kabulün nedeni ise ülkenin sivil bir hükümet ile yönetiminin devamlılığı, meclisin ve anayasa kuruluşlarının görevlerinin devamlılığı içindir. Bir başka anlatımla ülkenin askeri yönetim ile idaresinin önüne geçmektir.⁶⁰⁸ Başbakan Erim'in göreve gelmesinden ortalama bir ay sonrasında Fransız basınına bir açıklama yaptığı görülmektedir. Erim, askerlerin verdiği muhtıra karşısında şunları ifade etmiştir; 12 Mart 1971 müdahalesinin doğrudan bir müdahale olmadığı, ordunun

⁶⁰⁸ Nihat Erim, 12 Mart Anıları, Yapı Kredi Yayınları (2007): S.177

yalnızca bir muhtıra yayınladı belirtilmiştir. Eski hükümet de bu muhtıra üzerine istifa etmiştir. Muhtırayla ordunun milli duyguların ve vicdanın tercümanı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca anayasal kurumların 12 Mart'dan önce de olduğu gibi yine anayasal teminat ile çalıştığı belirtilmiştir. Ona göre ordu, yalnızca hükümetin değişmesi yönünde bir talepte bulunmuştur.”⁶⁰⁹

Özal Türkiye'nin 1970'lerin sonunda içinde bulunduğu derin ekonomik krizden hızlı bir şekilde toparlanmasında etkili oldu. OECD, IMF ve Dünya Bankası gibi kilit uluslararası kurumların hem iç hem de dış çevrelerde desteklediği yapısal uyum programının güvenilirliğini arttırmak için önemli bir rol oynamıştır. Ekonomik bürokrasi, özel işletme ve uluslararası kuruluşlardaki alışılmadık çeşitliliği, güven kazanmasına ve program için geniş bir destek tabanı oluşturmaya yardımcı oldu. Cesur girişimleri, Türkiye ekonomisindeki liberalleşme sürecinin, özellikle ticaret ve sermaye hesabı liberalizasyonu alanlarında hızlanmasına yardımcı oldu.

Özal, sadece devlet teşkilatı içindeki dar tabanlı elit yapıların yanı sıra ulusal ve ulusötesi sermayenin baskın merkezlerine hitap edebilen bir teknobürokrattı. Kimsenin hangi siyasi görüşte olduğunun önemsiz olduğunu belirterek işte yetkin kişilerin görevde olması için çalışan Özal'ın olağandışı geçmişi, ona bu açıdan belirleyici bir avantaj sağladı. Nihat Erim'de tıpkı Özal gibi bu konularda hassastı. 11 Haziran 1948 yılında İnönü'nün desteği ve isteği ile Bayındırlık Bakanlığı görevini kabul eden Nihat Erim bakanlık dairesindeki yetkililere “Bakanlık ihalelerinde benim tanıdığım ve akrabalarımın kimseyi sokmayacaksınız” talimatını vermiştir. Erim bu şekilde kendi siyasi nüfusundan yararlanmak isteyenlere kapısını kapatmış diğer yandan da tıpkı Özal gibi devlet adamlığını göstererek o dönemde taktir toplamıştır.

Özal Türkiye'nin parlamenter sisteme dayalı yönetim anlayışının yerine Başkanlık sisteminin gelmesini istemiştir. Ona göre heterojen bir toplumsal yapıya sahip olan Türkiye'nin, parlamenter sistemle yönetilmesi zordur. Buna örnek olarak ise ABD'nin ve Fransa'nın yarı başkanlık sistemiyle daha iyi yönetilmesini göstermiş ve Türkiye'nin de bu sisteme geçmesi gerektiğine inanmıştır. Bu konudaki düşüncelerini, Türkiye'nin farklı etnik ve dini kimliklerden meydana gelen

⁶⁰⁹ “Erim: Durum iki ayda normale dönecektir”, Cumhuriyet, 30 Mayıs 1971 Tarihli Basımı

çokkültürlü bir toplum olmasıyla ilişkilendirmiştir.⁶¹⁰ Özal'ın istediği Başkanlık sistemi ülkede ilk defa gündeme gelmemiştir. Erim'in aktif siyaset hayatı içerisinde de parlamenter sistem yerine başkanlık yönetiminin gelebileceği tartışmaları yaşanmıştır. Fakat Erim belkide bulunduğu dönem ülke şartları ve siyasi oluşum sebebiyle Özal'dan farklı olarak başkanlık sistemine yanaşmamıştır. Ona göre Başkanlık sistemi ilgili dönemin koşulları etrafında Türkiye için gayet uygundur. Erim, parlamenter rejimin tüm öğeleriyle yerleşmesi konusunda olumlu bir bakış açısında sahip olduğunu ilgili dönem içinde yazarlık yaptığı Ulus gazetesinde dile getirmiştir.⁶¹¹ Dönem içinde “şimdilik” Başkanlık sistemine dair herhangi bir düşüncelerinin olmadığını ifade eden Erim, aynı gazetede bu sefer “Cumhurbaşkanı doğrudan doğruya halk tarafından seçilmektedir. Pek geniş yetkilerle mücehhezdir” demiştir. Böylece bu sisteme taraf olmayacaklarını ifade etmiştir. Ülkenin, uzun zaman güçlü şahıslara dayanan bir rejimden kaçınması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu sürecin ise sistemin kendisinden güç bulan bir mekanizmayla çalışma geleneğinin yerleşmesiyle, nihayete ereceğine dair cümleler mevcuttur. Başkanlık sistemi konusunda yukarıda bahsi geçen nedenlerden ötürü şimdilik akıllarda olmadığı belirtilmiştir.⁶¹²

Özal'ın hem ulusal hem de ulusötesi çevrelerde saygı gören bir teknokrat olarak sıra dışı nitelikleri düşünüldüğünde, Demirel tarafından 24 Ocak 1980'de reform programını uygulamak için kilit figür olarak atanması şaşırtıcı değildir. Özal'ın Eylül 1980'de askeri darbe sonrası istikrar ve reform programından sorumlu kilit sorumlu olarak atanmasında onun teknokrat olmasından kaynaklanmıştır. Özal'ın ekonomik konularda güçlü yanları ve uluslararası kuruluşlarla müzakere etme becerisi onu çekici kılmaktaydı. Askeri müdahaleyi izleyen geçici hükümet döneminde Özal, Ekonomik İşlerden Sorumlu Başbakan Yardımcısı görevini üstlendi.

Özal yine tezimiz içerisinde bahsettiğimiz ve günümüz yönetiminde örnek olarak aldığı Türkiye'nin yolları ile geliştirmesi politikasının bir benzeri yine Erim yönetiminde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Erim Bayındırlık Bakanı iken 9 yıllık

⁶¹⁰ Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, İstanbul: Birey, 2001, s. 144.

⁶¹¹ Nihat Erim, “Anayasa meselelerimiz-VI”, Ulus, 24 Temmuz 1947, s:2

⁶¹² Nihat Erim, “Anayasa meselelerimiz-VII”, Ulus, 25 Temmuz 1947, s:2

yol programı ilanında bulunmuş ve hedefi 23.000 kilometre yeni yol olarak göstermiştir.⁶¹³

Hikmet Özdemir ile yaptığımız görüşmede özellikle Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Turgut Özal'ın yönetimlerini teknokratik bir yönetim olarak nitelemekte hatta “tekno-bürokrat bir yönetim” ifadesi kullanmaktadır. Özdemir’e göre “Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Turgut Özal özellikle iktidara geldikleri zamanki icraatlarını da düşündüğümüzde bu kişileri teknobürokrat olarak tanımlamak mümkündür”. Bunun normal bir durum olduğunu ve Türkiye’nin kuruluşunda ve yönetiminde bu tür örneklerin olduğunu ifade etmektedir.

Ayrıca Özdemir “Okullara göre isimlendirme yaparsak Türkiye’de Türkiye’nin kuruluşunda ve yönetiminde etkin olan Harbiyeliler bulunmaktadır ki bu kişilerin harpten sonra kurulan bir devlette söz sahibi olmaları da gayet normaldir. Tıpkı ABD de 2 kez seçilen George Washington gibi. Bu çok normal bir durum yadırgamamak lazım zaten” ifadesi ile bu tür yönetimleri sıralamaktadır⁶¹⁴.

Geçmişe bakıldığında, Özal’ın teknokratik kimliği son dönem yine bir kriz anında benzer göreve getirilen Kemal Derviş ile karşılaştırılabilir. Derviş, Türkiye'nin Şubat 2001'de yaşadığı büyük ekonomik krizin ardından Başbakan Bülent Ecevit tarafından ekonomik reform programından sorumlu kilit teknokrat olarak atandı. Derviş, Dünya Bankası'nda üst mevkilere ulaşan etkileyici bir kariyere sahipti. Dolayısıyla, ulusötesi finans topluluğunun güvenini almış ve aynı zamanda ülkedeki reform yanlısı koalisyonun desteğine sahipti. Derviş, kuşkusuz 2001 krizi sonrasında Türkiye'nin toparlanma sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

Ancak Özal'ın aksine Derviş, güçlü teknokratik kimliklerini siyasi başarıya dönüştüremedi. Derviş, Özal'ın sahip olduğu geniş kesimlere hitap edecek bir siyasal temelden ve Türk toplumunun daha geniş kesimlerine başarılı bir şekilde hitap etmesini sağlayacak gerekli siyasi altyapıdan yoksundu. Özal deneyiminin aksine, ulusaşırı finansal ağlarla güçlü, organik bağlantıların, aynı zamanda güçlü bir iç siyasi destek temeli olması koşuluyla, neo-liberal küreselleşme döneminde önemli bir siyasi avantaj kaynağı oluşturabileceğidir.

⁶¹³ Bayındırlık Bakanlığı (Başbakanlık Devlet Matbaası, 1948, s:3-4)

⁶¹⁴ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

Özal'ın bir mühendis ve ekonomi özellikleri, geleneksel ve modern, elit ve elit olmayanların yanı sıra ulusal ve uluslararası sınırları aşmasına yardımcı olan geçmişi, onu bir teknokrat olarak önemli bir liderlik rolü oynamaya yöneltti. Liderlik kendi başına ekonomik başarıyı açıklayamaz. Yine de Özal'ın liderliğinin reform sürecinde kayda değer devamlılığın sağlanmasına yardımcı olduğuna şüphe yoktur.

1980'lerin ortalarında Türkiye, IMF ve Dünya Bankası tarafından örnek bir ülke olarak tanıtıldı. Özal dönemi ile ilgili yaptığımız görüşmede Özdemir teknokratların iş başında olduğu dönemlerde genellikle ülkede ilerlemelerin kaydedildiğini şu şekilde anlatmaktadır: “Ülkede Harbiyelilerden ayrı Mülkiyeliler var ama 1950'lerde mühendishane denilen mektebin mezunları önemli görevlere geldiler. Örneğin Devlet Su İşleri müdürü Süleyman Demirel oluyor. Kara yolları ve elektrik işleri kamu bürokrasisinde öne çıkmaya başladı. O görevler zaten liyakat çerçevesinde bu tarz yetkin insanlara göre işlerdi (teknokratlar). Türkiye bu dönemde kalkınma hamlesi de başlattı. Bu kalkınmanın mimarlar doğaldır ki zaten bu görevlerde olan insanlardır. 60'lara gelindiğinde o dönemin parlayan yıldızı Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) olmuştur.

Hikmet Özdemir ile yaptığımız röportajda bahsetmiş olduğu liyakat sistemi için Özal'ın söylediği sözlerde çok önemlidir. “Güçlü devlet, kabiliyetli ve seçkin kimselerden müteşekkil olan devlettir”. “İşin sahibiyseniz (işin ehli olmak) işinizi iyi yaparsınız, iyi yapmazsanız zaten batarsınız... Devlet ne kadar iyi dersiniz, iyi harcamalar yapmıyor, hep çarçur ediyor” sözlerini kullanarak belki de o dönem ki devlet yöneticilerinin işinde yeterince uzman olmayan kişilerden oluştuğunu belirtmiştir ve yine işinde uzman seçkin kimselere olan ihtiyacı vurgulamaya çalışmıştır.⁶¹⁵

Hikmet Özdemir DPT ile ilgili olarak “Devletin ekonomik yönetiminde kuruluşundan itibaren 80'li yıllara kadar çok büyük rol oynamıştır. Diğer yandan Maliye Bakanlığı var, Merkez Bankası var Hazine Bakanlığı var... buralarda zaten mühendis kökenliler çalışmıyordu. Turgut beyin DPT'nin başına gelmesi ile mühendislerin yükselme dönemi de başlıyor. Bu çok net ifade edilebilir. Süleyman

⁶¹⁵ AKTAN, “Özal'ın Değişim Modeli ve Değişime Karşı Direnen Güçlerin Tahlili”, s. 11

Bey'in tek başına Başbakan oluşu ve aynı zamanda Turgut Beyin DPT müsteşarı olması o dönemde çok önemli bir olaydır"⁶¹⁶.

Özdemir sözlerinin devamında “Tekno-bürokratik olanlar yani bize göre mühendis kökenli olanlar ülke işlerine de mühendis kafasıyla bakıyorlardı. Mülkiye geleneği ise o dönem için daha tutucu olmaya başladılar. Daha devletçi, kamu yatırımlarını tercih ediyor ve özel sektöre kuşkuyla bakıyorlardı. Mühendis kökenliler ise varlıklı aileler değillerdi. Daha çok memur çocuklarıydı. Üst sınıf insanlar değillerdi. Bu yüzden kendi meslekleri kafası ile olaylara yaklaşıyorlardı. Ayrı bir ekol geliştirmeye başladılar bu yüzden. O dönemde ne kadar başarılı adam varsa DPT’da geçmişi vardır. DPT kökenliler politikada hayli iyi pozisyonlara geldiler o dönemde” demiştir⁶¹⁷.

⁶¹⁶ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

⁶¹⁷ Hikmet Özdemir ile yapılan görüşme notları, 2019.

SONUÇ

1980 yılından itibaren dünya genelinde yaygınlaşan yeni sağ düşüncesi yani neo-liberalizm ve beraberinde gelişen liberal politikalar Türkiye’de de etkisini göstermiş ve Turgut Özal’ın öncülüğünde yeni sağ odaklı ekonomi politikaları uygulanmaya başlanmıştır.

Aynı dönemde ülkede yaşanan 1980 askeri darbesi ile ülke karanlık bir zamana sürüklenmiş ve 1983 yılına kadar siyasi partilerin faaliyetleri ve tezimizde bahsettiğimiz Demirel, Erbakan gibi isimler siyasetten yasaklanmıştır. Dolayısıyla demokrasi anlamında da halkın sesisinin yükselenmediği ve fikirlerinin hayat bulamadığı kısıtlı bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde Turgut Özal’ın başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı yapması ve yeni sağ politikalarını benimsemesi de aslında Türkiye için bir örnek olmuş ve liberalleşme noktasında yeni dönüşümler yapılmıştır. Nitekim çalışmada vurgulandığı üzere özellikle düşünce ve ifade hürriyetinin sağlanmasının demokratikleşme anlamında önemli etkilerinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özal’ın söylemlerinde ve özellikle Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında da hürriyetçi demokrasi başlığı ile vurgulanan bu düşünce aslında ekonomik anlamda da liberalleşmenin önemli bir adımı olmuştur. Bu bakımdan Özal öncesi dönem ile karşılaştırıldığında Türkiye’de Özal ile başlayan ve ilerleyen demokratikleşme ve bürokratikleşme sürecinde dönüşüm politikaları ülke için büyük kazanımlar getirmiştir. Özal o dönemin bürokrasisini; bireysel özgürlük ve demokrasi ile dönüştürme çabasında olmuştur. Böylece bürokrasiyi halka karşı daha şeffaf hale getirmiştir. Özal kendisinden önce gelen o dönemin kapalı bürokrasisini demokratikleşme ile birlikte tartışmaya açmıştır. Nitekim 1980 askeri darbesinden sonra askeri ve sivil elitler, komünizm tehdidi ve Soğuk Savaş yılları nedeniyle çoğunluk olarak Özal’ı desteklemişlerdir. Böylece Özal, askeri rejim döneminde yönetime katılmış ve 24 Ocak kararlarını uygulamaya başlamıştır.

ANAP ve Özal’ın siyaseti incelendiğinde, ANAP ve Özal’ın kendi partisinde dört siyasi hareketi içerdiğini, kendilerini yeni parti ve yeni siyaset olarak tanımladıklarını görülmektedir. Özal’ın söylemleri ve uygulamaları bize onun popülist ve pragmatist olduğunu göstermektedir. Darbe öncesi siyasetçilere yasak getirilirken,

Özal bu fırsatı kullanarak partisine milliyetçi, siyasal İslamcı ve liberal kadrolarını bir Türk merkez sağ geleneği olarak konuşturmuştur. ANAP, Özal'ın 'Önce ekonomi sonra siyaset' alıntısında olduğu gibi popülizmi politik bir tutum ve uygulama olarak kullanan popülist bir partidir.

Özal döneminde ekonomik ve siyasi reformlar yapılmıştır. Ancak yapılan bu reformların temelinde ülkenin geçmişten gelen enflasyonist baskıdan kurtulabilmesi ve darbe sürecinde yaşanan demokratik ve ekonomik bunalım etkilerinin azaltılması yer almaktadır. Nitekim teknokratların liyakat çerçevesinde bürokraside yer alması da demokrasi ile bağdaşmayan bir açık bırakmamıştır. Bu anlamda kimi kesimler tarafından Özal döneminde neo-liberal politikaların ağırlıklı olarak hissedildiği ifade edilmiştir. Özal'ın kurduğu ANAP ise, topluma iyimserlik ve umut veren ekonomik kalkınma ile ilgili olarak tipik bir merkez sağ partisi olmuştur. Topluma umut vermenin seçimlerde oy verme konusunda her zaman etkili olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Özal'ın karakteri onun dönemini anlamak için önemli bir faktördür. Özal'ın kişiliği ona siyasi arenada büyük bir avantaj sağlamıştı. Bir diğer önemli konu da Özal'ın üç temel özgürlüğü 'düşünce özgürlüğü', 'din özgürlüğü' ve 'girişim özgürlüğü' olarak tanımlamış olmasıydı.

'Düşünce özgürlüğü' incelendiğinde görülmektedir ki Türk Ceza Kanunu'nun (düşünce özgürlüğü ile ilgili) 141, 142 ve 163. maddelerinin kaldırılması önemli bir olumlu uygulama olmuştur. Öte yandan 'terörle mücadele yasası' bazı yazarların tartıştığı gibi sert bir uygulamaydı. Bu yüzden Özal döneminde 'düşünce özgürlüğü' var ya da yok demek tam anlamıyla kolay değildir ve bu açıdan Özal'a tam bir özgürlükçü liberalist denilemez.

Girişim özgürlüğü incelendiğinde ise, bu özgürlüğün Özal döneminde gelişmekte olduğunu söylenilebilir çünkü bu dönemde bir neoliberalizm inşası vardır. Ayrıca, ekonomi ideolojisinin toplumda siyaset yerine egemen hale geldiği de eklenmelidir. Bunu Özal'ın daha çok ekonomiye önem vermesi ve ekonomik liberal politikasıyla açıklamak mümkündür. Bu girişim özgürlüğü ekonomi ideolojisinin bir göstergesidir. Böylece topluma dönüş zihniyeti yayılmıştır. Bu aynı zamanda toplumda büyük bir dönüşümdür. Özal'ın bir başka başarısı da CHP seçmenlerini

(özellikle şehir merkezli CHP seçmenlerini) küreselleşme ve tüketim toplumunun umut ve kazanımlarıyla ANAP'a dahil etmeye ikna etmesidir.

Özal, 1987'de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne kişisel başvuru hakkını imzalamıştır. Bu, siyasi liberalizm açısından Özal'ın en önemli uygulamalarından birisi olmuştur. Öte yandan Özal, 1987'de darbe öncesi siyasetçilere yönelik yasaklama konusunda referanduma gitme kararı almıştır ve bu referandumda hiçbir kampanyayı desteklememiştir. Bu sorunu parlamentoda çözebilme şansı varken bunu yapmamış ve referanduma gitmiştir. Bu bakımdan Özal'ın özellikle demokrasinin gelişiminde önemli bir araç olarak kabul edilen siyasi partilerin ve siyasetçilerin halktan onay alması gerektiğinden hareketle doğrudan demokrasi için önemli bir adım olarak ifade edilmektedir. Diğer yandan demokrasiye ve insan halarına bu kadar önem veren Özal'ın seçimlere gireceği zaman siyasetten yasaklı olan isimlerin tekrar siyasete girebilmesi için oyunu ret vermesi de olumsuz bir durum olarak yorumlanmaktadır.

Özal döneminin ekonomi politikası incelendiğinde Türkiye'de neoliberalizmin inşası görülmektedir. 1960'lardan 1980'e kadar, sanayileşme için ithal ikamesi birikim modeli bulunmaktadır ve bu yıllarda planlama (DPT) etkili olmuştur. Bu modelin amacı ithalata olan bağımlılığı azaltmak ve yerli üretimi artırmaktır. Ancak bunun aksine, bu birikim modeliyle Türkiye'de ithalata dayalı girdilere ihtiyaç duyulması nedeniyle ithalata bağımlılığı arttırmıştır. Her ne kadar bu şekilde bir yöntem izlenmiş olsa da Özal'ın da belirttiği üzere bu hamlelerin yapılması o zaman için gerekli görülmüştür ve aksi halde Türkiye, uluslararası arenada ekonomik rekabetten yoksun bir ülke olarak kalmaya devam edecekti.

Her ne kadar ülke içerisinde daha sonra bazı olumsuz sonuçları olsa ve belirli bir kesimi rahatsız etse dahi 24 Ocak kararlarında uygulanan program sadece bir istikrar programı değil, aynı zamanda bir yapısal uyum programıdır. Bu durum, bu programın ekonomiyi liberal bir ekonomiye dönüştürmek için uzun vadeli bir program olduğu anlamına gelmektedir.

“Anayasayı bir kere delmekten bir şey olmaz diyerek” halkın gözünde olumsuz bir etki yaratan Özal'ın hükümet ile birlikte aldığı 24 Ocak ekonomik programı kapitalist sınıfların lehine olmuştur ve işçi sınıflarına olumsuz yansımıştır. Bu

programın genel amacı ihracatı artırmaktır ancak işçi sınıfı üzerinde baskı oluşmasına neden olmuştur. Bu ise işçi sınıfları ve ücretleri üzerinde bir etkiye neden olmuştur. Ayrıca 1980 askeri darbesi ve 1982 anayasasının ürünü ile işçi sınıfları kazanımlarını kaybetmiştir. Diğer yandan halkın alım gücü düşmüş uzun vadede bu kararların götürüleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Özal'ın gerçekleştirmek istediği siyasi politikaların önemli aşamalarından birisi de aslında hükümet sisteminin değişmesi olduğu ifade edilebilir. Nitekim Özal, Türkiye için başkanlık sisteminin parlamenter sistemden daha uygun bir model olduğunu ifade etmiştir. Aslında Özal'ın başkanlık sistemiyle ilgili ortaya koyduğu veya tartışmaya açtığı herhangi bir metin söz konusu olmadığı için onun fikirlerinden yola çıkarak birtakım çıkarımlarda bulunulabilir. Yapılan araştırmalar ve mülakatlar ile Özal, başkanlık sisteminin ABD temelli bir modele dayanmasını öngördüğü tezine ulaşılmıştır. Bakanların parlamento dışından atandığı, bu şekilde parlamentonun denetiminin daha objektif olacağı yönünde fikirlerini ileri sürmüştür. Nitekim parlamenter sistemde bakanlar, milletvekilleri içinden seçildiği için denetimin sağlıklı olmayacağını ifade etmiş; Başkanlık sisteminde tamamen bir kuvvetler ayrılığı olacağını savunmuştur. ABD'de buna "check and balance" dendiğini ve kuvvetler ayrılığı ile bir kontrol ve denge mekanizmasının sağlandığını ifade etmiştir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus ise Özal'ın merkezi yönetim yerine bu sistem ile mahalli ve yerel yönetimi destekleyecek yapıyı oluşturuyor olmasıdır. Söz konusu sistem eyalet sistemine benzer olup ülkemiz siyasi yapısı, geçmişi ve kültürel yapısı mevcudiyeti ile çok uygun olmadığı o dönem ki siyasiler ve birçok araştırmacı tarafından da belirtilmiş ve başkanlık sistemi eleştirilmiştir.

Özal'ın başkanlık sistemi konusundaki bu tavrının bir örneği de kendisinin Cumhurbaşkanı olmasından sonra parti genel başkanlığını bırakması olarak gösterilebilir. Nitekim bir dönem YÖK üyeliği de yapmış olan İhsal Sezal'a göre Özal'ın Cumhurbaşkanı olduktan sonra bir liste yayınlanarak, listede yer alan kişilerin ANAP Genel Başkanı olabileceğini ifade ederek, partinin güçlü bir yapısının olduğunu altını çizmiştir. Bu bakımdan Türkiye'de 2018 yılından itibaren uygulamaya giren Cumhurbaşkanlığı Sisteminin de Özal'ın istediği Başkanlık sisteminden farklılıkları olsa dahi bu temel üzerine kurulduğu ifade edilebilir. Bakanların meclis dışından Cumhurbaşkanı tarafından atanması da bunun bir örneğini

göstermektedir. Dolayısıyla Özal'ın da ifade ettiği üzere meclisin hükümeti objektif olarak denetlemesi de söz konusu olabilecektir. Nitekim söz konusu durum T.C. Anayasasının «Türkiye Büyük Millet Meclisinin bilgi edinme ve denetim yolları» başlıklı 98.maddesinde düzenlenmiştir.

Özal dönemini anlamak için bir diğer önemli konu liberalizm kavramıdır. Liberalizm kapitalizmde yeni bir dönemdir ve finansallaşma özelliği önemlidir. Ayrıca liberalizm sadece ekonomik konularla ilgili değildir, sağlık, eğitim ve benzeri her şeyde kendi kültürünü (farklı toplum türü) oluşturmaktadır. Bu nedenle, gündelik hayatın liberalleşmesi gerçeği söz konusudur.

Ayrıca liberalizmin sınıf temelli siyasete son verme argümanı bulunmaktadır. Bu tür siyaseti o dönem ANAP ve Özal kullanmış ve buna yeni siyaset denilmiştir. Bu noktada ise eleştirisel nokta halkçılığın deforme edilmesi olmuştur. Söz konusu sınıf temelli siyasete son verme projesi Cumhuriyetin kurulduğu andan itibaren tek tip ve bütünlük toplum oluşturma ile var olmuştur. Fakat Özal'ın özellikle bazı kesimlere daha çok bireysel özerkliği vurgulama ve vatandaş haklarını garantiye almak istemesi ile bu proje gerçekleştirilememiştir ve halkçılık ilkesinin deforme edildiğine dair eleştiriler olmuştur.

Özal döneminin ekonomisiyle ilgili bir diğer önemli konu da finansal kurtuluş sürecidir. Bu, daha önce de bahsettiğimiz gibi liberalizmin bir göstergesi olsa da ekonomik liberalizm ile açıklamak daha doğru olacaktır. Bu finansal kurtuluş dönemi 24 Ocak kararları ile başlamış daha sonra 1989 ile 1993 arasında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu süreç sıcak para spekülasyonları riski nedeniyle 1994 krizinin yaşanmasına neden olmuştur. 1987 yılı itibariyle alt yapı yatırımları yavaşlamış, sabit gelirli kesimin kazancı düşmüş, enflasyon yükselmiş, tüketimin özendirilmesi ile üretim yavaşlamış ve yolsuzluğun arttığına dair iddialar ortaya konulmuştur.

Çalışmada elde edilen diğer bir bulgu ise Özal'ın liberal kararlar alması ve pek çok açıdan özgürlükleri savunmuş olmasıdır. Bazı kararlarda ve politikadaki duruşu onun aynı zamanda pragmatik davrandığını göstermektedir. Özal liberal düşünceye daha çok ekonomi, din ve düşünce özgürlüğü açısından bakmaktadır.

Araştırma kapsamında elde edilen bilgiler ışığında Özal'ın, dünyanın ve özellikle Türkiye'nin bir siyasal dönüşüm geçirdiği kriz yıllarında iktidara ve siyasal arenaya bir teknokrat olarak çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Teknokrasi yönetimleri genellikle bir ülkenin kriz zamanlarında ortaya çıkmaktadır. Özellikle geçiş zamanlarında teknokratlar ve teknokrasi yönetimleri daha çok anlam kazanmaktadır. Bu zamanlarda yönetim görevinde bulunan teknokratlar için canlı ve renkli örnekler ülkemiz içinde bulunmaktadır. Bu çalışmada da bahsetmiş olunduğu üzere Özal dönemi ülkemiz için tek teknokrat yönemi olmamıştır. Kendisinden önce bazı benzerlikler ve farklılıklar ile Nihat Erim örneği bulunmaktadır. Aynı bir örnekte Atilla Karaosmanoğlu olmuştur. Atilla Karaosmanoğlu Harvard ve Newyork Üniversitelerinde öğretim üyeliği yapmış, OECD'de kıdemli Bilim ve Teknoloji Planlama Müşavirliği görevinde bulunmuş ve dünya bankasında başkan yardımcılığı görevine kadar ulaşmıştır. Kendiside Nihat Erim döneminde başbakan yardımcılığı görevine gelmiş fakat çalışma süresi diğer örneklerimize kıyasla çok uzun olmamıştır. Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgulara göre Özal'ın bir teknokrat olduğu ve dönemin iktidarının bu teknokrasi sistemine göre yönetildiği görülmektedir. Özellikle soğuk savaşın sona ermesi ile birlikte daha da öne çıkan uzmanlaşmış kadroların yönetimlere gelmesi Türkiye özelinde de göze çarpan unsurlardandır.

Nitekim, bu tezin diğer tezlere oranla önemli diğer bir ayırt edici özelliği teknokrasi ile bürokrasinin bir arada var olabileceğinin belirtilmesidir. Teknokrasinin uzmanların önemli kararlarda rol aldığı bir siyasi sistem olmasından hareketle Özal ve ekibinin birer teknokrat ve demokrasi yanlısı olduğu ifade edilebilir. Nitekim çağdaş demokrasilerde çok partili bir siyasi yapılanmanın varlığı ve serbest seçimler ile halkın kendi temsilcilerini seçmesi söz konusu ise bu temsilcilerin teknokrat olması demokrasi açısından bir zorluk çıkarmamalıdır. Özellikle teknokrasi ile akıl yürütme daha ön planda yer almakta ve partizan siyaset anlayışı reddedilmektedir. Bu da teknokrasinin demokrasi ile olan yakın ilişkisinin bir örneği olmaktadır. Nitekim Özal'ın eğitim geçmişi ve bürokratik yaşantısı göz önüne alındığında, özellikle DPT müsteşarlığı yaptığı dönemden itibaren liberal ekonomik söylemler üzerine politikalar üretmesi ve bu politikaların temeline liberal demokrasi kavramını yerleştirmesi, onun teknokratik bir demokrasi modelinin öncüsü olduğunun da göstergesi olarak ifade

edilebilir. Bu bakımdan demokrasinin konunun uzmanı ve işin ehli teknokratlar öncülüğünde geliştirilmesinin demokrasi ile bağdaşmayan bir yönünün bulunmadığı da söylenebilecektir. Dolayısıyla Özal döneminde gerçekleştirilen değişim ve dönüşüm politikalarının bu temelden hareketle Türkiye'ye yeni bir bakış açısı ve dinamizm getirdiği ifade edilebilir.

Her kriz dönemi yönetimini teknokrasi yönetimi olarak adlandırmamak da gerekir. Dönem özellikleri ve yönetimin kökeni dikkate alınmalıdır. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk dönemi de bir kriz dönemi yönetimi idi. Çok zor şartlar altında yükü omuzlarına almış bir Atatürk ülkeyi yüksek liderlik kabiliyeti, zekâsı ve öngörülerini ile kurtarmıştır. Birçok alanda reform gerçekleştirmiş, sonraki dönemlerin örnek alacağı birçok politikayı da hayata sokmuştur. Devrimci olarak adlandırılması da bu sebeptendir. Fakat kendisini teknokrat olarak adlandırmak ya da başka bir kalıba sokmak konumuz için çok doğru olmamak ile birlikte ileride başka araştırma konusu oluşturabilecek niteliktedir. Mustafa Kemal Atatürk askeri ve siyasi bir deha olarak kendisinden sonra gelen çoğu siyasi ve teknokratın örnek aldığı, özendiği ve yolundan gittiği bir lider olarak günümüzde fikirleri ve politikaları devam ettirilmektedir.

Her dönemin ve her liderin kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bir lideri diğeri ile kıyaslamak bulundukları döneme göre değerlendirildiğinde çok kolay olmamaktadır. Tıpkı Özal gibi Erim hükümetinde Karaosmanoğlu, seçimi ve hükümet kurmadaki tavrı gibi liyakate ve iş konusundaki özelliklere dikkat etmiştir. Devletçi kesimden gelen yönetimler ile özel alandan gelen liderlerin yönetimleri elbetteki birbirlerinden farklılık göstermektedir. Kökeni siyaset olmayan liderlerin de yönetimde gösterdikleri tavırlar ve düşünceleri farklılık göstermektedir. Bu tür ara geçiş dönemlerinde yönetimler kendi siyasi, kültürel ve dini özelliklerini de devlet yönetimine katabilmektedirler. Özal'ın dört siyasi görüşü birleştirmesi, eşi ile elele pozlar vermesi, şort ile askeri denetime katılması, denizde yüzerken pozlar ve röportajlar vermesi ve yine bazı siyasi gaflarında bunun örnekleri olmuştur. Bu bazen devletler için olumlu yönde değişime sebep olabilirken bazende devletleri bulundukları kriz döneminde daha da derin krizlere sokabilmektedir.

Özal'ın Türk siyasal hayatında önemli bir kişilik olarak göreve gelmesi ve uyguladığı politikaların ülke genelinde önemli gelişmeler sergilemesi aslında 1980 askeri darbesinden sonra yaşanan ekonomik ve toplumsal bunalımın bir neticesi olmuştur. Özellikle darbe önce yaşanan siyasi olaylar ve darbe sonrası yaşanan baskıcı tutum neticesinde halkın demokrasiye olan özlemi artmış ve 1983 yılında yapılan serbest seçimler ile birlikte bu özlem uygulamada yerini almıştır. Nitekim başbakan olarak seçilen Özal döneminde AB'ye tam üyelik başvurusunun yapılması da bu değişim ve dönüşüm politikalarının bir yansımasıdır. Yine, liberal ekonomi söylemlerinin ve yapılan reformların Özal öncesi dönemden çok farklı ve ilerici olduğu da ortadadır. Özal dönemine kadar ekonomide bu denli bir gelişme gösterilmemiş ve 1980 darbesine sebep olan sağ-sol ayrışması da toplumda bir bölünmeye yol açmıştır. Ancak Özal'ın iktidara gelmesinden itibaren benimsemiş ve uygulamış olduğu demokratik reformlar ve liberal ekonomik atılımlar ülkenin yeniden toparlanarak uluslararası arenada rekabetçi bir yapıya kavuşmasını da sağlamıştır. Bu nedenle Özal'ın siyasi görüşleri çerçevesinde şekillenen iç ve dış politikalar Türkiye'nin gelişimi açısından önemli dönüşümlere de sahne olmuştur.

Özal döneminde gerçekleşen değişim ve dönüşüm politikalarının sadece ekonomi merkezli algılanmaması gerektiğinin ortaya konulması da önemlidir. Özal'ın izlemiş olduğu politikaların temelinde neo-liberal ekonomik söylemler yer alsa da kendisi bireysel hayatında muhafazakâr siyasi hayatında ise demokrat bir lider olmuştur. Özellikle sürekli ifade etmiş olduğu “din ve vicdan hürriyeti” söylemi ile Özal, bireysel hakların önemine vurgu yapmış ve çağdaş bir devlet olabilmek için bireysel özgürlüklerin korunması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun bir diğer önemli etkisi Özal döneminde toplumsal farklılıkların ortadan kaldırılmasına yönelik yapmış olduğu atılımlar ve yine dış politikada olumlu ilişkilerin geliştirilmesine yönelik politikalar izlemesi olmuştur.

Bu tez çalışmasında Özal'ın bireysel hayatında ve aile yapısında özellikle muhafazakâr bir yapıya sahip olduğu belirtilerek, siyasi ve ekonomik anlamda liberal yaklaşımlara daha yakın olduğu ortaya konulmuştur. Örneğin muhafazakâr yapı, değişim ve gelişimi liberal düşünce sistemine göre daha yavaş bir şekilde ve kademeli olarak kabul ederken Özal, muhafazakâr bir kimliğe sahip olmasına karşın değişimin kaçınılmaz olduğuna, dünyanın hızla bu değişimi yaşarken ülke olarak bizim daha çok

değişmeye mecbur olduğumuza, aksi durumda statükoyu muhafaza ettiğimiz sürece hedeflediğimiz muasır medeniyete ulaşmayacağımıza inanarak bu düşünce sisteminde de pragmatist davranmıştır. Özal değişimin bu anlamda doğal, gerekli ve hatta zorunlu olduğunu düşünmüştür.

Turgut Özal yönetimi bulunduğu kriz ortamından başardıkları ve başaramadıkları ile çıkmayı bilmiştir. Birçoğu için gerçekleştirdiği politikalar ülkenin ekonomisinin ve siyasi gelişmesinin göstergesi olmuştur. Yapılan röportajlar, okuma ve çalışmalarda onun açık bir şekilde teknokrat olduğunu ortaya koymaktadır.

Özal'ın hızlı karar alma ve uygulama noktasında reformist olduğunu söyleyebiliriz. DPT çalışma yıllarındaki çalışma arkadaşlarından ve ANAP kuruluşunda yer alan çalışma arkadaşlarının yine kendisi gibi teknokrat olması ile onun liyakate önem veren ve popülist bir lider olduğu belirtilebilir.

Bu çalışmanın amacı kapsamında temel kaynaklara, YÖK tez arşivine, siyasi kaynaklara ve TBMM tutanaklarına ulaşılmış diğer yandan ise Turgut Özal'ın danışmanlığını yapmış olan Hikmet Özdemir ve Bülent Akarcalı ile mülakat gerçekleştirilerek Türkiye'nin 1980 sonrası demokratikleşme sürecinde Türk siyasal hayatında bir teknokrat olarak Turgut Özal incelemesi yapılmıştır. Bu amaçla ülkenin siyasi ve ekonomik gelişmesine etki eden faktörler, uluslararası gelişmeler ve iç dinamikler ele alınmıştır. Bu parametrelere Özal'ın politikalarının nasıl etki ettiği incelenmiştir. Birinci aşamada, 1980 sonrası döneme tarihsel süreçte hangi olayların şekil verdiği araştırılmış, siyasi ve ekonomik dönemsel olaylar ele alınmıştır. İkinci aşamada ise, bu dönem içerisinde teknokrat olarak Özal'ın göreve geldikten sonra hangi politikaları ele aldığı ve uygulamaya çalıştığı, siyaset bilimi çerçevesinde hangi sınırlarda bulunduğu ile birlikte neleri başardığı ve başaramadığı çalışılmıştır. Bu veriler ile Özal dönemi sonrası hükümetlere ve günümüz yönetimine ne şekilde etki ettiği araştırılmıştır.

Bu tez çalışması ile birlikte 1980'lerden itibaren Türk toplumunun yaşadığı genel dönüşümün Özal'ın mirası olduğu sonucuna varılmıştır. 2002 yılında, irticai faaliyetler nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Refah Partisi'nden ayrılan reformist politikacılar tarafından kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Özal'ın temel politikalarını ve ideolojisini benimsediği görülmektedir. Özal'ın

demokratikleşme ve dönüşüm politikaları önce Refah Partisi hükümeti ile daha sonra ise AK Parti tarafından benimsenmiş ve bu miras daha ileriye taşınmaya çalışılmıştır.

Partisinin başından ayrılarak Cumhurbaşkanı olması ile birlikte Partisinin icra yeteneklerinin sınırlanması ve nihayet iktidarı kaybetmesi, Özal tecrübesi olarak adlandırılacaktır. Günümüz Başkanlık sistemi adı altında, Parti Başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığı birleştiren, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi kurgusu da bu dönemin derin tecrübe ve izlerini taşımaktadır. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olduğu için Partisinin iktidarı kaybettiğine ilişkin yapmış olduğu kehanet, siyasi parti başkanları için Türkiye Özelinde cumhurbaşkanlığına sıçramanın partinin erimesi, iktidarı kaybetmesi biçiminde “Özal'ın Siyasi Kehanet” i halini almıştır. Özal tarafından yapılan bu tespit ve yaşananlar onun haklılığı yönünde biçimlenmiştir. Sonuç olarak bu durumun izleri günümüze de yansımıştır diyebiliriz. Parlamenter sistemden daha uzak daha çok Başkanlık sistemi üzerinde yapılanan Türk siyasal sistemi, Türkiye’de demokrasi ve siyaset geleneğine ilişkin yapılacak tartışmalarda “Özal'ın Kehaneti” siyasi parti liderlerinin “ikilemi” olmuş, Türk demokrasi ve siyaset geleneğinde oldukça özgün izler bırakmıştır.

Bu çalışma ile Özal'ın siyasi ve bireysel kişiliği tespit edilerek öncelikle onun bir teknokrat olduğu ortaya konulmuştur. Ardından Özal'ın uyguladığı reformlar ve kalkınma hareketleri ile ülkenin siyasi ve ekonomik kalkınmasında etkili olduğu tespit edilmiştir. Tez, Özal'ın 1980 sonrası Türkiye'sinin bürokrasisini değiştirdiği, darbe dönemine nazaran bürokrasiyi şeffaflaştırarak halka daha açık hale getirdiğini, darbe sonrası ülkede özellikle neoliberalizm politikaları ile büyük bir dönüşüme girildiği ve reformlar uygulandığı, bu gelişmelerin daha sonraki yönetimler tarafından da örnek alınarak uygulanmaya devam edildiği hipotezini ortaya koymaktadır.

Kendisinin gerçekleştirdiği politikalar ve gerçekleştirmek istedikleri sonraki hükümetler içinde yol gösterici olmuş, hataları ise sakınılacak politikalar haline gelmiştir. Günümüzde teknokrasi yönetiminin tartışıldığı noktalarda, konunun çeşitli kolları ile daha derin araştırılması, günümüz Türkiye'si'ne olumlu ve olumsuz yansımaları ile karşılaştırmaları ilerleyen akademik çalışmalar için ayrı birer tez ve tartışma konusunu oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, Eren, "Türkiye’de Uygulanan %10 Genel Seçim Barajının Serbest Seçim Hakkını İhlal Sorunu.", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi** 16.2 (2008): 63-110.
- Acar, Feride, "Turgut Özal." Çev: Zuhal Bilgin), M. Heper, S. Sayarı (Editoryal), Türkiye’de Liderler ve Demokrasi, **Kitap Yayınevi**, İstanbul (2008).
- Ağartan, Kaan, Privatization And Limits To Economic Liberalization İn Turkey: Erdemir Case Study. **Proquest**, 2009.
- Ahmad, Feroz, The Making Of Modern Turkey. Vol. 264. **London: Routledge**, 1993.
- Aimer, Nagmi, 1990-2016 Yılları Arasında Petrol Fiyatlarındaki Değişimlerin Libya’nın Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkileri: Bir Ardl Sınır Testi Yaklaşımı. Kastamonu Üniversitesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2019.
- Akarcalı, Bülent ile Yapılan Röportaj Notları. 2019.
- Akçay, Ekrem Yaşar, "Turgut Özal Dönemi Türkiye-Topluluk İlişkileri." **The Turkish Yearbook Of International Relations** 47 (2016): 45-58.
- Akçay, Ekrem Yaşar, "Turgut Özal Dönemi Türkiye-Birlik İlişkileri: Batıcılık Mı? Ulusal Çıkar Mı?" Turgut Özal (2016): 76.
- Akdoğan, Yalçın, Ak Parti Ve Muhafazakâr Demokrasi. Vol. 13. **Alfa**, 2004, S.45.
- Akdoğan, Argun, “Piyasa kültürünün yaygınlaştırılmasında Özal’ın söyleminin işlevi." **Toplum ve Demokrasi Dergisi** 4.8 (2014): 1-18.
- Akın, Rıdvan, Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı, 1923-2007. No. 1703. **Türkiye İş Bankası**, 2009.
- Akıncı, Abdulvahap, "Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler ve E-Muhtıra." **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 15.2 (2013): 39-58.
- Akyol, Taha, "'Böyle Giderse Anap Biter'." **Milliyet Gazetesi**, 1992.
- Almond, Gabriel A., "Political development: analytical and normative perspectives", **Comparative Political Studies** 1.4 (1969): 447-469.
- Almond, Gabriel, **Political development: essays in heuristic theory**, Little, Brown, 1970, s. 45.

- Alpagu, Hasan, "24 Ocak Kararları ve Turgut Özal Döneminin Yansımaları." **International Turgut Özal Symposium** 3 March 2016, Ankara, Turkey.
- Amadae, Sonja Michelle, Rationalizing capitalist democracy: The cold war origins of rational choice liberalism, **University of Chicago Press**, 2003.
- Arslan, D. Ali, "12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrası Türkiye'nin Siyasi Yapısı", **Akademik Bakis** 11 (2007):1-29.
- Arslan, D. Ali, "Eşitsizliğin Teorik Temelleri: Elit Teorisi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (2003): 115-135.
- Ataman, Muhittin, "Özal Leadership And Restructuring Of Turkish Ethnic Policy İn The 1980s." **Middle Eastern Studies** 38.4 (2002): 123-142.
- Ataman, Muhittin, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış." **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi** 2 (2003): 49-64.
- Atar, Yavuz, "Demokratik sistemde sivil toplumun fonksiyonu ve sivil toplum-devlet düalizmi", **Yeni Türkiye Dergisi Sivil Toplum Özel Sayısı**, 18 (1997): 98-105.
- Atli, Altay, "Business Associations And Turkey's Foreign Economic Policy: From The 'Özal Model'to The Akp Period." **Boğaziçi Journal Review Of Social, Economic And Administrative Studies** 25.2 (2011): 171-188.
- Auer, Stefan, **Liberal Nationalism in Central Europe**, Routledge, 2004, s. 342.
- Avcı, Yunus Emre. "Milli İrade, Özal ve Demokratikleşme." **Turgut Özal** (2016): 277.
- Ayata, Ayşe Güneş, "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Ortanın Solu Hareketi.", Ankara **Üniversitesi SBF Dergisi** 50.03 (1995).
- Ayaz, M.Fatih, "Turgut Özal Dönemđ Eğđtđm Poldtdkaları Ve Günümüze Yansımaları", **Akademik Bakış Dergisi**, (2015), s.325-338.
- Aybey, Ali, "Turkey And The European Union Relations: A Historical Assessment", **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi** 4.1 (2004): 19-38.
- Ayhan, Emrah, Muhsin Tan ve Mahmut Baydaş, "Neo-Liberal Globalization And Turkey." **The Journal Of Macrotrends İn Social Science** 2.1 (2016): 62-76.

- Aysel, Yunus Emre, Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasının Siyasal Liberalizm Açısından Analizi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2016.
- Bacık, Gokhan ve Sammas Salur, "Coups-Proofing In Turkey." **European Journal Of Economic And Political Studies** 3.2 (2010): 163-188.
- Bahçıvan, Fatih, "27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalelerinin Türk Politik Hayatına Etkisi, Kırıkkale üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2005.
- Balcı, Ali ve Elif Güleler, "Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı.", **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought**, 15.55 (2018).
- Barlas, Mehmet, Turgut **Özal'in Anıları**, İstanbul: *Birey*, 2001, s. 144.
- Barker, Derek WM., **Tragedy and citizenship: conflict, reconciliation, and democracy from Haemon to Hegel**, SUNY Press, 2008.
- Barry, Norman, **On classical liberalism and libertarianism**, Springer, 1987.
- Başbakanlık Devlet Matbaası, (Bayındırlık Bakanlığı), 1948, s:3-4
- Başkaya, Fikret. "Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına." **Maki Basın Yayın**, Ankara, 2004.
- Baysal, Kubilay, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Petrol Analizi." **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 35.1-4 (2012).
- Beckert, Jens ve Milan Zafirovski, **International encyclopedia of economic sociology**, Routledge, 2013.
- Beetham, David, "The quality of democracy: Freedom as the foundation", **Journal of Democracy**, 15.4 (2004): 61-75.
- Beetham, David, **Demokrasi ve insan hakları, (Çeviren: Bilal Canatan)**, Ankara: Liberte Yayınları (2006).
- Belek, Erşen, Umut Yazar ve Ayşe Gökçen, Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (Cedaw) ve Denetim Mekanizması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2010.

- Belhan, Şeyda, *Anavatan Partisi'nin kuruluşu ve iktidara gelişi. Yüksek Lisan Tezi, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü*, 2005, s. 64.
- Bell, Daniel, "The Social Framework Of The Information Society." **The Microelectronics Revolution** 545 (1980).
- Bellamy, Richard, **Liberalism and pluralism: Towards a politics of compromise**, Routledge, 2002.
- Berman, Larry, Bruce Allen Murphy, Oliver H. Woshinsky, **Approaching democracy**, Prentice Hall, 1996.
- Bilgin, Mehmet Hüseyin, "Döviz Kuru İşsizlik İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme." **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 8 (2004): 80-94.
- Birand, Mehmet Ali ve Soner Yalçın, **The Özal: bir davanın öyküsü**, Doğan Kitapçılık, 2001, s. 35.
- Birsel, Haktan, Demet Bayraktar ve Elif Girgin, "Günümüzde Yaşanan Gelişmeler Işığında Turgut Özal'ın İç ve Dış Politikasında Kürt Sorunu." **Turgut Özal** (2016): 124.
- Bobbio, Norberto, **Liberalism and democracy**, Vol. 4. Verso, 2005.
- Bodenheimer, Susanne, "Dependency and imperialism: the roots of Latin American underdevelopment", **Politics & Society**, 1.3 (1971): 327-357.
- Boettke, Peter J. ve Peter T. Leeson, "Liberalism, socialism, and robust political economy", **Journal of Markets and Morality**, 7.1 (2004): 99-111.
- Boğa, Cennet Ceyda, "Turgut Özal ve Türk Demokrasi Hayatına Katkıları." **Turgut Özal** (2016): 52.
- Bourdieu, Pierre, "The Politics Of Globalization." **Open Democracy** 20 (2002).
- Bozkurt, Veysel, "Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal." *Edt. İhsan Sezal, İhsan Dağı, Kim Bu Özal: Siyaset, İkfisat, Zihniyet, Boyut Yayın, İstanbul* (2001): 171-196.
- Bresser-Pereira, Luiz Carlos, "Reflecting On New Developmentalism And Classical Developmentalism." **Review Of Keynesian Economics** 4.3 (2016): 331-352.
- Bresser-Pereira, Luiz Carlos, José Luis Oreiro ve Nelson Marconi. *Developmental Macroeconomics: New Developmentalism As A Growth Strategy. Routledge*, 2014.

- Breuer, Stefan, "**The concept of democracy in Weber's political sociology**", **Max Weber, democracy and modernization**, Palgrave Macmillan, London, 1998, s. 1-13.
- Buchanan, Allen E., **Marx and justice: The radical critique of liberalism**, London: Methuen, 1982.
- Buchanan, James M, "The Soul Of Classical Liberalism", **Independent Review-Oakland**, 5.1 (2000): 111-120.
- Buğra, Ayşe, Devlet Ve İşadamları. **İletişim Yayınları**, 2017.
- Bulut, Sedef, "27 Mayıs 1960'tan Günümüze Paylaşılmalı Demokrat Parti Mirası." **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi** 2009.19 (2009): 73-90.
- Campbell, Craig ve Geoffrey Sherington, "Australian liberalism, the middle class and public education from Henry Parkes to John Howard:Essays in honour of Professor Emeritus Richard Edward Aldrich." **Education research and perspectives**, 31.2 (2004): 59.
- Candar, Cengiz, "Turgut Özal Twenty Years After: The Man And The Politician." **Insight Turkey** 15.2 (2013): 27.
- Casals, Neus Torbisco, **Group rights as human rights, a liberal approach to multiculturalism**, Springer.2007, s. 111.
- Cem, İsmail. Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi. Vol. 11. **Cem Yayınevi**, 1970.
- Chan, Sylvia, **Liberalism, democracy and development**, Cambridge University Press, 2002.
- Chambers, Samuel A. ve Terrell Carver, **Connolly: Democracy, pluralism and political theory. Vol. 1**, Routledge, 2007.
- Cizre-Sakallıoğlu, Umit, ve Menderes Cinar, "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, And Politics In The Light Of The February 28 Process." **The South Atlantic Quarterly** 102.2 (2003): 309-332.
- Marshall Cohen, "Liberalism and disobedience." **Philosophy & Public Affairs** (1972): 283-314. İlave edildi.
- Cohen, Jean ve Andrew Arato, "Politics and the Reconstruction of the Concept of Civil Society", **Cultural-political interventions in the unfinished project of enlightenment**, (1992): 121-142.

- Conway, David ve Atilla Yayla, "Klasik Liberalizm", **Liberal Düşünce Dergisi**, 64 (2011): 85-90.
- Conway, David, **Classical liberalism: The unvanquished ideal**, Springer, 1995, s. 87.
- Coşkun, Mustafa Kemal, **Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler**, Dipnot
- Cunningham, Stuart, "Joseph A. Schumpeter, Capitalism, socialism, and democracy", **International Journal of Cultural Policy**, 16.1 (2010): 20-22.
- Cutright, Phillips, "National political development: Measurement and analysis.", **Comparative Government**. Palgrave, London, 1969. 29-41.
- Çaha, Ömer, **Sivil toplum, aydınlar ve demokrasi**, İz Yayıncılık, 1999, s. 29
- Çakır, Başak, "1982 Anayasası ile Başlayıp 1987 Referandumuna Kadar Giden Siyasi Yasaklar Süreci." **Hıst 200-5** (2018-2019 Spring); 5 (2019).
- Çakmak, Umut, "Para Krizi Modellerine İlişkin Bir Değerlendirme." **Ekonomik Yaklaşım** 18.62 (2007): 1-31.
- Çavuşoğlu, Hüseyin, "Süleyman Demirel'in Siyasal Hayatı ve Kişisel Özellikleri." **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 21.3 (2016).
- Çavuşoğlu, Hüseyin "Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin Karşılaştırmalı Analizi." **Gaziantep University Journal of Social Sciences** 9.1 (2010).
- Çetin, Halis, "Liberalizmin tarihsel kökenleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 3.1 (2002): 79-96.
- Çokgezen, Murat. "Özelleştirme: Sonuçlar ve Tartışmalar." **Piyasa**, (2005): 15-16.
- Çölaşan, Emin, 12 Eylül: Özal Ekonomisinin Perde Arkası. **İstanbul: Milliyet Yayınları**, 1984.
- Daban, Cihan, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası", **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi** 17.33 (2017): 77-96.
- Dahl, Robert A. "Further Reflections On «The Elitist Theory Of Democracy»." **Power: Critical Concepts/Ed. By J. Scott** 3 (1994): 285-299.
- Dahl, A. Robert, Ian Shapiro, ve José Antônio Cheibub, **The democracy sourcebook**, Mit Press, 2003

- Dahl, A. Robert, **On democracy**, Yale university press, 2008, s. 58.
- Dahrendorf, Ralf, **Demokrasinin Bunalımları Antonio Polito ile Bir Söyleşi**, İthaki Yayınları, 2015, ss. 123-128
- Dahrendorf, Ralf, "Liberalism." **The Invisible Hand. Palgrave Macmillan**, London, 1989. 183-187.
- Demir, Fatma, Türkiye'de İslamcılık Söylemi Millî Görüş'ten Ak Parti'ye, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2012.
- Demir, Ömer ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 3. bs. 1997, s. 114.
- Demirel, Tanel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika. Vol. 162. **İletişim Yayınları**, 2004.
- Demirel, Tanel, "Turgut Özal: Reformcu Bir Siyasetçi Hakkında Bazı Notlar." **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought** 15.55 (2018).
- Dinç, Nazife, Türkiye'de 24 Ocak 1980 Kararları ile Uygulanan İhracat Politikası. Anadolu Üniversitesi, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1985.
- Doğan, Âdem, "Demokrasi ve ekonomik gelişme", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 25 (2005): 1-19.
- Doğan, Fatma Betül, "Turgut Özal Dönemi Ekonomik Liberalleşme." Turgut Özal (2016): 112.
- Doğançay, Muharrem, "Neoliberal Kuram Bağlamında Turgut Özal ve 24 Ocak Kararları." **International Turgut Özal Symposium** 3 March 2016, Ankara, Turkey.
- Dokuyan, Sabit ve Ruken Narbahçe, "Bülent Ulusu Hükümeti Döneminde Türk Dış Politikası (1980-1983)", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi** 7.4 (2018): 2899-2925.
- Doyle, Michael W, "Liberalism and world politics.", **American political science review**, 80.4 (1986): 1151-1169.
- Döngör, İbrahim Uğur, Turgut Özal İktidarı'nda Türkiye'de Yaşanan Toplumsal ve Siyasal Değişim/Social And Political Changes İn Turkey During Turgut Ozal's Government, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yüksek Lisans Tezi**, Adana, 2019.

- Duman, M. Zeki, Türkiye'de Liberal-Muhafazakâr Siyaset ve Turgut Özal. Vol. 34. **Kadim Yayınları**, 2010.
- Duman, M. Zeki, "Turgut Özal'ın Politikalarında Ekonomik Rasyonalizm", **Sosyoloji Dergisi**, 2011, 23: 105-123.
- Duman, Doğan, Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık. Vol. 1. **Dokuz Eylül Yayınları**, 1997.
- Dunleavy, Patrick, **Theories of the state: The politics of liberal democracy**, Macmillan International Higher Education, 1987.
- Durna, Tezcan ve Ayşe İnal. "12 Eylül, Medya ve Demokratikleşme Sorunu." *Mülkiye Dergisi* 34.268 (2010): 123-145.
- Duverger, Maurice. "Batı'nın İki Yüzü." **Doğan Yayınevi**, 1977
- Dworkin, Ronald, "**Liberal community.**" **Sexual Orientation and Rights**, Routledge, 2017. 133-158.
- Easton, David, "Theoretical approaches to political support", **Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique**, 9.3 (1976): 431-448.
- Easton, David, John G. Gunnell ve Michael B. Stein, **Regime and discipline: democracy and the development of political science**, University of Michigan Press, 1995, s. 15.
- Erdoğan, Mustafa. Anayasal Demokrasi. Vol. 7. **Siyasal Kitabevi**, 2003.
- Erdoğan, Mustafa, "1982 Anayasasında Din Özgürlüğü." **Liberal Düşünce** 18 (2000): 109-117.
- Erhan, Çağrı ve Tuğrul Arat. "AET" İle İlişkiler." B. Oran (Edt.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Olaylar, Yorumlar** 1 (2008): 1919-1980.
- Ergin, Didem, "Demokrasinin değişen yüzü ve yeni planlama yaklaşımı", **PİVOLKA**, 2.6 (2003): 4-9.
- Erim, Nihat: Durum iki ayda normale dönecektir, Cumhuriyet Gazetesi, 30 Mayıs 1971 Tarihli Basımı ilave edildi.
- Erim, Nihat, "12 Mart Anıları", **Yapı Kredi Yayınları** (2007): S.177

- Ermeydan, Burcu, "Dönüşümcü Liderler Olarak Turgut Özal ve Deng Xiaoping: Farklı Koşullarda Ekonomiye Dönüştürmek." *Turgut Özal* 40 (2016).
- Ertosun, Erkan, "Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik "Zeytin Dalı" Diplomasisi Örneği." **Bilge Strateji** 8.15 (2016): 33-57.
- Eryılmaz, Bilal, **Kamu Yönetimi-Düşünceler, Yapılar, Fonksiyonlar, Politikalar**, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 9. Baskı, Umuttepe Yayınları, İstanbul, 2016.
- Eştürk, Özlem, "Türkiye'de Liberalizm: 1983-1989 Turgut Özal Dönemi Örneği." Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Hatay (2006).
- Barber, Benjamin, **Strong democracy: Participatory politics for a new age**, Univ of California Press, 2003., s. 35.
- Ege, Ragip ve Herrade Igersheim, "Rawls with Hegel: The concept of 'Liberalism of freedom'", **The European journal of the history of economic thought**, 15.1 (2008): 25-47.
- Eligür, Banu, **The Mobilization Of Political Islam in Turkey.**, Cambridge University Press, 2010.
- Farrell, Michael J., "Liberalism in the theory of social choice", **The Review of Economic Studies**, 43.1 (1976): 3-10.
- Fischer, Frank, **Technocracy And The Politics Of Expertise**. Sage Publications, Incorporated, 1990.
- Forst, Rainer, **Contexts of justice: Political philosophy beyond liberalism and communitarianism. Vol. 9**. Univ of California Press, 2002, s. 187.
- Friedrich, Carl J., "The political thought of neo-liberalism", **American Political Science Review**, 49.2 (1955): 509-525
- Freeman, Samuel, "Deliberative democracy: A sympathetic comment", **Philosophy & Public Affairs**, 29.4 (2000): 371-418.
- Frankel, Boris, **Sanayi sonrası ütopyalar**. Vol. 19. Ayrıntı, 1991, s. 225.
- Gendzier, Irene L., Robert Vitalis ve Thomas Ferguson, **Development against democracy: Manipulating political change in the Third World**, Pluto Press, 2017, s. 71.

- Geray, Cevat, "İstanbul İçin Yönetim Biçimi." **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi** 8.4 (1999): 60-99.
- Giddens, Anthony, "Modernity, history, democracy", **Theory and Society**, 22.2 (1993): 289-292.
- Giddens, Anthony, **The third way: The renewal of social democracy**, John Wiley & Sons, 2013.
- Gilley, Bruce, "Technocracy And Democracy As Spheres Of Justice İn Public Policy." **Policy Sciences** 50.1 (2017): 9-22.
- Grazia, Alfred De, **Public and Republic: Political Representation in America**, Knopf, 1951.
- Greenwald, Howard P. "Scientists And Technocratic İdeology." **Social Forces** 58.2 (1979): 630-650.
- Gould, Kenneth A. "Review essay: The democratization of environmental policy." **Rural Sociology** 67.1 (2002): 132
- Gök, Emre, *1980 sonrası yönetimde neo-liberal politikalar (Anavatan Partisi'nin Turgut Özal'ı dönemi)*. Yüksek Lisans Tezi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2008, s. 71.
- Göle, Nilüfer, "Post-Secular Turkey", **New Perspectives Quarterly** 29.1 (2012): 7-11.
- Görentaş, İtir Aladağ, "Türkiye'de İnsan Hakları: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yarım Asırlık İmtihan." **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 29 (2015): 57-69.
- Görmüş, Ayhan, *Avrupa Birliği'nde Sosyal Diyalog Ve Türkiye'nin Uyumunu*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2006.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Değişikliği Gerekli Mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma*, **Siyasal Kitabevi** 2001.
- Gözler, Kemal, "Türk Anayasa Hukuku Sitesi." *Anayasa Hukukuna Giriş*. Bursa: **Ekin Kitabevi Yayınları**, 2004.
- Greenwald, Howard P. "Scientists And Technocratic İdeology." **Social Forces** 58.2 (1979): 630-650.

- Grosfoguel, Ramon, "Developmentalism, Modernity, And Dependency Theory İn Latin America." **Nepantla: Views From South** 1.2 (2000): 347-374.
- Gülalp, Haldun, "Kimlikler Siyaseti." Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri. **Metis Yayınları**, İstanbul (2003).
- Gutmann, Amy, **Communitarian critics of liberalism**, 1985, ss. 308-322.
- Güngör, Süleyman, "E-Demokrasi: Umutlar ve Riskler", **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, 1.39 (2015).
- Gürgen, Melehat Kutun, "Türkiye’de Neoliberal Ekonomi Politikalarının Uygulanması Sürecinde Bir Yönetim Stratejisi Olarak Apolitizasyon ve Depolitizasyon." **Praksis** 30.31 (2013): 41-74.
- Güzel, Uğur, **Özalcılık**, Emre Yayınları, 2008.
- Hagopian, Frances, "Political development, revisited", **Comparative political studies**, 33.6-7 (2000): 880-911.
- Habermas, Jürgen, "Address: multiculturalism and the liberal state", **Stanford Law Review**, (1995): 849-853.
- Habermas, Jürgen, "Three normative models of democracy", **Constellations**, 1.1 (1994): 1-10.
- Haydaroğlu, Ceyhun ve Satı Tatlısu, "Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet Ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi", **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1.1 (2016): 27-41.
- Heper, Metin, "Islam, Conservatism, And Democracy İn Turkey: Comparing Turgut Özal And Recep Tayyip Erdoğan." **Insight Turkey** 15.2 (2013): 141-156.
- Heper, Metin ve Aylin Guney. "The Military And The Consolidation Of Democracy: The Recent Turkish Experience." **Armed Forces & Society** 26.4 (2008): 635-657.
- Henze, Paul B, Turkey And Atatürk's Legacy: Turkey's Political Evolution, Turkish-Uş Relations And Prospects For The 21st Century. Vol. 2. **Research Centre For Turkestan And Azerbaijan**, 1998.
- Howe, Kenneth R., "Liberal democracy, equal educational opportunity, and the challenge of multiculturalism", **American Educational Research Journal**, 29.3 (1992): 455-470.

- Holówka, Jacek ve Witold Jacórzyński. "Authors and editors." **Ethical liberalism in contemporary societies** 12 (2009): 157.
- Huntington, Samuel P., "Political development and political decay." **World politics**, 17.3 (1965): 386-430.
- Işık, Serap, **Turgut Özal'ın İhracat Odaklı Büyüme Politikaları ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi:(1983-1993 Dönemi)**, 2016, 225.
- İlhan, Metin, "Turgut Özal'ın Siyaset Öncesi Yılları (1950-1982)", **Journal Of Academic Studies**, 17.66 (2015): ss. 89-110.
- İnanç, Adnan, Turgut Özal Dönemi Kürt Sorununa Yaklaşımın Sosyo-Politik Analizi (1983-1993 Arası), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2018.
- İnsel, Ahmet, "The AKP and Normalizing Democracy İn Turkey." **The South Atlantic Quarterly** 102.2 (2003): 293-308.
- İzmirli, Resul, Ramazan Gökbnar, ve Özer. Buğra, "Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 42 (2014):45.
- Kalaycıoğlu, Ersin, "The Motherland Party: The Challenge Of Institutionalization İn A Charismatic Leader Party." **Turkish Studies** 3.1 (2002): 41-61.
- Kara, Mehmet Akif, "12 Eylül Askeri Darbesinin Sendikal Mücadeleye Etkileri." **Demokrasi: Darbeler ve Tepkileri**, Liberal Düşünce, 2012.
- Kara, Hakan. "Küresel Kriz Sonrası Para Politikası", **TCMB Çalışma Tebliği** 12 (2012): 17.
- Karabulut, Umut, "Anavatan Partisi İktidarının İlk Yıllarında Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (Aet) İlişkileri ve Türkiye'nin Aet'ye Tam Üyelik Başvurusu." **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi** 6.14 (2007): 137-159.
- Karaosmanoğlu, Ali ve Behice Özlem Gökakın, "Türkiye'de Sivil Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları." **Uluslararası İlişkiler Dergisi** 7.27 (2010): 28-50.
- Karluk, Sadık Rıdvan, "Türkiye Ekonomisini Dışa Açan 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları: Öncesi Ve Sonrasında Ekonomik Durum." **Turgut Özal (1997)**: 218.

- Karluğ, Rıdvan ve Umut Unal, "Income Distribution, Poverty And Corruption İn Turkey." Online At <https://Mpra. Ub. Unimuenchen. De/70118/Mpra Paper 70118> (2017).
- Karluğ, S. Rıdvan, "Turgut Özal'ın Ekonomi Politikaları Kapsamında Krizlere Karşı Uygulamaya Koyduğu Ekonomi Politikaları." Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi I Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim 15.16 (2010): 902-939.
- Karpat, Kemal H. Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012. **Timaş Yayınları**, 2012.
- Kaya, Muhammet Ukaşe, "Özal Dönemi, Sivilleşme ve Şeffaflaşma Örneği Olarak; İstihbarat Kurumları ve Reformlar." Turgut Özal (2016): 145.
- Kamu Yönetimi Araştırması Genel Raporu, **TODAİE Yayınları**, Ankara, (1991)
- Kerr, Jeffrey L., "The limits of organizational democracy", **Academy of Management Perspectives**, 18.3 (2004): 81-95.
- Keyder, Çağlar, Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım. Vol. 10. **Yurt Yayınevi**, 1984.
- Keyman, Fuat, "Türkiye’nin İyi ve Adaletli Yönetimi ve Sosyal Demokrasi", **Toplum ve Demokrasi Dergisi**, 2.2 (2008): 1-14.
- Keyman, Fuat, "Avrupa’da ve Türkiye’de sivil toplum", **Sivil Toplum Geliştirme Merkezi STK Kapasite Geliştirme Eğitim Programı Ders Notları**, 23 (2004).
- Keohane, Robert O., "The globalization of informal violence, theories of world politics, and the “liberalism of fear”, **Dialogue IO** 1.1 (2002): 29-43.
- Kırkpınar, Dilek, 12 Eylül Askeri Darbesi'nin Gençliğin Üzerindeki Etkileri, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2009.
- Kibritçioğlu, Aykut, "Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001." **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi** 53 (01), 207-230.
- Kişman, Zülfükar Aytaç, "Tarihi Gelişim Süreci İçerisinde Uluslararası Organizasyonlar Ve Türkiye (1923-1963) /International Organizations And Turkey İn Their Historical Development Period (1923-1963)." (2006).
- Kley, Roland, **Hayek's social and political thought**, Oxford: Clarendon Press, 1994.

- Kornai, Janos, The socialist system: **The political economy of communism**, Oxford University Press, 1992, s. 105.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, **Dinin fiziği, demokrasinin kimyası**, İmge Kitabevi, 1999, s. 50.
- Kongar, Emre, **28 Şubat ve demokrasi**, Remzi Kitabevi, 2000, s. 14.
- Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve demokrasi**, İletişim Yayınları, 2016, s. 23.
- Kurmuş, Orhan, "Türkiye'de Neoliberalizm/Neoliberalism In Turkey." **Mülkiye Dergisi** 34.268 (2010): 9-41.
- La Palombara, Joseph ve Myron Weiner, **Political Parties and Political Development.(SPD-6)**, Princeton University Press, 2015, s. 45.
- Larmore, Charles, "Political liberalism", **Political theory**, 18.3 (1990): 339-360.
- Linz, Juan, **The breakdown of democratic regimes**, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1978.
- Lipset, Seymour Martin, **Political man: The social bases of politics**, Macmillan, 1959, s. 68., S.99-100
- Mann, Michael, "The social cohesion of liberal democracy", **American sociological review**, (1970): 423-439.
- Mardin, Şerif, **Türkiye'de toplum ve siyaset: makaleler 1**, İletişim yayınları, 2016.
- Mardin, Şerif, **İdeoloji**, İletişim Yayınları, 2016.
- Mayo, Bertram Henry, **Demokratik teoriye giriş**, Türk Siyasi İlimler Derneği, 1964.
- Melnik, Stefan ve Atilla Yayla, **Özgürlük, refah ve demokrasi mücadelesi**, Liberte yayınları, 2006.
- Mercan, Faruk, **Korkut Özal: Bir Güzel İnsan“ Turgut Özal: Biyografi–Bir Dönemin Hikâyesi**, 2001, s. 60.
- Mert, Nuray, "Muhafazakarlık, Fundamentalizm Değildir!." **Karizma: Muhafazakarlık Yeniden Özel Sayısı** 17 (2004): 34-36.
- Meynaud, Jean, **Technocracy**, New York: Free Press, 1969.

- McCowan, Tristan, **Rethinking citizenship education: A curriculum for participatory democracy**, A&C Black, 2011.
- Mouffe, Chantal, "Deliberative democracy or agonistic pluralism?", **Social research**, (1999): 745-758.
- Mufti, Malik, "Turgut Özal And The Gates Of Desire." *Daring And Caution İn Turkish Strategic Culture*. **Palgrave Macmillan**, London, 2009. 49-84.
- Mumyalmaz, Alper, "Elitlerin Yeni Yüzü, İslami Burjuvazi/ The New Face Of Elites, İslamic Borgeoisie." **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 11.27 (2014): 367-382.
- Mut, Ramazan, Ortadoğu'da Ekonomi-Politik Bir Kırılma Noktası: 1973 Petrol Krizi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2010.
- Münci, Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989.
- Nalbantoğlu, Muhiddin, "Turgut Ozal'la Türkiye'nin meseleleri üzerine konuşmalar: Başbakan Turgut Özal ile onyıldan beridir yapılmış kırk sohbet'in ve basın mensuplarının sorulu-cevaplı toplantılarının tam metinleri", **Anakent**, 1986, s. 142.
- Narli, Nilüfer, "Civil-Military Relations İn Turkey." **Turkish Studies** 1.1 (2000): 107-127.
- Norman, Barry, **On classical liberalism and libertarianism**, Springer, 1987, s. 97.
- Nylen, William, "Participatory democracy versus elitist democracy", **Lessons from Brazil**, New York/Houndsmills: Palgrave Macmillan (2003). s. 68.
- O'brien, Robert ve Marc Williams, **Global political economy: Evolution and Dynamics**, Macmillan, 2013, s. 214.
- Oğuz, O. "Avrupa Serbest Ticaret Birliği", **Eskişehir İktisadi Ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi**, 2(1), 1-13.
- Okin, Susan Moller, "Political liberalism, justice, and gender", **Ethics**, 105.1 (1994): 23-43.
- Ong, Aihwa, "Clash Of Civilizations Or Asian Liberalism." *An Anthropology Of The State And Citizenship*. In (1999), s. 245.

- Oral, Naciye ve Selami Erdoğan, "Turgut Özal Dönemi Türkiye’de Siyasal Liberalizm1." **Advisory Board/Danışma Kurulu** (2014): 35.
- Orkunoğlu, Işıl Fulya, "Özelleştirme ve Alternatifleri." **World S** 165, 2005.
- Owakah, Fea ve Robert D. Aswani, "Technocracy And Democracy: The Challenges To Development İn Africa." **Thought And Practice** 1.1 (2009): 87-99.
- Öncü, Erol Balkan-Neşecan Balkan-Ahmet, Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi Ve Akp. Vol. 209. **Yordam Kitap**, 2014.
- Öngen, H. Betül, "Devlet Güdümündeki Medyadan Özel Sermaye Medyasına Geçiş: Turgut Özal Dönemi Medya Sermaye Yapısının Değişimi." **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi** 59: 26-40.
- Öniş, Ziya, "Turgut Özal And His Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism İn Critical Perspective." **Middle Eastern Studies** 40.4 (2004): 113-134.
- Özal, Turgut, **Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın" 21. Asır Türkiye'nin ve Türkerin Asrı Olacak" Konulu Konuşmaları**, Başbakanlık basımevi, 1991, s. 80.
- Özal, Turgut, **Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülâkatları: 13.12. 1985-12.12. 1986**, Başbakanlık Basımevi, 1986, s. 6.
- Özbudun, Ergun, "Özal ve Demokratikleşme." İ. Sezal (Editör), **Devlet ve Siyaset Adamı**, İstanbul: **20 Mayıs Eğitim, Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı Yayınları**, 1996.
- Özdemir, Hikmet, **Turgut Özal: Biyografi**, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s. 18.
- Özden Cankara, Pınar ve Yunus Emre Aysel, "Türkiye'de Siyasal Liberalizmin Nirengi Noktası: Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın Hükümet Etme Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı Analizi." **Journal Of International Social Research** 8.41 (2015).
- Özer, Mustafa, "Türkiye Ekonomisi." **Anadolu Üniversitesi Yayınları**, Ekim (2004).
- Özer, M. Akif, "Avrupa Birliğine Tam Üyelik Yolunda Türkiye", **Sayıştay Dergisi** 69 (2008): 49-72.
- Özev, Muharrem Hilmi, **Petrol Sermayesi ve Uluslararası İlişkiler: 1973 Sonrası Körfez Ülkeleri Örneği**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2010.

- Özgür, Hüseyin ve Pınar Savaş Yavuzçehre. "Türkiye'nin Büyükşehir Belediyesi Sistemi: 1982-2015." **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 7.1 (2016): 903-926.
- Özkazanç, Alev Yazar, ve Ömür Sezgin, Türkiye'de Siyasi İktidar Ve Meşruiyet Sorunu: 1980li Yıllarda Yeni Sağ. Diss. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1998.
- Öztürk, Serdar ve Bekir Gövdere, "Küresel Finansal Kriz ve Türkiye Ekonomisine Etkileri.", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 15.1 (2010): 377-397.
- Packenham, Robert A., **Liberal America and the third world: Political development ideas in foreign aid and social science**, Princeton University Press, 2015, s. 89.
- Parla, Taha. Türkiye'nin Siyasal Rejimi, 1980-1989. Vol. 22. **İletişim Yayınları**, 1993.
- Parla, Taha, Türkiye'de Anayasalar: Tarih, İdeoloji, Rejim: 1921-2016. **İstanbul: Metis**, 2016.
- Pasquino, Gianfranco, "The political science of Giovanni Sartori", **European Political Science**, 4.1 (2005): 33-41.
- Pektaş, Ethem Kadri ve Fehmi Akın, "Avrupa Kentsel Şartları Perspektifinde Bir Kentli Hakkı Olarak" Katılım Hakkı" Ve Türkiye", **Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12.2 (2010): 23-49.
- Pınar, Asena Coşan, "Örgütsel Demokrasi", **Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 21.2 (2014): 231-248.
- Przeworski, Adam, **Capitalism and social democracy**, Cambridge University Press, 1986.
- Putnam, Robert D. "Elite Transformation In Advanced Industrial Societies: An Empirical Assessment Of The Theory Of Technocracy." **Comparative Political Studies** 10.3 (1977): 383-412.
- Pye, Lucian W. ve Sidney Verba, **Political culture and political development**, Princeton University Press, 2015, s. 98.

- Ralph, Raico, **Classical liberalism and the Austrian School**, Ludwig von Mises Institute, 2012, s. 65.
- Razeen Sally, **Classical liberalism and international economic order: studies in theory and intellectual history**. Routledge, 2002, s. 174
- Rawls, John, **Political liberalism**, Columbia University Press, 2005, s. 17.
- Ribbagen, Christina, Technocracy Within Representative Democracy. Technocratic Reasoning And Justification Among Bureaucrats, **Politicians**, 2013.
- Rothchild, Donald, "Liberalism, democracy, and conflict management: The African experience", **Facing Ethnic Conflicts, Toward a New Realism**, (2004): 226-244.
- Sadioğlu, Uğur, Kadir, And A. Arda Yüceyılmaz. "Yeni Büyükşehir Belediyesi Modelinde Belde Belediyelerin Sonu: Değirmendere Örneği." **Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 35.2 (2017): 95-119.
- Sally, Razeen, "Classical liberalism and international economic order", **Constitutional Political Economy** 9.1 (1998): 19-44.
- Sartre, Jean-Paul, **Aydınlar üzerine**, Can Yayınları, 1997.
- Sanbay, Ali Yaşar, Kalaycıoğlu E, Şanbay, "Türkiye'de demokrasi ve sivil toplum", Democracy and civil society in Turkey, **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, AY (Alfa, İstanbul) pp (1999): 447-462.
- Sartori, Andrew, **Liberalism in empire: An alternative history. Vol. 8**, Univ of California Press, 2014, s. 312.
- Sarıbay, Ali Yaşar, **Türkiye'de demokrasi ve politik partiler**, Alfa, 2001, 13
- Sarıbay, Ali Yaşar, **Modernitenin ironisi olarak globalleşme**, Everest Yayınları, 2004, s. 114
- Sartori, Giovanni, **Democratic theory**, Praeger, 1965.
- Sartori, Giovanni ve Tunçer Karamustafaoğlu, "Demokrasi teorisine geri dönüş." **Liberal Düşünce Dergisi** 62 (2011): 39-48.
- Savcı, Bahri, "Ölü Denge", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 29.01 (1974).
- Schapera, Isaac, **Tribal innovators: Tswana chiefs and social change, 1795-1940**, Athlone Press, 1970, s. 52.

- Schumpeter, Joseph A., **Capitalism, socialism and democracy**, Routledge, 2010.
- Schmitz, Hans Peter ve Katrin Sell, "International Factors in Processes of Political Democratization", *Democracy Without Borders*, **Transnationalization and conditionality in new democracies**, London (1999): 23-41.
- Schmitter, Philippe C. ve Terry Lynn Karl, "What democracy is... and is not", **Journal of democracy**, 2.3 (1991): 75-88.
- Selami, Erdoğan ve Acar Eray, "Legacy Of Turgut Özal And The Sustainable Transformation Of Turkey With Ak Party Governments." **Third International Symposium On Sustainable Development** (Issd'12). 2012.
- Sezal, İhsan ve İhsan D. Dağı. Kim Bu Özal? Siyaset, İktisat, Zihniyet. **Boyut Kitapları**, 2001.
- Sezgin, Şennur, "Politika Transferi ve Türkiye'de Özelleştirme." **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 27 (2010).
- Seyidoğlu, Halil, Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası. No. 12. **Turhan Kitabevi**, 1982.
- Seyidoğlu, Halil, "Uluslararası Mali Krizler, IMF Politikaları, Az Gelişmiş Ülkeler, Türkiye ve Dönüşüm Ekonomileri", **Dou Üniversitesi Dergisi**, 4 (2) 2003, 141-156
- Sırım, Veli, "Türkiye-Ortadoğu Ülkeleri Ekonomik İlişkilerinde 1973 Petrol Krizinin Yeri." The Second International Conference On Current Trends In The Middle East 2018 **Proceedings Book**. 2018.
- Soetendorp, Ben, "Foreign Policy In The European Union: History, Theory & Practice". **Routledge**, 2014, S. 19.
- Song, Robert, **Christianity and liberal society**, Oxford University Press on Demand, 2006, s. 45.
- Sönmez, Mustafa, **Türkiye ekonomisinde bunalım: 24 Ocak kararları ve sonrası**, 11. Belge yayınları, 1982, s.75.
- Stepan, Alfred ve Juan J. Linz. "Democratization Theory and the" Arab Spring", **Journal of Democracy**, 24.2 (2013): 15-30.
- Şahin, Bican, "Liberal Demokrasinin Temelleri", **Demokrasi Teorisinde Güncel Tartışmalar**, (2008): 1-34.

- Şener, Nedim, Tepeden Tırnağa Yolsuzluk, **Metis Yayınları**, 2001, S. 66-73.
- Tank, Pinar, "Political Islam İn Turkey: A State Of Controlled Secularity." **Turkish Studies** 6.1 (2005): 3-19.
- Tarhan, Ahmet Bora, "Türkiye’de Postmodernizm ve Siyasal Değişim." **Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi** 4.2 (2012): 11-20.
- Taşpınar, Ömer, "The Three Strategic Visions Of Turkey." **Us–Europe Analysis Series** 50 (2011): 1-5.
- Tatar, Taner, Siyaset Sosyolojisi, Turan Yayıncılık, İstanbul, (1997).
- Tekin, Üzeyir, Ak Parti'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği. Vol. 1. **Orient**, 2004.
- Thakur, Ramesh, "Liberalism, democracy, and development: Philosophical dilemmas in Third World politics", **Political Studies**, 30.3 (1982): 333-349.
- Tokatlı, Orhan, **Kırmızı plakalar: Türkiye'nin Özal'lı yılları**, Dogan Kitap, 1999:151-164.
- Touraine, Alain ve Kevin McDonald, "Democracy", **Thesis Eleven**, 38.1 (1994): 1-15.
- Tokucu, Erkan, "Kriz ve Para Politikaları: Para Politikalarının Başarısızlığı Üzerine." **Ekonomik Yaklaşım** 21.76 (2010): 31-54.
- Turan, Selahattin ve Cem Esenoğlu, "Bir Meşrulaştırma Aracı Olarak Bilişim ve Kitle İletişim Teknolojileri: Eleştirel Bir Bakış." **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi** 1.2 (2006): 71-86.
- Tunç, Hasan, “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2008, 12(1-2), s. 1121
- Tunç, Zeynep Elif, "Turgut Özal'ın Özelleştirme Politikalarının Wallerstein'ın Dünya Sistemi Kuramı Üzerinden Analizi." **Turan-Sam** 11.41 (2019): 285-290.
- Turan, İlter, Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış, 3. Basım, DER Yayınları, 1986, İstanbul.
- Tüleykan, Hayrettin ve Selçuk Bayramoğlu, "Türkiye’de 24 Ocak Kararları ile Başlayan Finansal Serbestleşmenin Günümüz İktisadi ve Mali Yapısına Yansımaları." **The Journal Of Academic Social Science Studies** 44.2 (2016): 401-420.

- Türköz, Elif, "Özal'lı Anap Döneminde Muhafazakâr Düşüncenin Gelişimi." **Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 9.1 (2016): 103-116.
- Tribe, Keith, "Liberalism and neoliberalism in Britain, 1930-1980." *The road from Mont Pelerin: The making of the neoliberal thought collective* (2009): 68-97.
- Ulagay, Osman. 24 Ocak Deneyimi Üzerine. Vol. 11. **Hil**, 1984.
- Uluç, A. Vahap, "Liberal-muhafazakâr siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi." **Yönetim Bilimleri Dergisi** 12.23 (2014): 107-140.
- Uyar, H. Sami. Özal Döneminde Sosyal Politika (1983-1989). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2008.
- Uysal, Ceren, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler", **Akdeniz İİBF Dergisi** 1.2001 (2001): 140-153.
- Uzgel, İlhan ve Volkan Yaramış. "Özal'dan Davutoğlu'na Türkiye'de Yeni Osmanlıcı Arayışlar, **Doğudan** 16 (2010): 36-49.
- Üstüner, Yılmaz ve E. Fuat Keyman, "Globalleşme, katılımcı demokrasi ve örgüt sorunu", **Ekonomik Yaklaşım**, 6.18-19 (1995): 33-50.
- Wallerstein, Immanuel, "After Developmentalism And Globalization, What?." **Social Forces** 83.3 (2005): 1263-1278.
- Weiner, Myron, "Political integration and political development", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 358.1 (1965): 52-64.
- Wenar, Leif, "Political liberalism: an internal critique", **Ethics**, 106.1 (1995): 32-62.
- Wingebach, **Institutionalizing agonistic democracy: Post-foundationalism and political liberalism**, Routledge, 2016.
- Yankaya, Dilek, "28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidar Yolunda Bir Milat." **Birikim Dergisi**, S (2012): 278-279.
- Wolff, Jonathan, **Robert Nozick: property, justice and the minimal state**, John Wiley & Sons, 2018.
- Yavuz, Mehmet. "İkinci Cumhuriyet (Özal'ın Değişim Modeli)." **Öncü Kalaem Yayınları**, İstanbul, 1997.
- Yavuz, M. Hakan, "Political Islam And The Welfare (Refah) Party In Turkey." **Comparative Politics** (1997): 63-82.

- Yavuz, Ufuk Şimşek Özdemir ve Elif Aktaş, "Demokrasi Üzerine", **Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi** 14 (2006): 259-269.
- Yayla, Atilla, **Liberal bakışlar: totaliterizm, adalet, sosyalizm, bilgi çağı, insan hakları, liberalizm, demokrasi**, Liberte yayınları, 2000, s. 36
- Yayla, Atilla, **Siyaset Teorisine Giriş**, Liberte Yayınları, Ankara, (2002).
- Yayla, Atilla, "Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler", **Liberal Düşünce**, (66) (2012): 13-22.
- Yayla, Atilla, "Özal, Özal Reformları ve Liberalizm." **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, (2005): 584-588.
- Yesilada, Birol, "Turkey's Transformation And American Policy." **The Middle East Journal** 55.3 (2001): 509.
- Yılmaz, Binhan Elif ve Mehmet Cural, "Türkiye’de İç Borçlanmadaki Değişimi Belirleyen Faktörlere Yönelik Bir Regresyon Analizi Çalışması: 1975-2010." **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları** 54 (2010): 1-22.
- Yılmaz Üstüner ve E. Fuat Keyman, "Globalleşme, katılımcı demokrasi ve örgüt sorunu", **Ekonomik Yaklaşım**, 6.18-19 (1995): 33-50. İLAVE EDİLDİ
- Yıldırım, Murat, "Sivil Toplum ve Devlet", **CÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 27.2 (2003): 226-242.
- Yıldız, Mehmet. Avrupa Birliği'ne Tam Üyelik Başvurusuna Giden Süreçte Turgut Özal'ın Yaklaşımları, Çalışmaları ve Politikası., Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2008.
- Yıldız, Ahmet, "Liberalizm-Muhafazakârlık Sarkacında “İnformel” Bir Demokrat: Turgut Özal’dan Kalan", **Muhafazakâr Düşünce/Conservative Thought**, 15.55 (2018): 39-56.
- Yılmaz, Aytekin, "Sivil toplum demokrasi ve Türkiye", **Yeni Türkiye Dergisi**, 18 (1997): 86-101.
- Yılmaz, Ömer, Kaya, Vedat ve Merter Akıncı, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyümeye Etkisi (1980-2008)." **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi** 25.3-4 (2011): 13-30.
- Zariç, Sami, **1983-93 yılları arasında Türk siyasal hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal’ın partideki rolü**, Hiperlink., 2017, s. 43.

Zenginoğlu, Samet, "Özal Dönemi Türk Dış Politikası Perspektifinden Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na Tam Üyelik Başvuru Süreci." **Journal Of International Social Research** 11.60 (2018).

www.anavatan.org.tr

www.aa.com.tr

EKLER

EK-1: 11.05.2022 Tarih ve 220 Sayılı Etik Kurulu Onayı

ETİK KURUL ONAYI

“1980 Sonrası Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasal Hayatında Teknokrat Olarak Turgut Özal” başlıklı doktora tezi için Beykent Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler İçin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan 11.05.2022 tarih ve 220 sayı ile izin alınmıştır. Yükseköğretim Kurulu tarafından 19.01.2021 tarihli “ *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” ile bildirilen 6689 Sayılı Kişisel Verileri Koruma Kanunu kapsamında gizlenmiştir.

EK-2: 09/10/2019 Tarihli Bülent AKARCALI Röportaj İzni

09.10.2019

09/10/2019 tarihinde Ilazerfen GÜLTEKİN ile doktora tezi üzerine yapmış olduğum röportaj ve ses kaydının alınması ve yazmakta olduğu doktora tezine kaynak olarak eklemesi ve kullanmasına şahsım olarak izin veriyorum.

Bülent AKARCALI

EK-3: 09/10/2019 Tarihli Bülent AKARCALI Röportajı

Turgut Özal, devlette kademe kademe yükselmiş, daha sonra Türk ekonomisini tam olarak görecektir bir şekilde uzun yıllar DPT’de çalışmış ve müsteşarlık yapmış birisi. O zamanlar ülkenin neredeyse bütün ekonomik sistemi DPT’den geçiyordu. DPT’nin çok iyi bir uzman kadrosu vardı. Dolayısıyla Türkiye’nin ekonomisini Turgut Bey kadar tanıyan azdı. Daha sonra başbakan yardımcılığı yaptı. Bu ona siyaseten ülkeyi tanıma imkânı getirdi. Bu şekilde devlet ekonomik sistemini çok iyi anlamış oldu. Başbakanlık görevinden önce bir ara Sabancı Holding’de çalışarak özel sektörü tanıdı ve ABD’de Dünya Bankasında da çalıştı. Süleyman Demirel mesela tam tersi bir anda gençken siyasete girdi. Çok erken yaşta parti genel başkanı ve başbakan oldu. Önceleri Devlet Su İşlerinde çalıştı, Turgut Bey’e kıyasla devleti çok fazla tanıma imkânı olmadı, önceleri sadece İsmet İnönü yanında bulundu. Özal, Türk dünyasını ekonomik ve siyasal açıdan uzun bir şekilde inceleme ve tanıma fırsatı buldu. Pragmatik bir yapısı vardı. Düşünce, ifade ve girişimcilik özgürlüğüne çok inanırdı. Bunlar olmadan ülkenin batı dünyasında yerini alamayacağını belirtirdi. Zaten düşünceleri ile de gerçekleştirdikleri onu Avrupa’nın saygın başbakanlarından birisi haline getirdi. Üstelik Başbakanlık döneminin ilk 3 senesi sıkıyönetim altında geçti. Kenan Evren’in Cumhurbaşkanı olduğu dönemde silahlı kuvvetler üst kademesinin ağırlığı fazlaydı. Biz mesela havalimanlarında kollarımızı açardık, üstümüzü ararlardı. Bunların hiçbirinde zorluk çıkarmadık, sorun yaratmadık o dönem. Turgut Bey ile biz hiçbir sıkıntı çıkarmadan o yıllarda yönetime ayak uydurarak ve uyumlu çalışarak tereyağından kıl çeker gibi işin içinden çıktık ve sonrasında çok daha güzel bir yönetim sistemi oturttuk.

Turgut Bey kesinlikle bir elit ya da seçkin tanımı içerisinde görmezdi kendisini bir elit değildir o. Şu veya bu elit sınıfına sokamazsınız onu. Elit tabakası leyhte olmaktan çok aleyhte bir tanımdır. Sanıldığı gibi bir saygınlık tanımı içermez. O halkı ile barışık ve onlarla yaşayan birisiydi. Dünyanın en önemli liderleriyle; Thatcher, Helmut Khol ile Jacques Chirac ile ve Baba Bush ile hiç onların yanında eksik görünmeden konulara en az onlar kadar hâkim bir şekilde onlarla ilişki kurardı. Teknokrattı o. Bürokrasiyi de hâkim bir kişilikti. Verdiği talimatlarda kesin olurdu, ANAP bu yüzden kısa sürede işler başarabilirdi. Bu yüzden teknobürokrat ta diyebiliriz.

1983'te iktidara geldiğimizde iki tane parti vardı. Milliyetçi Demokrat Parti ile Halkçı Parti. Kenan Evren ve askeri güç 12 Eylül'den sonra ikili parti sistemini oturtma düşüncesindeydi. Fakat millet buna itibar etmedi. Biz iktidarda iken hem kalıcı olmayan hem de zayıf bir muhalefet ortamındaydık. Zaten kısa bir zaman sonra MDP dağıldı bir kısmı bize geldi bir kısmı Doğruiol Partisine geçti. 1987 yılındaki ikinci seçimlerin yapıldığı yıla kadar siyaseten çok sorunla karşılaşılmadı. 1983 yılında çoğu kimse Anavatan Partisinin iktidara geleceğini düşünmüyordu o yüzden Anavatan Partisinde yer alan insanlar çok daha idealist insanlardı. Kendini seçkin görenler hep MDP'ne gidiyordu. 1987 seçimleri ile her ne kadar dikkat edilse de ANAP'a rantçı kesim ve bürokrat kökenli sızdı. Bu 1987 itibariyle öncesinde olduğu gibi ANAP'ın halk ile iç içe olmasını engelledi ve ANAP'ın alt yapısının çatırdamasına yol açtı. Zaten 1987 yılından sonra Mesut Bey'in de partinin başına gelmesiyle parti daha çok İstanbul basının yürüngesine oturmaya başladı.

Özal'ın uyguladığı politikalardan birisi Türkiye'yi dışarıya açmaktı. Türkiye'deki vize sistemi ülkede yaşayanların yurtdışına çıkışı için vardı. O dönemlerde ülkemizin insanların yurt dışına çıkışı serbest değildi. 3 senede 1 hakka sahipti. Türk milleti içeriye hapsedilmişti. Cebinde dolar bulunduran hapse girerdi. Türk parasını koruma kanunu da aslında tam tersi anlamı içeriyordu o zaman. Biz bunları ortadan kaldırdık Özal ile birlikte. Özal iktidara gelişinin ilk zamanlarında yurt dışına çıkışı serbest bıraktı ve konut fonu yarattı. Yurt dışına çıkanlardan 100 dolar vergi alıyorduk. Alınan para fona gidiyordu. Yurt dışına çıkanların 1.000 dolara kadar bankalardan para alma hakkı vardı fakat o dönemlerde Türk basını Özal hükümetine karşı çok kötü niyetli yaklaşmaya başladı. Bu yapılan hizmetler ile ilgili gerçeklikten saptırılmış yalan haberler yapılmaya başlandı. Bankalarda böyle bir paranın bulunmadığına ve verilmediğine dair haberler yapıldı. Kambiyo diye bir kavram vardır. O dönemde döviz işlemleri az olduğu için sınırlı sayıda bankada dövizle işlem yapma yetkisi vardı, çok azdı. Bunlar dövizle işlem yapma yetkisi olmayan banka şubelerine gidiyorlar ve para bulunmuyor diye karalayıcı haberler yapmaya başlıyorlardı. Bu şuna benziyor kasaba gidiyorlar ve domates var mı deyip sonra piyasada domates kalmadı diye haber yapmak gibi oluyor.

O dönemde Özal turizmde eşi görülmemiş bir başarı elde etti. 1982-1990 yılları arasında hemen hemen 1.000'e yakın çok kaliteli oteller yaptırdı. Bunda bile o dönem

basın yine tüm bunları kötülüyor, kötü bir şeymiş gibi gösteriyorlardı. Bu kadar çok lüks otele ne gerek var, paralarımız toprağa gömülüyor gibi haberler yapıyorlardı. Onlara göre turistler herhalde parkta yatıp kalkacaktı. Günümüzde bile oteller yetersiz kalıyor. O zamanlar biz çok sayıda tabuyu yıktık.

Çok iddialı konuşacağım ama Türkiye biz iktidara gelene kadar ihracat yapmıyordu. O zamanki ürünlerimiz nelerdi; tütün, üzüm, pamuk, incir vs. sanayi hemen hemen hiç yoktu. Bunları bizden alan yabancı firmalar ve ülkeler kendi şartlarını sunarak bizden alıyordu. Özal kendi döneminde ihracata da önem vermişti. İhracatın artmasında büyük katkısı oldu. Esas ihracat 1985’li yıllardan sonra başladı. Özal yurtdışına yaptığı bütün iş gezilerinde onları alıştırmak için iş adamlarını da yanına almaya başladı. Bugün ihracat ile yaşadığımızın 100 işin 90’ı o dönemden gelme bir başarıdır.

1980’lerin başında telefon bağlatmak istediğinizde hat yoktu. İktidara geldiğimiz zaman köylere kadar telefon hattı çektik ve iletişimi güçlendirdik. 80’li yıllara kadar Türkiye’nin hızını çok kesmişlerdi.

Siyasi olarak üzerimizde çok ciddi baskı vardı. Askerin, bürokrasinin, İstanbul’da belli kesimlerin baskısı vardı. Bizden önce, 50 yılda Türkiye’nin yetiştirdiği birçok aydını, siyasiyi ve yazarı töhmet altında bırakmış ve hapse atmış bir yönetim vardı. Akşamları kırmızı sokak lambası altında gitar çalıyor diye ve komünizm propagandası yapıyor diye gençler tutuklanıyordu. Dindar birisi yobaz olarak nitelendiriliyordu. Özal’ın iktidare gelmesiyle ifade, inanç ve düşünce özgürlüğüne önem verildi ve bu tabular kırılmaya çalışıldı ve başarılı da olduk. Türkiye’de insan hakları komisyonunu mecliste biz kurduk. Kürtçe konuşma yasağı var deniliyordu. Aslında Türkiye’de Kürtçe konuşma yasağı yoktu. 12 Eylül zamanında bir madde konulmuş, deniliyor ki; Türkiye’nin diplomatik ilişkisi olmayan bir ülkenin dilini Türkiye’de konuşmak yasaktır. Yani Kürdistan diye bir devlet olmadığı için böyle bir şey yoktu aslında. Örneğin Türkiye’nin Fransa ile diplomatik ilişkisi olmasaydı o zaman ülke içinde Fransızca konuşmakta yasak olacaktı. Bunun propagandasını yaparak insanları kullanan ve yanlış yönlendiren hep PKK olmuştur. Biz o dönemde Turgut Bey ile bunu araştırdık ve üstüne gittik. Bu olumsuzluğu ortadan kaldırdık. Özal iktidara gelince Kürt vatandaşlara ilgili davrandı. Benim ananemde Kürt idi, bizim evde de Kürtçe

konusulurdu vs. diye sözler söylerdi. 1984 yılında belediye seçimlerini yaptık. Bu seçimlerde illere seçime girecekleri hiçbirini dışarıdan başka illerden seçip göndermedik. Burada Kürt olursa kötü mü olur diye düşünmedik ve kendi ilinden kişilerin seçime girmesine izin verdik. Özal'ın demokratikleşme ve doğunun kalkınmasına katkısı çok oldu. 1989 da ise belediyeleri kaybetmeye başladık.

Turgut Bey, pragmatik birisi olduğu ve Türkiye'nin tüm konularına hâkim olan bir siyasi olduğu için icraatı hızlandıracak bir başkanlık sistemi istiyordu. Siyasetten ziyade Turgut Bey her konuda çabukluğa önem verirdi. Ekonomiyi ilgilendiren her alanda kararların çabuk alınmasını ve uygulanmasını isterdi. Bu açıdan Meclis ona göre işlerin gerçekleştirilmesinde son derece ağır işleyen bir mekanizmaya sahipti. Kitabımda da belirttiğim gibi Meclis adeta vekiller orada hapsolsun ve orada meşgul olsunlar yapısına sahipti. Turgut Bey başkanlık sistemini getirerek başkan olsaydı, Türkiye'de demokratik haklar üzerinde kesinlikle kısıtlama olmazdı.

Onu diğer siyasilerden ayıran en büyük özelliği kavgacı olmamasıydı. Siyaseti kavga ile yürütmezdi. Halktan birisiydi bir kere. Etrafındakileri kırmadan hareket etmeye gayret ederdi. Çok hoşgörüsü vardı. Turgut Bey kendisi ile ilgili yapılmış olan karikatürleri toplar, odasında saklar ve gelen yabancı misafirlerine gösterirdi. Türkiye'nin ne kadar özgür bir ülke olduğunu göstermek için bunu yapardı. Süleyman Bey'inde yumuşak bir tarafı vardı ama mesela o çok polemiğe girmeyi severdi. Zaten bir ara ikisi tırnakla et gibiydi. Turgut Bey'i DPT müsteşarlığına gelmesinde yardımcı olan Süleyman Bey'dir. Tarihi kadersizlik iki liderin 1990'lı yıllarda anlaşamaması oldu.

Bulunduğu dönem içerisinde başarmak istediği şeylerden birisi, Mustafa Kemal'in koyduğu hedef olan ülkeyi çağdaş ve muasır medeniyete erişirme hedefiydi. Turgut Bey çok kısa sürede Avrupa liderleri ile tanışma ve onları tanıma şansını elde etti. Avrupa Birliğine girme hedefi vardı. Bence eğer yaşasaydı ve hedeflerine gerçekleştirmeye devam edebilseydi bunu da yapabilirdi. Avrupa'daki liderler Turgut Bey'i yakından tanıyınca çok etkilendiler. 1986 yılında Viyana'da parti liderleri toplantısı olmuştu, o toplantıda Turgut Bey ana konuşmacı olarak tayin edilmişti. Son derece önemli katılımcılar vardı. Turgut Bey, konuşmasının uydudan verilebilmesi için konuşma programının 1 saat ileriye atılmasını kabul etmişlerdi. Turgut Bey

konuşmasını yaptıktan sonra herkes onun için birkaç söz söyler kadehini kaldırırdı. Çok itibar görüyordu. Bunun sonucunda Türkiye'nin birçok sorununu yakın ikili ilişkileri ile de çözebiliyordu.

Turgut Bey tam bir demokratı. Demokratik bir liderdi. İnsanlara karışmazdı, bırakın insanları istediklerini yapsınlar derdi. Son derece liberal bir yapıya sahip olduğu için yasaklarla yaşanmayacağını bilirdi. Ama bunlara rağmen üzüldüğümüz şey o dönemin basınıydı. Basın elinden geldiğince karalama yapıyor ve yalan dolan haberler yayınlıyordu. Yapılan güzel işlerin hepsini kötü gösteriyordu.

Günümüz Türkiye'sinde hala yaşıyor olsaydı çok iddialı konuşuyorum; Türkiye çoktan Kürt meselesini çözmüş, AB ye girmiş, komşu sorunları sıfıra indirilmiş olurdu Yunanistan ve Kıbrıs Rum Kesimi de dâhil olmak üzere bu gerçekleşirdi. Çünkü küresel anlamda siyasal liderlerle arası ve diyalogu çok iyi idi. Yaşasaydı 90'lı yılları kazanacaktık ve şu an çok daha farklı, kalkınmış bir ülke olurduk. Türkiye'nin ilk kalkınması Atatürk döneminde oldu, daha sonra 50'li yılların ilk 5-6 yılında kalkınma yaşanmıştır, Süleyman Bey'in 65-71 yılları arası en hızlısı olmuştur ve ANAP'ın 84-90 arası kalkınma yaşandığı yıllar olmuştur. 1990 yılından sonra bu yavaşladı. 2000'li yıllarda Ak Partinin kendini yavaş yavaş bulmasıyla bu bazı alanlarda tekrar başlamıştır.

EK-4: 20/09/2019 Tarihli Prof. Hikmet ÖZDEMİR Röportaj İzni

20.03.2013 tarihinde Hazerfen Gültürin ile yapmış olduğum görüşmenin ses kaydı alınması ve yazmakta olduğu doktora teze eklenmesine şahsım olarak izin veriyorum.

EK-5: 20/09/2019 Tarihli Prof. Hikmet ÖZDEMİR Röportajı

Benim literatürden bildiğim ve Latin Amerika’da kullanılan bir kavram vardır, bizde bu kavram çok kullanılmıyor, Teknobürokratik elit deniyor. Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan ve Turgut Özal özellikle iktidara geldikleri zamanki icraatlarını da düşündüğümüz zaman bu kişileri teknobürokratik sınıfına dahil olarak tanımlamak mümkün oluyor. Okullara göre isimlendirme yaparsak Türkiye’nin kuruluşunda ve yönetiminde etkin olan Harbiyeliler vardır ki bunlar harpten sonra kurulan bir devlette söz sahibi olmaları da gayet normaldir. Tıpkı ABD’de yönetime iki kez seçilen George Washington gibi. Bu çok normal bir durum yadırgamamak lazım.

Harbiyelilerden ayrı birde Mülkiyeliler var ama bu iki gruptan ayrı özellikle 1950lerde mühendishane (DPT ve İTÜ) denilen mektebin mezunları önemli görevlere geldiler ve önemli işler yaptılar. Örneğin Süleyman Demirel, Devlet Su İşleri müdürü oldu. Bu çerçevede düşündüğümüz zaman Devlet Su İşleri, Kara Yolları ve elektrik işleri kamu bürokrasisinde öne çıkmaya başladı. Buralarda da doğal olarak mühendis kökenli olanlar çalışmaya başladı. O görevler zaten liyakat çerçevesinde o insanlara verilirdi. Türkiye bu dönemde kalkınma hamlesi de başlattı. Bu kalkınmanın mimarları doğaldır ki zaten bu görevlerde olan insanlardı.

Bu bürokratik dünyada 60’lara gelindiğinde, o dönemin parlayan yıldızı Devlet Planlama Teşkilatı olmuştur. DPT devletin ekonomik yönetimi söz konusu olduğunda kuruluşundan itibaren 80li yıllara kadar çok büyük rol oynamıştır. Diğer yandan Maliye Bakanlığı var, ona bağlı Hazine Bakanlığı var ve Merkez Bankası var. Merkez Bankasında ve Hazine Bakanlığında zaten mühendis kökenliler çalışması mümkün değil. Süleyman Bey’in 1965’te tek başına Adalet Partisi hükümeti ile beraber iktidar olduğu ve Turgut Bey’in de DPT’nin başına gelmesi ile mühendislerin yükselme dönemi başlıyor. Bu çok net ifade edilebilir. Süleyman Bey’in tek başına Başbakan oluşu ve aynı zamanda Turgut Bey’in DPT müsteşarı olması o dönemde çok önemli bir olaydır. Turgut Bey DPT müsteşarı olduğunda muhafazakâr bir yapısı vardı. O dönemde yine muhafazakâr kesimden mühendisleri de Turgut Bey görevlendirmeye başladı. 1965 yılında DPT’de yönetim değişikliği yaşanıyor, ilk kurucusu emekli albay Şinasi Bey yerine Turgut Bey geliyor. Turgut Bey’i anlamak için önce DPT’ni anlamak gerekir. Bana göre, DPT’nde 1965 yılından sonra 2 farklı kesim ortaya çıktı. Birisi Mülkiyeli olan grup, Nihat Erim hükümetinde görev alan Atilla Karaosmanoğlu ve Hikmet Çetin gibi seçkinler grubu var, bir de mühendis kökenli olan kesim var. Mülkiyeliler Hasan Celal Güzel gibi Yılmaz Ergenekon gibi bazı istisnalar dışında CHP safında yer alırken, mühendisler ise muhafazakâr safta yer alıyordu. 1971 darbesinde mühendis kökenliler tasfiye ediliyor. Turgut bey bu dönemden sonra yurtdışına çıktı daha sonra özel sektör de de çalıştı.

Turgut Bey yapısı itibarıyla her şeye rağmen Türkiye ile ilgili görüşlerinden ve Türkiye sevdasından vazgeçmedi. Zaten bazı insanlara ne yaparsanız yapın, oda hapsine de koysanız hapishaneye de atsanız Türkiye sevdasından ve görüşlerinden vazgeçmezler ve çalışma sevdasında olurlar. Süleyman Bey de Turgut Beyde hatta Tayyip Bey de böyle.

Teknobürokratik elit olarak adlandırdığım mühendis kökenli olanlar Türkiye'nin meselelerine bir mühendis düşüncesiyle bakıyorlardı. Farklılıkları meslekleri itibarıyla mühendis olmalarından geliyor. Mülkiye geleneğine sahip olanlar ise o dönem için daha tutucu başladılar. Daha devletçiler ve kamu yatırımlarını tercih ediyorlardı aynı zamanda özel sektöre kuşkuyla bakıyorlardı. Mühendis kökenliler ise aile kökenleri itibarıyla da varlıklı aileler değillerdi. Daha çok memur çocuklarıydı. Üst sınıf insanlar değillerdi. Bu yüzden kendi mesleki düşünceleri ile olaylara yaklaşıyorlardı. Ayrı bir ekol geliştirmeye başladılar bu yüzden. O dönemde ne kadar başarılı adam varsa DPT'de geçmişi vardır. İster CHP olsun ister Adalet Partisi olsun ister ANAP olsun... O dönemde DPT'den gelenler politikada hayli iyi pozisyonlara geldiler.

Bir tıkanma vardı o dönem bu çok belliydi. Ekonomide, yatırımlarda, sınırlı kaynakların kullanılmasında kesin bir tıkanma vardı ülkede. Bu tıkanma nasıl aşılacak düşüncesi oluştu. Bana göre Turgut Bey'in kafasında 12 Mart 1971 darbesi yapıldığında DPT müsteşarı olarak Türkiye ile ilgili yapılması gerekenlere dair bir plan vardı. Bunu kendi çalışmalarında net gördüm. Turgut Bey, Atilla Karaosmanoğlu'na gitti o dönem ve ben sizinle çalışırım dedi. Şu ve bu programları uygulayalım dedi. Atilla Bey, Turgut Bey ile çalışmayı kabul etmedi ve bu çok önemli bir durumdur aslında. Mülkiyeden gelen kısım Turgut Özal'ın fikirlerini bir süre benimsemedi. Turgut Bey için Türkiye'nin hayrına işlerin yapılması önemliydi. Kimle çalıştığı değil önemli olan Türkiye'nin yararına işleyen bir yapı oluşturulması gerekiyordu. İktidarda kimin olduğu önemli değildi. Sadece ve sadece Özal ülkesini düşünüyordu. İşler nasıl düzelecekse nasıl düzene girecekse o yapılmalıydı. Kendisi de sonradan ifade etmiştir o dönem çalışamaması ile ilgili olarak ülke olarak 10 yıl artık geriden gelmek zorunda kaldık dedi. Turgut Bey'in Dünya Bankasında çalışmış olması, yurtdışında işler yapması ile birlikte tecrübeleri de arttı ve yurtdışı bağlantıları oluştu. Oradaki yapılaşmayı yerinde gördü. Türkiye şimdiki gibi o dönemde de borçlu ülkeydi. Alacaklı olanlar 1974'ten sonra Ecevit'e teklifte bulundular; Merkez Bankası Başkanlığına Özal'ı getirin dediler. Çünkü Özal'ı ekonomiyi yönetecek bir insan olarak görüyorlar borçlarını alabilmek için. Ecevit'te Erbakan'a söylüyor bu durumu fakat Erbakan o zamanki Merkez Bankası Başkanı Osman Şıklar için kendisi yeterince iyi ve beyefendi bir insan, biz zaten

onunla halihazırda çalışıyoruz diyerek bu teklifi geri çeviriyor. Eğer fırsat verilseydi Turgut Bey o dönem hizmet etmeye başlayacaktı fakat yine mümkün olmadı.

Aydınlar Ocağı'nın bir toplantısı oldu. Turgut Özal Ankara'da o dönem Türkiye'de yapılması gerekenler ile ilgili bir konferans verdi. Konferansa katılanlar arasında Süleyman Demirel'de vardı. Demirel o sırada Başbakan değil ana muhalefet partisi lideriydi. Turgut Bey'in o konferansta anlattığı metin daha sonra Anavatan Partisinin ana programı olmuştur. Bana göre de 1971 yılında DPT müsteşarı iken hazırladığı o plan, aslında yine aynı plandı. Turgut Bey ülkenin meselelerine hâkimdi ve bu sorunları çoğu kez de dile getirdi. Süleyman Demirel Başbakan olduğu dönemde Özal'ın görev alması ile ilgili olarak, Turgut Bey'in kayınpederi ile görüştü. Özal Başbakanlık Müsteşarlığı ile birlikte, DPT müsteşarlığını da istedi. Turgut Bey Ankara bürokrasisini çok iyi biliyor ve bu yüzden iki görevi birden istiyordu. İki görevi birden alması imkânsız olduğu için Başbakanlık müsteşarlığına atandı. 12 Eylül 1980 ve 24 Ocak 1980 arasında Özal'ı ayrıca ele almak gerekiyor. O dönemde Özal Genelkurmayda askerî erkâna brifing veriyor ve alınacak kararları anlatıyor. Bu çok normal bir şey. Bu bize askerlerin böyle bir ekonomik programdan haberlerinin olmadığını gösteriyor. Bu brifinge katılanlardan da dinledim ben katılanlar çok memnun kalıyorlar ve çok başarılı geçiyor. Yani çözüm yolunun alınacak ekonomik kararlar olduğuna ikna oluyor askeri kesim. Ama hatırlarsak 1971 de Özal'ın aynı ekonomik programı reddediliyor ve Özal ile çalışılmak istenmiyor. Ben Özal'ın sahip olduğu aynı özelliği Çin lideri Deng Şiaoping'de de gördüm. Hatta onun bir sözü vardır kendi kitabımda da yazdığım “kedinin siyah veya beyaz olması fark etmez önemli olan fareyi yakalamasıdır” der. Turgut Bey ile Çin lideri bu bakımdan çok benzerlerdi.

Askerler devlet yönetimindeyken Turgut beye siz ekonomi programınızı aynen devam ettireceksiniz dediler. İktidarı eline geçiren güç Turgut Bey'den yardım isteyerek ona güvenlerini gösteriyorlardı. Turgut Bey o dönemde de iki görev birden istedi. Turgut Bey o zaman da bir pazarlık yapıyor hem Başbakan yardımcılığını hem de Maliye Bakanını da ben belirleyeceğim diyor. Bunu hırs olarak algılamamak lazım. Bu kriz sürecini yönetirken bu işe liderlik yapacak kişinin duruma hâkim olmasıdır. Nitekim Atatürk'te Sakarya Meydan Muharebesini yönetmeden önce Meclisten tüm yetkiyi istedi ve 48 saat içerisinde 10 tane tekâlif-i milliye emirlerini yayınladı. Bu şekilde Sakarya meydan muharebesi kazanıldı. Bu emirlerin hemen hemen çoğunluğu da ekonomi ile ilgilidir. Bir krizi yönetecekseniz bu krizi yönetecek adamın elini kolunu bağlayamazsınız. Ona istediği yetkileri vermeniz gerekir. Bu yüzden aslında Turgut Bey Maliye Bakanlığını da kontrol etmek istiyorsa onu da vermeniz gerekiyordu. Bu onun teknobürokratik olarak liderlik vasfının da kanıtı oluyor. Böylece Özal

askeri yönetim kadar güçlü bir konuma geliyordu. Bir yerde iktidarın 5'te 1 ortağı haline geliyordu. Bu durum askeri kesim ile yakın ilişkiler kurmasını da sağlıyordu. Askerler bu teklifi reddedip başkasına verebilirdi fakat ona güveniyorlardı.

Ben en fazla görüştüğü ve ilişkisini iyi olduğu kişinin Celal Bayar olduğunu düşünüyorum. 1977 yılından itibaren Turgut Bey İstanbul'da iken Celal Bey ile çok sık görüştü, bu sebeple askerlerle iyi anlaşması o dönemde bundan kaynaklı olabilir. Turgut Bey, kendisine gelen görev teklifleri için Süleyman Bey'inde fikrini alıyordu. Süleyman Bey'de ona devletten sana bir görev geliyorsa yapacaksın derdi. Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten iradede bir görev bir istek geliyorsa gerçekleştirilmesi gerekir. Bu bir ahlak meselesidir. Bunun önemli bir örneği de Nihat Erim'dir. Nihat Erim eski başbakan olarak CHP'nin faal bir yöneticisidir. İyi bir uluslararası hukuk uzmanıdır. Menderes hükümetinde, Fatin Rüştü Zorlu'ya İsmet İnönü'nün bilgisi dahilinde Kıbrıs konusunda danışmanlık yapmıştır. Turgut Bey'inde kendi durumunu yani askerler ile görüşmesini ve görev almasını bu şekilde düşünmek gerekir. Bu gibi sebeplerle teknobürokratik elit kavramına ve mühendishane konusuna dikkat etmek gerekiyor.

Turgut Bey kendi ifadesi ile 3 hürriyete çok önem verirdi; söz ve düşünce hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti bir de teşebbüs hürriyeti. Bu anlamda askeri darbe ortamında Anavatan Partisi de yeni bir parti olarak ortaya çıkıyor. Anavatan Partisi ne Demokrat Partinin ne de Adalet Partisinin devamıdır, yeni bir partidir. O dönemde siyasette yasaklı isimler bulunmaktadır; Demirel, Türkeş, Erbakan, Ecevit gibi... Onların adına parti kurulamıyor onlarda parti kurduramıyordu. Süleyman Bey hatta o dönem bir parti kuruyor derhal kapatırılıyor. Turgut Bey çok akılcı bir yaklaşımla, mühendis yaklaşımıyla sanki bir fabrika kurar gibi etrafındaki dar grup olan DPT'den çalışma arkadaşlarıyla dışarıda yasaklı olan tüm kesimi kucaklayacak 4 eğilimli bir parti dizayn etti.

Turgut Bey siyasal İslamcı değildi bir teknokrat, teknobürokratik elittir. Devletin bütün sektörlerinin işlerini iyi bilmektedir. Çünkü DPT müsteşarı demek bütün Türkiye'nin verilerine hâkim insan demektir. Böyle bir insan başbakan olduğunda pragmatist olmasını ve öyle davranmasını da bilecektir. Bana soracak olursanız onu siyasal İslamcı olarak nitelendirilebilecek ne özel yaşamında ne de siyasal düşüncesinde hiçbir özelliği yoktu. Fakat dini değerlere saygılı ve muhafazakâr bir yapıya da sahipti. Herhangi bir cemaate ve cemiyete üye değildi. Diğer yandan ortalama her Türk insanı gibi dini değerlere saygılı birisiydi. Fakat cemaatler ve din adamları tarafından desteklendiği de bilinen bir gerçektir. Çünkü cemaatlerde kendi huzurlarını sağlayabilmek için siyasette başarılı olacağını düşündükleri partilere yatırım yaparlar. Bu da gayet doğal bir durumdur. Siyaset yapmak ve kazanmak istiyorsanız

Türkiye'nin tüm kesimlerine hitap etmeniz ve diyalog kurmanız gerekir. Bu da zaten Turgut Bey'in pragmatist yapısını gösterir. Herkesi kucaklayan bir yapıya sahip olmanız gerekir onda da o yapı vardı. Türkiye için her kesimden düşüncesi olan adama gidiyordu. Önce devletin ve milletin ihtiyacı olan işler ne ise ona önem verirdi. Ben bunun şimdide olmasını çok isterdim. Turgut Bey etrafına topladığı adamlarda sen daha önce bizden miydin diğer taraftan mıydın diye düşünmez ayrım yapmazdı. Millet ve ülke için gereken şeylerin yapılması için her kesimle görüşürdü, uygun gördüğü kişiler ile beraber çalışırdı.

Kriz dönemi liderliği farklıdır. Krizi yönetebilmek ve içinden çıkabilmek büyük yetkinlik gerektirir. Devlet yönetiminde krizleri yönetebilen siyasetçiler başarılıdır. Bu şekilde zaten seçimleri kazanıyorlar. Yönetemezlerse zaten beraber oldukları kişiler ile birlikte yol alırlar. Kriz dönemi liderliği diye bakarsanız mesela Mustafa Kemal'inki bir kriz yönetimi liderliğidir ve bu konuda çok başarılıdır. 2. Dünya savaşında Churchill'in yönetimi bir kriz dönemi liderliğidir. Churchill'in bir cümlesini söylemek istiyorum; "bütün hayatım boyunca ben bu an için kendimi hazırladım" diyor başbakanlık görevine atandığında. 1939'da hem başbakanlığa hem de Savunma Bakanlığına atanıyor. Churchill hiçbir şey yapmıyor sadece milletvekili olarak oturuyorken bile o görev kendisine gelebilir diye sürekli araştırma yapıyor istihbarat raporlarını okuyordu. 77 yaşındayken bu göreve geliyor tam 11 yıl Churchill'i unutuyorlar. Turgut Bey'i de böyle kıyaslarsak eğer 1971 askeri darbesinden 1980 askeri darbesine kadar Turgut Özal yoktu. Yurtdışında bulunuyor, Sabancı Holding gibi özel sektörde çalışıyordu. Lokomotif gibi çalışırdı. Sürekli çalışıyor, bilgi ediniyor, okuyor ve göreve kendini hazırlıyordu. Onu, kriz dönemi lideri olarak da görmemiz gerekiyor. Önceden de söyledim, hazırladığı raporu 70'li yıllarda konferansta söylüyor fakat 80'li yıllarda uygulamaya koyabiliyor. Bulunduğu döneme ait anlattıklarımla beraber bakılırsa Turgut Bey'de bu sebeple kriz dönemi lideriydi ve o krizi iyi yönetti. Ona yaşarken sorma fırsatım olmadı ancak bir gün öldüğümde mümkün olursa ona soracağım; 24 Ocak 1980 günü için mi kendinizi hazırladınız diye sormak isterim ama eminim ki sorsam o da bana muhtemelen evet bu dönemler için hep kendimi hazırladım diyecektir. Çünkü hep aynı metin ve hep aynı Türkiye üzerinde çalışıyordu. Zaten kitabımda da belirtmiştim kendisi de bu programlar için 10 yıl öncesinde bizim bunları yapmamız gerekirdi diyor. Öncesinden ileri görüşlülüğü ile öngörüyordu durumu. Şunu da söylemek gerekiyor, 24 Ocak kararları gerekli miydi yoksa değil miydi tartışmasına ben girmem, ekonomist değilim. Ama sonuçlarına baktığınız zaman, ekonomistlerde çok gerekli olduğunu söylüyordu.

Dünya ekonomisinden bağımsız olarak, ona sırtınızı dönerek yaşayamazsınız. Dünyada ekonominizin iyi olması için dış ülkeler ile ortaklıklar yapmanız lazım. Eğer yabancı

sermayeyi ülkenize çekmek istiyorsanız ona birtakım güvenceler vermeniz gerekir. Bunlar hep akıllı insanların düşündükleri planladıkları şeylerdir. İşte Turgut Bey, Türkiye'nin o büyük krizini yönetti. Turgut Bey kendine tahsis edilen alanda başarılı olacağı işleri yaptı. Başarılı olmuş olmalı ki mühendislerle kurduğu parti 1983 yılında birinci parti oldu. Turgut Bey'e kimler oy verdi peki? Herkesten, tüm kesimden oy topladı. 1960'lar Türkiye'sine mühendislerin yükseldiği bir dünya olarak bakmak lazım. Nitekim bu ekip 1980'lerde daha büyük sorumluluklar almaya ve Türkiye'nin sorunlarını bilerek daha önemli görevlere gelmeye başlıyorlar.

Turgut Bey otoyollar üzerinde çalışmalarda yapardı. Büyükşehir Belediyesi modeline geçiş üzerine çalışmaları vardı. Göçlerin şehirleri nasıl etkileyeceği üzerine çalışmaları oldu. Büyükşehirlerin nüfusuna göre şehirleri geliştirme çabası vardı. Şehirlerin alacakları göçler ile karşılaşacakları sorunların ne olacağına dair öngöründe bulunup ona göre yönetimin nasıl olması gerektiğine dair çalışmalar yapıyordu.

Turgut beyin aklındaki gerçekleştirmek istediği başkanlık sistemi ile şu anda gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı sistemi çok farklı. Orada güçler ayrılığı esastır. Turgut Bey Amerika'da da kaldığı için oradaki sistemi iyi biliyordu. Şu anda meclis çok önemsiz hale getirildi. Turgut Bey Amerika'da da bulunduğu için o dönemde oradaki başkanlık sisteminin işleyişi hakkında inceleme yapma fırsatını da yakaladı. Bugünkü sistem, bildiğimiz anlamda başkanlık sistemi ile alakası olmayan bir sistemdir. Partili veya partisiz başkanlık sistemi hakkında hangisi olur bir şey diyemem o konuda Turgut Bey için bu soruya cevap vermek çok zor olurdu. Ama şunu da unutmamak gerekir Atatürk'te ısrarla parti başkanlığını bırakmadan Cumhurbaşkanlığı yaptı. Serbest fırka kurulduğu zaman Fethi Bey ısrar etmiştir. Siz parti başkanlığını bırakın diyor fakat Atatürk bırakmıyor. Eğer gerekirse Cumhurbaşkanlığını bırakırım parti başkanlığını bırakmam diyor. Aynı durum Tayyip Bey'de de var. Burada sistem partiler üzerine kuruluyor. Atatürk te partiden güç alıyordu. Partisi olmasa Tayyip Bey de olmaz. Parti eğer seçimlerde kazanamazsa Tayyip Bey'in seçimlerde yapacak pek bir şeyi olmaz. Partinin de kazanması gerekiyor. Parti bu başkanlık sistemlerinde çok önemli parti kazanamazsa lider de kaybeder. İkinci bir iyi adam bulmak çok zordur. Atatürk için mesela İnönü iyi bir adamdı. İyi ikililerdi ama 1937 de kriz çıktı ve İsmet İnönü'yü görevden aldı Atatürk. Tayyip Bey'inde mesela başbakanlığı kaldırması bu sebeplerden oldu sanırım. Uygun bir ikinci adam yoktu. İddialı bir söz söyleyeceğim ama siyaset bana göre felsefe ile çok ilişkilidir. Felsefede bir kanun vardır, bir her zaman ikiye bölünür. Siyasette ikiye bölünmek durumundadır, bu kaçınılmazdır.

Liderler bırakacağı zamanı da iyi bilmeli, iyi hesap edebilmelidir. Karşılaştırmalı liderlik açısından bakarsak, Margaret Thatcher ile Turgut Özal'ı karşılaştırdığımız zaman, Thatcher girdiği seçimde oylarında biraz azalma olduğu anda ben istifa ediyorum dedi. İngilizlerin geleneğinde bu var. O zaman ben İngiltere'deydim, savunma bakanı Michael Heseltine vardı bir de hazine bakanı John Major vardı. Kongrelerini izlemiştim. John Major kazanacak gibiydi, birinci turda biri çekildi ikinci tur yapılmamıştı. Bu gelenek yerleşmiştir onlarda. İngiliz işçi partisini ele alalım, seçime girerler eğer kaybederlerse parti başkanı görevinden çekilir. Diğer partilerde de genellikle aynı durum var. Bizde bu hiçbir zaman olmadı. Örneğin 1950'den sonra İnönü CHP ile hiçbir zaman seçimi kazanamadı ama istifa etmedi, Erbakan keza aynı şekilde. O zaman partinin yöneticisi ne zaman değişecek sorunu ortaya çıkıyor. Elbette buna o partinin adamları karar verecek. Özal Cumhurbaşkanı olduğunda partisi çok kötü durumdaydı artık inişe geçmişti. Özal Cumhurbaşkanlığına geçmeseydi varsayımında Özal bir dahaki seçimi kazanamayacaktı. Bütün belediyeleri kaybetmişlerdi. Mart ayında yapılan yerel seçimleri ağır kaybetmişlerdi. Hatta üzerimizden kamyon geçti tabirini kullandılar. Zaten parti bir daha da toparlanamadı. 1991 seçimlerinde de muhalefet artık Özal'ın kaybedeceğini söyleyip seni oradan indireceğiz demeye başladı. O zamanlar genel seçimler 4 senede bir, Cumhurbaşkanlığı seçimleri 7 senede bir yapılıyordu ve bir defaya mahsus gerçekleşiyordu. Bugün de siyasal ortam karışık. Bazen seçimler erkene alınıyor taktikler değiştiriliyor. Hiçbir siyasal sistem çok fazla seçim sisteminin değişikliğine dayanmaz. Seçim sistemleri çok alıngandır. Çok oynanırsa çok tuhaf sonuçlar ortaya çıkıyor. Seçmen davranışları da çok çabuk değişebiliyor. Aynı şeyi Demirel'de yaşadı Turgut Bey'in yaşadığı gibi.

Bana sorarsanız Özal'ın en rahat dönemi Kenan Evren ile çalıştığı dönemdi. Çok uyumlu bir Cumhurbaşkanı başbakan ilişkisi vardı. Birlikte hareket ediyorlardı. Fakat Evren ileride Özal ile ilgili hayal kırıklığı yaşadığını ve onunla ilgili yanıldığını da belirtti. Genelkurmay başkanı Torumtay olayında ikisi aslında iş birliği yaparak karar aldılar. Bizde bazı ezberler vardır Genelkurmay Başkanı görevden alınamaz gibi, alınır. Daha önceden de alındı. Nasıl alınır? Cumhurbaşkanı ile başbakan iş birliği yaparsa alınır. Cumhurbaşkanı tamam derse kararnameyi hazırlıyorlar ve uyguluyorlar. 28 Şubat'ta böyle bir iş birliği olmadı.

Şu an birisi çıkıp derse ki Özal askerler ile iş birliği yapmadı bu yalan olur çünkü yaptı. 1971 yılında da anlattım yine yapmak istedi. O yüzden Türkiye'de bir şeyleri açıklarken bu askerdir bu sivildir diye açıklamak doğru değildir. Fakat Özal sadece doğru bildiği şeyleri kişi makam siyasi görüş gözetmeksizin yapma çabasındaydı. Özal askerlerin kendi arasındaki

güç ilişkilerini ve çelişkilerini çok iyi yakalıyordu. Ona göre politika yapıyordu. Özal'ın ordu politikaları Evren'in politikaları ile aynıydı.

Özal'ın iyi olduğu noktalardan bir tanesi iyi adamlar seçmesiydi. İyi teknokratlar seçti. Özal'ın prensleri diye dalga geçtiler ama çok önemli insanlar yetiştirdi. Türk bürokrasisine ve teknobürokratik elitine iyi adam yetiştirdi. Örnek olarak Cem Kozlu, Coşkun Ulusoy gibi kişileri yetiştirdi. Yanlış seçtiği adamlarda oldu, bugün bunu daha iyi görüyoruz ve anlıyoruz. Elinizdeki kadroya iyi bakmanız lazım kimlerle bu işi yapabilirim diye.

Özal'ın başarılı olduğu dönem 1983-1987 arası dönemdir. Sonra 1989'a doğru bir düşüş başlamıştır. Özal'ın bütün aklında fikrinde olan her şey ekonomi alanındaydı. Türkiye'nin demokratikleşmesi, özgürlükler ve sivil toplumun güçlendirilmesi konusunda yapmak istediği çok şey vardı. Özellikle bu noktalara eğilmek istiyordu. Türkiye demokrasisinin güçlendirilmesini istiyordu. Demokrasinin zaafıllıkları olursa sorunlar başlar ve çözülemez hale gelir. Sorunları çözmek istiyorsanız üzerine gitmeniz gerekir. Nitekim Özal'ın en son hamlesi PKK konusundaydı. Büyük olasılıkla bu konuyu çözüme kavuşturacaktı ben ona inanıyordum, o güç onda vardı. İkna kabiliyeti yüksekti ve bu konu üzerinde hazırlıkları çoktu. Gerçekleştirseydi Türkiye'nin önü çok açılacaktı ve şu anda bu sorunlarla uğraşmıyor olabilirdik. Bugün Diyarbakır'da acı çeken, çocukları PKK tarafından kaçırılan annelerin acıları olmazdı. Bu ülkenin kapasitesi hali hazırda bu sorunları çözebilecek haldedir.

Türkiye her zaman büyük adamlar ve siyasiler yetiştirmiştir. Zaten şöyle bir söz vardır "Büyük millet büyük liderler yetiştirir". İstisnalar her zaman olabilir fakat Özal'a baktığınız da farklılıkları görebilirsiniz. Onu diğerlerinden ayıran en büyük özelliği zaten mühendis kökenli ve teknobürokrat olmasıdır. İkincisi ise kriz dönemi liderliğine kendisini hazırlaması ve ileri görüşlülüğüdür. Bu iki konuyu anlayabilirseniz, Özal'ı da çok daha rahat anlayabilirsiniz. Sorunları çok önceden görebiliyordu ve çözüm üretmeye çalışıyordu. Bunları görmemek için olaylara ve o döneme çok kısıtlı bakmak lazım. Özal herkese kendini kabul ettirdi. Özal, ABD tarafından gönderildi diye bir düşünce vardı, fakat ABD tarafından gönderilmedi. Özal Türkiye'nin adamıydı fakat ABD ile ilişkileri vardı. Dünya Bankasıyla ilişkisi vardı. Ama Türkiye'nin ihtiyaçları Turgut Bey'e bir fırsat vermiş oldu. Kendini yetiştirdi ve fırsatı yakaladığında krizi çok iyi yönetti. 24 Ocak kararlarını Özal tek başına almadı. Adalet partisinin ve Süleyman Demirel yönetiminin de dahil olduğu kararlardır. O hükümet o şartlarda devam edemedi. Devam etseydi tabii ki iyi olurdu. Fakat askerler o hükümeti devirdiler, parlamentoyu kapattılar ve bir tek Özal'a sen görevine devam et dediler. Ticaret Bakanı yapacaklardı aslında ilk düşünceleri oydu fakat Özal bunu kabul etmedi. Bana başbakan yardımcılığını vereceksiniz ayrıca Maliye Bakanlığına da istediğim arkadaş

getireceğim dedi. Tarihte rastlantısal uyumluluk diye bir kavram vardır. Evlilik gibidir bu. Bazen her şey çok güzel denk gelir ve olayların gelişmesi izlenir. Özal'ın durumu da bu şekildeydi. Özal'ın başarılı olmasıyla Türkiye başarılı oldu. Türkçeden başka dillerde yayın yapılamaz diye bir yasak vardı Özal bunu da kaldırdı. Özgürlük adına bu önemli bir nokta olmuştur.

